

ਟੁੱਖੀ ਮਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ

(ਸੋ-ਜੀਵਨੀ)

ਲੇਖਕ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

REVISED PRICE

Rs 40P00

ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ

ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੨.

ਮੇਰੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਨਾਨਾ ਜੀ
(ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵਿਰਕ'
ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ।

'ਸੀਤਲ'

ਸਭ ਹੱਕ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'

ਮਾਲਕ : ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ

ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੨.

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਤੰਬਰ, ੧੯੮੩ ਈ.

ਜੀ. ਐਸ. ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ' ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ

ਵੇਖੀ ਮਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ

੧

ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ? ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। 'ਅਬੂਹਾਮ ਕਾਉਲੋ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਲਿਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵੀ। ਆਪਣੀ ਬੁਰਾਈ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਲਿਖਣਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੁਰਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਲਿਖਾਂਗੇ, ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਪੌਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।"

"ਰਹਿਮਨ ! ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਤਿ ਬਨੀ, ਗਾਥੇ ਦੋਉ ਕਾਮ।

ਸਾਚ ਕਹੇ, ਤੇ ਜਗ ਨਹੀਂ, ਬੂਟੇ ਮਿਲੇ ਨਾ ਰਾਮ।"

ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ **JEAN JACQUES ROUSSEAU** (ਜਨਮ ੧੭੧੨ ਈ.) ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੈਂ ਆਪ ਹਾਂ।"

ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਹ ਇਕ ਦਲੇਰੀ ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਹੈ। ਪਰ ਕਈਵਾਰ ਏਨਾ 'ਨੰਗਾ' ਸੱਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰੁਚੀ-ਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਜ਼ਮ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ 'ਸੱਚ ਪੁੱਤਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੀ 'ਸੱਚ' (ਧਰਮ) ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੂੰ 'ਪਾਂਡੂ ਪੁੱਤਰ' ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ' ਜਾਂ 'ਸੱਚ ਪੁੱਤਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਹੇ ਉਤੇ ਵੇਰੀ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਣ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਮਰ ਭਰ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਪਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡਾ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗਾ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਮੌਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ? ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿਹੋ, ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਹੋਸਲਾ ਹੋ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਕਿ ਝੂਠ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਦੁਰ-ਵਰਤੋਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਾਂਡੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਗੱਲ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਉਹਨਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦੇਈਂ, ਕਿ ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਮੰਨੇ ਨਾ। ਉਹ ਕਹੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ 'ਸੱਚ-ਪੁੱਤਰ' ਹਾਂ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲੱਗੇਗੀ। ਅਖੀਰ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਦਬੋਂ ਪਾ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਜਾਂ ਸਮਝੇ, ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰਵਰਮਾ ਦੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਸੀ। (ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਰਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।) ਭੀਮ ਸੈਨ ਨੇ ਉਸ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਗੁਰਜ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਭੀਮ ਸੈਨ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਝੂਠ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਾਂ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।'

ਇਹ ਸੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਅੰਤ ਸਚ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਚ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, "ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।" ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, ਕਿ 'ਉਹ ਅਸ਼ਵੱਥਾਮਾ ਹਾਥੀ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ।'

ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਦੁਮਨ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰਯ ਦਾ ਸਿਰ ਵਢ ਲਿਆ।

ਜੇ 'ਸੱਚ ਪੁੱਤਰ' ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ 'ਨਿਰੋਲ ਸੱਚ' ਬੋਲਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਸੱਚ' ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸੱਚ। 'ਸੱਚ' ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਕੁਛ ਦਰਜੇ ਹਨ। ਇਕ 'ਨਿਜੀ ਸੱਚ' ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਾਡੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹਦਾ ਅਸਰ ਗਵਾਂਢੀ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਜੀ ਸੱਚ ਹੋਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ 'ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ' ਬਣ ਗਿਆ। ਸੋ, ਜਿਸ ਸੱਚ ਦਾ ਅਸਰ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪਵੇ, ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸੱਚ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਸੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ 'ਧਾਰਮਿਕ ਸੱਚ' ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਿਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, (ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੰਨਣਾ ਮਰਦਮ-ਸੁਮਾਰੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋਵੇ), ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਧਰਮ-ਭਾਈ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਖਾਰਜ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਧਰਮ-ਦੋਖੀ ਜਾਂ ਅਧਰਮੀ ਮੰਨੇ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜਾਖ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਕ ਹੋਰ 'ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਚ'। ਇਸਦਾ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਜੇਤੂ ਬਣਨਾ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸੱਚ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਛੋਟੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਆਗੂ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਗੇ, 'ਇਸ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ।'

ਬੱਸ, ਛੋਟੀ ਕੌਮ ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ, ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਨੇ ਛੋਟੀ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੋ ਖ਼ਤਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਿਟ ਗਿਆ।

ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਕਿੱਥੀਆਂ ਕੁ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਆਖ਼ਰੀ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਇਕ ਸਾਦਾ ਜਿਹਾ ਰਸਤਾ। "ਬੂਠ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰੋ। ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਛੱਡੋ। ਪਰ ਜਿਸ ਸੱਚ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਉਤੇ ਮਾਤਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਵੀ ਕਰ ਦਿਹੋ।"

G.S.P.K.

8-7-1996

੨

ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਉਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਣਿਆ ਦ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਮਹਾਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਮਹਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਵਿਚ "ਪੰਨੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ" ਪਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਉਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ ਬਹੁਤ ਖਿਲਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਪੰਨੂੰ ਗੋਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ ਵਾਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ; ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਧਰਤੀ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਗਈ। ਵਾਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਛ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਸੋ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੁਝ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕੁਛ ਲੋਕ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਉਦਾਲਾ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਆਬਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ। ਮਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਏ ਪੰਨੂੰਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਦੋ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਆ ਵਸਾਏ। ਇਕ ਹੈ "ਜੋੜਾ", ਜੋ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਹੈ "ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂੰਆਂ" ਜੋ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂੰਆਂ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਪਰ ਜੋੜਾ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵੱਸਣ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਬੱਝਾ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਨੇ ਜੋੜਾ ਪਿੰਡ ਜਾ ਬੱਝਾ। ਪਰ ਜੋੜੇ ਦੇ ਕੁਛ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ

ਮਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋੜਾ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਵੱਸਿਆ। ਤੇ ਤੀਜੇ ਪੱਖ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਮਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਕੁਛ ਘਰ ਜੋੜੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ। ਚਲੋ, ਇਹ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ, ਨਾ ਛੋਟਾ, ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ (ਪਿੰਡ) ਜੋੜੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੰਨ ਲਵੋ। ਪਰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਕਦੋਂ ਵੱਸੇ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਕੌਣ ਚੇਤਾ ਰੱਖਦਾ।

ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ "ਕਾਦੀਵਿੰਡ" ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਸਬੂਤ? ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਜੋੜੇ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਬਿਰਧ ਪੰਡਤ (ਖਾਨਦਾਨੀ ਪ੍ਰੋਹਤ) ਸਾਡੇ ਵੀ ਸਾਲ ਛੇਮਾਹੀਂ ਦੌੜਣਾ (ਉਗਰਾਹੀ) ਲੈਣ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਪੀਹੜੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਜਜਮਾਨ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਏਥੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਹੋ। ਜੋੜੇ ਦੇ ਕੁਛ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਤੇਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਭਈ, ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਲਹੂ ਹੈਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਵੱਸੇ ਸਨ।"

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਕਦੋਂ ਵੱਸਿਆ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਇਹ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਉਮਰ ਕਸੂਰ ਜਿੰਨੀ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਸੂਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ 'ਲਉ' ਤੇ 'ਕਉ' ਦੇ ਵਸਾਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਜੇ ਇਸਲਾਮ ਫ਼ੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਕਿੱਥੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਸੂਰ ਉਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਓਦੋਂ ਉਹਨਾਂ, ਇਹ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ 'ਕਾਦੀਵਿੰਡ' ਵਸਾਇਆ। ਇਹ ਕਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ, ਤੇ ਏਥੇ ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਥੇ ਦੇ ਕਈ ਨਾਮਵਰ ਆਦਮੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੁਫਤੀ' ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਬੰਦ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟਿੱਟਾਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਨੌਂ ਇੰਚ ਚੌੜੀਆਂ, ਏਨੀਆਂ ਹੀ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਢਾਈ-ਕੁ ਇੰਚ ਮੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕਈ ਇੱਠਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਓੱਥੇ ਕਦੋਂ ਕਾਬਜ ਹੋਏ।

੧੭੬੩ ਈ. ਦੇ ਮਈ (ਜੰਨ) ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਕਸੂਰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਕਸੂਰ ਦੇ ਇਕ ਦੁਖੀ ਪੰਡਤ ਨੇ ਪੰਥ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਯਾਦ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਪਤਨੀ ਖੋਹ ਲਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਮੁਲਾਣੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗ਼ਾਈਬ ਹਲਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਸਿੰਘ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਬੱਲੇ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ, ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਤੇ ਨਕਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਤੁਰ ਪਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਿੰਘ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਨ। ਕਸੂਰੀ ਪੰਡਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ 'ਕਾਦੀਵੰਡ' ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਏ ਪੁਰਾਣੇ ਥੋਹ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਦੇ ਉਹ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਵਸੋਂ ਦਾ ਨੱਗਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਸੂਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮੀ ਬਾਹੀ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਿਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਡਿਉਢੀਆਂ ਸਨ, ਦੋ ਮਨਜ਼ਲੀਆਂ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮਨਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨੌਬਤ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹਰਵੇਲੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਪਹਿਰੇਦਾਰ (ਟਾਂਗੂ) ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਨੌਬਤ ਉੱਤੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਡੱਗਾ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਸੂਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਲਗੋਂ ਤੇ ਘਰਿਆਲੇ ਖ਼ਬਰ ਪਚਾਏ। ਕਸੂਰ ਤਾਂ ਨੌਬਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਲਗੋਂ ਤੇ ਘਰਿਆਲੇ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਪਿਕਟਾਂ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਨੱਗਰ ਭੂਰੇ) ਵੀ ਹੋ ਸਨ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਬਾਹੀ ਲਹਿੰਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਹ ਉੱਤੇ (ਪਿੰਡੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ) ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਝਾੜ' ਸੀ, ਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ 'ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ' ਦੇ ਨਾਮ

ਉਤੇ ਪਰਸਿਧ ਸੀ। ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਬੜਾ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਕੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਿੰਘ, ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆ ਉੱਤਰੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਸਾਰੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ ਖਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੀ ਡਿਊਢੀ ਵਿਚ ਖਲਾ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਉਹ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ। ਪੰਡਤ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਉਹਨਾਂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋ, ਬਚਿਆ ਓਹੀ, ਜਿਸਨੇ ਨੱਸ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲਈ। ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਉੱਜੜ ਗਿਆ।

ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਕਸੂਰ ਉਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਕਸੂਰ ਧਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਹਮੀਦ ਖ਼ਾ ਬਾਲਸੇ ਦੇ ਚਰਨੀ ਆ ਵੱਠਾ, ਪੰਡਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਕਸੂਰ ਲੁੱਟਿਆ। ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਏਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਕਾਦੀਵੰਡ ਆ ਬੈਠੇ। ਕਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਘਰਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫਤਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕ ਉਠਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਢਾਹ ਕੇ ਬੰਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਬੈਠੇ।

੧੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਦਾ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਉਚੇਚੀ ਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਨਾਮਵਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੈਨ ਖ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬਾ (ਮਾਝਾ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ) ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲ ਲਏ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਕਾਦੀਵੰਡ ਉਤੇ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵੇਖੋ। ਐਨ ਕਸੂਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ।

ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੋਤਾਂ ('ਪਾਂਨੂੰ' ਤੇ 'ਵਿਰਕ') ਨੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਪਾਂਨੂੰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਜੋੜਾ ਵਿਚੋਂ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਵਿਰਕ ਸ਼ਾਇਦ ਚਿਲਾ

ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਂ। (ਉਦੋਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵੱਖਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।) ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵਿਰਕਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹਾ ਲੋਕ ਸਨ, ਜੋ ਕਸੂਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਕਾਦੀਵੰਡ ਦਾ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕਾਜ਼ੀ ਸਨ, ਫਿਰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਵੈਰ ਭਾਵ ਮਿਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਰੀਜਨ ਵੀ ਆ ਵੱਸੇ।

ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋੜੇ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਦੀਵੰਡ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਕਬੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਬਣ ਗਏ, ਪਰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੰਗੀ ਸੀ ਪਾਣੀ ਦੀ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ 'ਮਿੱਠਾ ਮਾਝਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਮਿੱਠਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਖੂਹ ਵਗਦੇ ਸਨ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਚਾਲੂ ਹਨ। ਪਰ ਕਾਦੀਵੰਡ ਦਾ ਇਲਾਕਾ 'ਖਾਰਾ ਮਾਝਾ' ਹੈ। ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਸੀ, ਖਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਰਾਕ ਛੇਤੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਕਾਦੀਵੰਡ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਦੱਖਣ ਪਹਾੜ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਦੇਈਏ, ਤਾਂ ਉਸਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਰੇਤਲੇ ਟਿੱਬੇ ਸਨ, ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਲ੍ਹਾ, ਕਰੀਰ, ਵਣ, ਕਿੱਕਰ ਜੰਡ, ਟਾਹਲੀ ਤੇ ਬੇਰ ਆਦਿ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰਖਤ ਸਨ। ਪਰ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਣ ਜਾਂ ਸਰਕੜਾ ਹੀ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨੀਂਵੇਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਮੀਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ, ਕੁਛ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਖੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਮੀਲ-ਛੇਦ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਇਕ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲਾ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਰੋਹੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੋਹੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਕੋਲਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਰਾਜੌਕੇ, ਕਾਲੀਆ-ਸਨਖਤਰਾ, ਕਤਲੂਹੀ, ਕਾਦੀਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਕਸੂਰ ਕੋਲੋਂ ਅਗਾਂਹ ਗੁਜਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੁਰਾਣਾ ਬੇਹ ਛਡ ਕੇ ਉਸ ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਬਣਾ ਲਏ। ਭਾਵ, ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਰੋਹੀ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜ ਦੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾ ਪਿੰਡ ਵੱਸਿਆ 'ਤਰਗੇ' ਫਿਰ 'ਕਾਦੀਵਿੰਡ', 'ਵਰਨ', 'ਬੱਲਾਵਾਲਾ' ਤੇ 'ਨੱਥੂਵਾਲਾ'। ਤਰਗੇ ਤੇ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਦੋਵੇਂ ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਪੰਨੂੰ ਸਨ। ਵਰਨ ਤੇ ਨੱਥੂਵਾਲਾ ਵਿਰਕ ਸਨ। ਬੱਲਾਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਘਰ ਬੱਲਾਂ ਦਾ, ਕੁਛ ਪੰਨੂੰਆਂ ਦੇ, ਤੇ ਕੁਛ ਹਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਪਿੰਡ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲ ਦੇ ਖਿਲਾਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ ਵਧੇਰੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਸੀ। ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ-ਇਕ, ਦੋ-ਦੋ ਖੂਹ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਚਾਲੂ ਹੋਈਆਂ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਆਮਦਣ ਵਧੀ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਨਵੇਂ ਥਾਂ ਆਬਾਦ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਕਬਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਓਸੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡਾ ਰਕਬਾ ਮਸ੍ਜਿਦ ਜੋ ਕਰਮ ਤਕ ਸੀ, ਪਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਤਕ। ਸੋ ਸਾਰੇ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੇਹ ਤੋਂ ਅੱਧ-ਕੁ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆ ਗੱਡੀ। ਪਰ ਨਾਮ ਉਹਾ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ੧੯੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ। ਹਰ ਘਰ ਲੰਡ ਜੰਗੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਪਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਿਆ, ਤੇ ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦਾ ਪਿੰਡ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਵਿਚ, ਸੱਤ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

G. S. S. K.

11-7-1996

੩

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਿਰਾਸੀ ਤੇ ਜਾਂਹਸੀ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ 'ਕਲਾਣ' ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਭ

ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 'ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਆਣ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਆਣ। ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਆਣ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਆਣ, ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਆਣ। ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਆਣ।" ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਤੇ ਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ।

ਮੈਥੋਂ ਪੰਜ ਪੀਹੜੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅੱਧੇ ਨਾਮ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਸਨ। ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨਾਮ ਨਾਲ ਰਾਏ, ਚੰਦ ਜਾਂ ਦਾਸ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਸੱਜਣ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲੈਂਦਾ। ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨਿਯਮ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਸਿੰਘ' ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਾਗੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਸੱਜਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਲਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅੱਧੇ ਨਾਮ ਸਨ। ਤੇ ਸਾਰੀ ਪੱਤੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਬਾ 'ਯਾਤਰੀ' ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਯਾਤਰੀ ਤੇ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਭ ਅੱਧੇ ਨਾਮ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸੋ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।

ਸ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਕ ਇਹ ਨਿਯਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਸਿੰਘ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਸੱਜਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਢਿਲਾਈ ਆ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ 'ਸਿੰਘ' ਤਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤਕ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ, ਵੱਡਾ ਸ: ਬੰਘ ਸਿੰਘ ਤੇ ਛੋਟੇ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਬੰਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ, ਵੱਡਾ ਸ: ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸ: ਛਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਿਨਾਂ

ਐਲਾਦ ਦੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਇਕ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ ਸ: ਈਸਰ ਸਿੰਘ।

ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਟੱਲ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਰੀ ਬੰਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਪੰਝੀ-ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਪਰਤਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ: ਬੰਘ ਤੇ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅੱਧ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦਿਉ। ਸ: ਬੰਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਸੁਭੱ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਕੇ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਾ ਲਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਧਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਕਰਕੇ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੋਤਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਬਰਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤੀ ਆਮਦਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਉਹਨੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ, ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਵਿਘੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਕ ਗਈ, ਤੇ ਸ: ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਸਾਧਾਂ ਨਾਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਧ-ਪੁਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਤੇ ਅੰਤ ਸੁਰਗਵਾਸ ਕਿਥੇ ਹੋਇਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਏਨੀ ਹੀ ਨਸ਼ਾਨੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਖੇਤ ਅਜੇ ਤਕ ਬਾਬਾ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਅਖ-ਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸ: ਬੰਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ : ਸ: ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕੱਦ ਲਗਭਗ ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਲੜਾਕੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਲੜਾਕੇ (ਜੰਗਜੂ) ਸੁਭੱ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਣ, ਘੁਲਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ

ਦੇ ਸੋਚੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਖਿਡਾਰੀ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਘਰੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ।

ਸ: ਬੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ: ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ 'ਸੋਦੇ'। ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕਾ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ।

ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਧੂ-ਮਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਕਦੇ ਸੋਤਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਜਾਣਾ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ।

ਸ: ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਭੋਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ (ਸ: ਬੋਲਾ ਸਿੰਘ) ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਆਏ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਚਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈ ਗਈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਚਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਬੇ-ਹੋਸਲਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਜਿਉਂ ਜਵਾਨੀ ਸੰਭਲੇ ਸਨ, ਸੋਚੀ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਾਬਾ ਬੋਲਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ, ਸ: ਬੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਤਾਂ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਈ, ਉਲਟਾ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੀਂ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਰੋਗ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਭਰਾ ਦੇ ਗ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਹੋਰ ਗ਼ਮ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਲੜਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਰੋਹੀ ਦੇ ਕਿਠਾਰੇ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਲਾਹਿੰਦੇ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਗੁੱਠ ਉਤੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਖੂਹ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਉਤੇ ਇਕ ਹਲਟ ਵੀ ਸੀ। ਰੋਹੀ ਦੇ ਕਿਠਾਰੇ ਕਿਠਾਰੇ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਹੀ ਨੇ ਕੰਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮੀਨੇ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੋਸਤ ਬੀਜਣ ਦੀ ਆਮ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ। ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਕਿਆਰੇ ਵਿਚ ਲੋੜ ਜੇਗਾ ਪੋਸਤ ਬੀਜ ਲੈਂਦੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ

ਦੋਹਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੋਸਤ ਦੇ ਡੱਡੇ ਪੱਛਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਦੇ, ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ (ਕੱਚੀ ਅਫੀਮ) ਲਾਹ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਦੇ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਉਹਨਾਂ ਚੋਂ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਫੀਮ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਦਿਤੀ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੋਈ, ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਭੁਜੰਗੀ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਧਰ ਆਏ। ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਅਫੀਮ ਤੇ ਆਲੂਸ ਦੇ ਰੋਗ ਲਾ ਲਏ ਸਨ, ਉਹ ਸਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਦੇ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੌਂਚੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਖੇਡ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਥੜੇ ਚੋਂ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰੋਹੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮੀਲ-ਡੇਢ ਮੀਲ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਕੋਲੋਂ ਕੋਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੇ ਪਿਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ: 'ਕਲਸ' ਤੇ 'ਮਸਤਗੜ੍ਹ'। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਤੇ ਅਮੀਰ ਗੋਣ ਵਾਲੀ ਵੇਸਵਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪਰਸਿਧ ਸੌਂਚੀ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਰੱਖਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਸੌਂਚੀ ਦੀ ਖੇਡ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਬਿੰਦੇ ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਸੋਟਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਲਸਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਮੁਜਰਾ ਸੀ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ, ਸੱਤ-ਸੱਤ ਕੋਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਟਿਲਾਕੇ ਵਿਚ ਢੰਡਰਾ ਫਿਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਗੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੌਂਚੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੁਜਰੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੌਂਚੀ ਵਾਸਤੇ ਪਿਡ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਉੱਚੇ ਸਾਰੇ ਢੇਹ ਵਾਲੇ ਮੂੜੇ ਉਤੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੀ। ਉਹਦੇ ਨੌਕਰ ਵੀ ਡਾਂਗਾ ਸਿਭਾਲੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਸੇ ਆ ਖਲੇ। ਉਹਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਲੰਗੋਟਾ ਕਰਕੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਢੱਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੋਹਰਾ ਡਾਂਗਾ ਲਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਕਿ ਬਾਈ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਭਰੇ। ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਾਈ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੌ ਰੁਪੇ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾਇਗਾ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲਵਾਨ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅਖਾੜੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ।

ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕੁਛ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆ ਉਦਾਲੇ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਖੇਡਣਾ ਛਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਰੋਚਾਨਾ ਕਸਰਤ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਹੀ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਖੈਰ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ, ਤੇ ਉਹ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਸ-ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਗੋਟਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ, "ਤੂੰ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੁਕ ਚੱਲ। ਬੱਸ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕੋਲ ਚੱਲ ਖਲੋਣਾ ਏ। ਮੈਂ ਆਇਆ ਲੈ।"

ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਢੋਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਢੋਲ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਢਲੀ ਉਮਰ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਜੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ। ਉਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਬੜੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਵੰਗਾਰਿਆ, "ਉਇ ਬੁੱਢਿਆ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਗਿਆ ਏ, ਕਿਸੇ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਕਢੇ ਆ, ਜੋ ਦੋ ਤਲੀਆਂ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।"

ਸੋਚੀ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਤਲੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੁੱਕੀ ਜਾਂ ਘਸੁੰਨ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਉਤੇ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਗੁੱਟ ਪਕੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਲੀ ਵੱਜਣ ਉਤੇ, ਜਾਂ ਤਲੀ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਗੁੱਟ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਸਰਾ ਆਪਣਾ ਗੁੱਟ ਛੁਡਾ ਨਾ ਸੱਕੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਸੋ ਗੁੱਟ ਪਕੜਨ ਵਾਲਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਵਧ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਗੁੱਟ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਛਲੇ ਪੈਰੀਂ ਹਟਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਤਲੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਦਾ ਤਾਹਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਨੌਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਤਿਤਰ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਗਰਜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਗੱਲ ਏ, ਤਾਂ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈ।"

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਰਾਖਵਾਂ ਦੌ ਸੀ। ਉਹ ਝਾਸਾ ਤਾਂ ਦੇਂਦਾ

ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ, ਪਰ ਤਲੀ ਮਾਰਦਾ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ।

ਲਲਕਾਰਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਪਹਿਲਵਾਨ 'ਯਾ ਅਲੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ।
 ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਝਾਕਾ ਦੇ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਮਾਰੀ ।
 ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੱਭਰੂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗ਼ਸ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ।
 ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਅਖਾੜਿਓਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਪਿਛਾ
 ਭੋਂ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਸਾਹ ਲਿਆ । ਕੱਪੜੇ
 ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ
 ਲੱਗੇ । ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਜੋ ਮੱਥੇ ਲੱਗਾ, ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘਬਰਾਈ
 ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉ, ਸੁਣੋ ! ਉਹ ਮਰਨੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਏ ?"

ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹ ਮਰਨੋਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਪਰ ਘੱਟੇ, ਡੱਚ ਘੱਟੇ ਪਿੱਛੇ
 ਉਹਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ । ਸਾਬੀ ਉਹਨੂੰ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਕਸੂਰ ਲੈ ਗਏ ।

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਖੇਡਣ ਦੀ ਕਸਮ ਪਾ ਦਿਤੀ।
 ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਏਹਾ ਸੋਚਦੇ, 'ਜੇ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ।'

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਨੌਕਰਾਂ ਸਣੇ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਆਈ ।
 ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੂਹ ਉਤੇ ਖਲੇ ਪਿਪਲ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼
 ਡੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਬੰਦੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।
 ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਓਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ । ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਪਰ੍ਹੇ
 ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪਛਿਆ, "ਪਈ ਸਰਦਾਰੋ ! ਮੈਂ ਉਸ
 ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਈ ਆਂ, ਜਿਸਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ
 ਸ਼ਕਸਤ ਦਿਤੀ ਏ ।"

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਸੱਚੀ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਹੈ
 ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।"

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬੂਠ ਇਕ ਲਾਗੇ ਬੈਠੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰ
 ਦਿਤਾ । ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਲੀਏ ਲੋਕੋ ! ਏਹਾ ਏ ਪਹਿਲਵਾਨ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ।
 ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਪੀਰ ਦਾ ਚੂਰਮਾ ਵੰਡ, ਤੇਰਾ ਪੱਠਾ ਜਾਨੋ ਬਚ ਗਿਆ ਏ ।"

ਉਸ ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰਾ ! ਇਕ ਵਾਰ ਲੰਗੋਟਾ
 ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋ ਜਾ, ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ
 ਪਰਵਾਨ ਕਰ ।"

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸੁਭੋਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਤੂੰ ਹੈ ਗੀ

ਹੀ ਤੀਵੀਂ ਜਾਤ ਏਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮਾੜੇ ਜੇਹੇ ਧੌਂਢੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੂੰ ਰੋਹੇਵਾਲ ਦੇ ਬੇਹਾ 'ਤੇ ਪਈ ਹੁੰਦੀਓਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਜਨਾਨੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲੰਗੋਟਾ ਕਰਕੇ ਫਿਰਾਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਮਨਾਉਂਦਾ ਆਂ, ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਤੇਰਾ ਬਚੁੰਗਤਾ ਜਾਨ ਬਚ ਗਿਆ ਏ। ਕਿਤੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ। ਤੂੰ ਹੁਣ ਕੱਜੇ ਕੰਨੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਹ।"

ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵਿਹੜੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਅੰਤ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਈ, "ਵਾਹ, ਮੌਲਾ! ਤੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਨੇ।"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚੀ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

G. S. S. K.
11-7-1996

੪

ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਸ: ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਵੇਚ ਗਿਆ, ਤੇ ਕੁਛ ਮਾਰੂਸਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਸ: ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਵੱਧ ਰਹਿ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁਮਾਂ ਹੀ ਪਰਸਿਧ ਸਨ। ਨਾ ਬਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਰੱਬੇ ਸਨ, ਤੇ ਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਂਗ ਵਿਘੇ। ਸੌ ਘੁਮਾਂ, ਅੱਜ ਦੇ ਅਠਾਸੀ ਏਕੜ (ਕਿੱਲੇ) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝ ਲਉ। ਤੇ ਇਕ ਘੁਮਾਂ ਦੋ ਵਿਘੇ ਦਾ।

ਉਸ ਦੇ ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਵਗਦੀ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਜੰਗਲ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਮੀਂਹ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸੀ।

ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਉਚਾਬਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਚੰਬੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਣੇ ਅਖਾਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ :

"ਅਫ਼ੀਮ ਮੰਗੇ ਰਿਉੜੀਆਂ, ਤੇ ਪੋਸਤ ਮੰਗੇ ਗੰਨੇ।"

† ਕਸੂਰ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਰੋਹੇਵਾਲ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੇਹ ਪਿਆ ਸੀ।

ਭੰਗ ਵਿਚਾਰੀ ਆਲੀ ਭੋਲੀ, ਜੋ ਆਵੇ ਸੋ ਬੰਨੇ ।’

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪੋਸਤ ਦੇ ਡੰਢੇ ਤੇ ਭੰਗ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਠੀਕ ਹੈ। ਆਮਦਣ ਨਾਲੋਂ ਖਰਚ ਵਧ ਗਏ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਦੋਂ ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਭੌਂ ਸੀ ਸਭੋਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਰੁਪੇ ਘੁਮਾ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਫ਼ਿਕਰ ਲੱਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਕੁਛ ਨੱਯਰ ਦੇ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਘਰੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿਹੋ, ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡ ਦਿਹੋ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ।

ਮੈਰ, ਸੁਲ੍ਹਾ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਵੰਡ ਵੰਡਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਚਾਚੇ ਨੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਵਿਤਕਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਚੰਗੀ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪ ਰੱਖ ਲਈ, ਤੇ ਨਿਕੰਮੀ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਬਖ਼ਸ਼’ ਦਿਤੀ।

ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸਭੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਘੁਮਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਰੋਹੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾ ਟਿੱਬਾ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਰਲਾ-ਕੁ ਪੱਥਰ ਹੋਏ ਹੋਏ ਚੂਨੇ ਦੀ ਢੇਰੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਿੰਡ ਦਾ ਖੂਹ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਥੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਚੂਨਾ ਸਾੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੂੰ ‘ਚੂਨੇ ਵਾਲਾ’ ਟਿੱਬਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਰਸ਼ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੁੜ੍ਹ ਕੇ ਰੋਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਫਸਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਟਿੱਬਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਟਿੱਬਾ ਪੱਧਰਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਟਿੱਬੇ ਲਗਭਗ ਦੋ-ਦੋ ਘੁਮਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਏਡੇ ਏਡੇ ਦੋ ਟਿੱਬੇ ਹੋਰ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਟਿੱਬੇ ਰੇਤਲੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਆਮਦਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਸਾਂ ਦੇ ਰੰਘੜ ਹੀ ਬੀਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਹਾੜੀ ਦੀ ਫਸਲ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਮਣ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਦੇ ਜਾਣੇ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿ ਜਾਣਾ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਅਗ੍ਹਾਂ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਾਂ ਬੀਜਣੀ ਜੇ।” ਅਸਾਂ ਏਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਮੰਨਣਾ।

ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਖੇਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ

ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਦਾ ਸੀ। ਰੋਹੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਹ ਖੇਤ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਸਰੋਵਰ ਸੀ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਠਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕੁਛ ਕਮਰੇ ਤੇ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਸਮਾਧੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ 'ਦਿਲੋ ਰਾਮ' ਨੇ ਬਣਵਾਏ ਸਨ।

ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵਾਂ ਇਕ ਪੰਜ-ਕੁ ਘੁਮਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੀਂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖਲੋ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਚਾਰ ਮਣ ਦਾਣੇ ਹੋ ਜਾਣੇ। ਉਹ ਨੰਬਰ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਟੁਕੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। (ਏਹਾ ਖੇਤ ਪਿਛੋਂ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਬਣ ਗਿਆ।) ਇਸ ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ-ਕੁ ਘੁਮਾਂ ਨੀਵਾਂ ਖੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੀਂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਗੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੁਮਾਂ ਰੇਤਲਾ ਟਿੱਬਾ ਸੀ। ਬਸ ਏਹਾ (ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘੁਮਾਂ) ਜ਼ਮੀਨ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਮਣ ਦਾਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਰਕਬਾ ਕੁਛ ਰੱਕੜ ਤੇ ਕੁਛ ਜੰਗਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਣ, ਕਰੀਰ, ਮਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕੰਗੇ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਚ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਜੰਡ ਤੇ ਕਿੱਕਰ ਵੀ ਸਨ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਆਮਦ ਲੱਕੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇਨਾ ਕੁ ਰਕਬਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਪੱਧਰਾ, ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਰੋੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਖੇਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ 'ਰੋੜੀਆਣਾ' ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਖੇਤ ਇਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ (ਕੁਛ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ) ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਦੀ ਦੱਖਣ ਪਹਾੜ ਇਕ ਰਾਹ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਤੋਂ ਕੁਛ ਹਟਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਇਕੋ ਥਾਂ ਰੱਖ ਲਈ, ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਰਾਹ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਆਂ, ਤੇ ਕੁਛ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਦਿਤੀ। ਕਦੀ ਗੱਲ, ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ, ਉਹ ਆਪ ਰੱਖ ਲਈ, ਭੇਮਾੜੀ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਥਾਂਈਂ ਅੱਧੇ ਅੱਧ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ-ਬ-ਸਿਰ ਘਰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ (ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ) ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾ-ਪਰਵਾਹ ਸਨ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਲ-ਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਕ ਦੋ ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਭੰਗ ਤੇ ਅਫ਼ੀਮ ਆਮ ਛਕਿਆ ਕਰਦੇ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਰੋਗ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ। ਕਦੇ ਦਿਲ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ ਵੀ ਦੁਰ ਜਾਣਾ।

ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੋਝੀਆਂ ਸਨ। ਅਨਾਜ : ਕਣਕ, ਥਾਜਰਾ ਤੇ ਛੋਲੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤੇ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ। ਤੇ ਫਲ ਬੇਰ, ਪੇਂਝੂ ਤੇ ਪੀਹਲੂੰ। ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਕਾਰ ਮਾਰ ਲਿਆਉਣਾ। ਚਰਾਧ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਹੋਣਾ।

ਬਾਈ-ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। (ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।) ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਮੱਸਿਆ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਮੀਨ-ਭਾਂਡਾ ਵੇਖਣ ਆਏ। ਜਲ-ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ, "ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹਵਾ ਹੈ, ਤੇ ਗਭਰੂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਆ ਜਾਣਗੇ।"

ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਪਿੰਡ ਜਗਤ ਪੁਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਕਸੇਲ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ) ਬੜੇ ਸੰਤ-ਸੁਭੱ ਸਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਜੱਟ, ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਪਰ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ, ਆਪਣਾ ਗੁਆ ਕੇ ਵੀ ਕਰਨੇ। ਉਹ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਬੜਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭੱ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ, ਝੂਠ ਨਹੀਂ, ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਉ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਨਕਿਆਂ ਨਾਲ— ਖਾਸ ਕਰ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨਾਲ— ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸੋਭਾਗ ਮੈਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਚੌਥਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।)

ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ (ਦਿਆਲ ਕੌਰ ਜੀ) ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਮਾਸੀ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ (ਸ: ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ।

ਪਿੰਡ ਜਗਤ ਪੁਰਾ ਵਿਚ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੋਤਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ : ਵਿਰਕ ਤੇ ਢਿੱਲੂ। ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਵਿਰਕ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਵਧੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਅਸਰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ।

ਨਾਨਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਦਲਦਾ ਹਾਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਗਤਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਸਿਧਾ ਰਾਹ ਫ਼ਤਾਹਪੁਰ, ਭਰਾੜੀ-ਵਾਲ, ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਢੰਢ ਤੇ ਕਸੇਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਗਤਪੁਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸੀ। ਰਾਹ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਫ਼ਰਲਾਂਗ-ਕੁ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੂਹ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵੱਲੋਂ ਖੂਹ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਜਿੱਥੋਂ ਕਸੇਲ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਛੱਪਰੀ ਪਾ ਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਘੜੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਉਥੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪਿੱਪਲ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਸਵਖਤੋਂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਘੜੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਛੱਪਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਰਖਣੇ। ਲਾਗੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਬਾਲਟੀ ਤੇ ਪਿਤਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਖ ਦੇਣੀ। ਭਰਾੜੀਵਾਲ ਤੋਂ ਕਸੇਲ ਤਕ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਲੰਘਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ। ਫਿਰ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕ ਖੂਹੀ ਦਾ ਪਾੜ ਪੁੱਟਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਠ ਗਾਲ ਕੇ ਗੰਡੇ ਗੰਡੇ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ, ਬੰਨੇ 'ਤੇ ਇਕ ਬੰਮੀ ਗੱਡ ਕੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬਾਲਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਛੱਡੀ। ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਪਾਣੀ ਕਢ ਕੇ ਪੀਣਾ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਘੜੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ। ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਬੈਠਣਾ। ਇਕ ਦਿਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਕ ਸੇਠ ਕਸੇਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਪਿਪਲਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਆ ਰੁਕਿਆ। ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਖੂਹੀ ਚੋਂ ਕਢਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਗਲ ਚੁਕੇ ਕਾਨਿਆ ਦੀ ਕੁਛ ਮਾੜੀ ਝੂ ਆਈ। ਸੇਠ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ! ਹੁਣ ਕਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਏ। ਖੂਹੀ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦੇਹ। ਪਾਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਫ਼ ਰਿਹਾ ਕਰੇ।"

(ਬਹੁਤੇ ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।)

ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸੇਠ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕੱਚਾ ਪਾੜ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਤੋਫ਼ੀਕ ਦਿਤੀ ਏ, ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਛ ਕਰ ਦਿਤਾ ਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪੱਕੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਤੋਫ਼ੀਕ ਦੇਵੇਗਾ, ਉਹ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਪਲ-ਕੁ ਸੋਚ ਕੇ ਸੇਠ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ, ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ! ਭਲਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਵੀਂ। ਆਪਾਂ ਖੂਹੀ ਪੱਕੀ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗੇ।"

ਸੇਠ ਅੱਗੇ ਵੀ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਢੰਢ, ਕਸੇਲ, ਜਗਤਪੁਰਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਮੀਆਂ ਸਨ।

ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸੇਠ ਜੀ! ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਆਵਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਬ ਵੱਸਿਆ ਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾ ਦਿਹੋ।"

ਸੇਠ ਨੇ ਉਹ ਖੂਹੀ ਪੱਕੀ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਖੂਹੀ ਉਤੇ ਪੱਕੀ ਮਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਪਿਪਲਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਸੀ। ਉਹ 'ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਖੂਹੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਆਚਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਚ ਮੁਰੱਬਾ-ਬੰਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਹ ਬਦਲ ਗਏ, ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਹੁਣ ਓਥੇ ਪਿਪਲਾਂ ਜਾਂ ਖੂਹੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ।

ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਤ ਭਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

੫

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਨਗਰ ਬੇਦੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਬਰਾਦ ਨਿਕਲੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਕਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦੀ ਅਗਾਂਹ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਸ਼ਾਖ ਨਾਲੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਕਬਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ, ਸੋ ਪਾਣੀ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਈ।

ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਖਾਲ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਅੱਗੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਹਰ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਪ ਬਣਾਏ। ਖਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਸੀ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਵੱਟਾਂ-ਬੰਨੇ ਬਣਾਉਣੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਹ ਕੇ ਪੱਧਰਾ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਪੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਪਾਣੀ ਖਲ ਜਾਇ। ਇਹ ਕੰਮ ਜਾਦੂ ਦੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ, ਵਾਹੀਵਾਨ ਨੂੰ ਲਗੂ ਪਾਣੀ ਇਕ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕੰਮ, ਕੇਵਲ ਓਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਜੀਹਨੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਂਦੇ, ਸੋ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਜਿਹੜੇ ਧੁਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਸਨ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਛ ਪੱਧਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਕੁਛ ਫਸਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਰੋਹੀ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਨ। ਏਨੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਵਾਹੀ ਕਰਨੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਪਰਤਣਾ, ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕ ਘਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਤੋਂ ਕੁਛ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਾੜੇ ਵਲੇ। ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਤੇ ਇਕ ਅੱਧਾ ਆਦਮੀ ਵਾੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ, ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਣਾ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਤ ਖੇਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪੁਚਾਉਣੀ ਵੀ ਬੜੀ ਦੁਰੂਰੀ ਤੇ ਕਠਨ ਸੀ।

ਅੰਤ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਏਸ਼ਰਾਂ ਇਕ ਇਕ ਘਰ ਪਾਟ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਬਹੀਏ, ਇਕੋ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈਏ।

ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਬਾਬੇ ਯਾਤਰੀ ਦੀ ਔਲਾਦ, ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੱਤੀ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ।

‘ਗੁ. ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ’ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਸਾਡਾ ਖੇਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲਹਿੰਦੇ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਰਸਤਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਬੇ ਕੀ ਪੱਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਸੀ, ਪਰ ਰਸਤੇ ਦੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਬਾਹੀ ਸਾਰੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਸਲਾਹ ਇਹ ਹੋਈ, ਕਿ ਜੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਓਥੇ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੱਟ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣੀ ਅੱਖੀ ਹੋਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੰਨ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਢਾਈ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁੱਲ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਇਕ ਘੁਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ, ਤੇ ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਉਂ ਸੀ। ਲਹਿੰਦੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਰੋਹੀ ਕੰਦੇ ਵਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਲਈ ਮਿਥੇ ਗਏ ਰਕਬੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੂਹ ਦਾ ਟੱਪਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਖੂਹ ਲਗਭਗ ਬਾਰਾਂ-ਤੋਰਾਂ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਤੀਹ-ਚਾਲੀ ਫੁੱਟ ਹਟਵਾਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਾਸੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਖੂਹ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਕਨਾਲ ਥਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਸਤੇ ਛਡਿਆ ਗਿਆ। ਖੂਹ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਹ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਬਾਹੀ, ਪਹਿਲਾ ਘਰ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ-ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਅਗਲਾ ਘਰ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦਾ। ਉਹ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਅੱਗੇ ਛੇ ਘਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਸਿਧ ਸਨ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਕੇ ਸਨ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ (ਦੱਖਣ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ) ਕੁਛ ਘਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਵਸਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਰਾਹੋਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਬਾਹੀ ਸ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਰਾਹੋਂ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਸ. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ

ਦਾ ਘਰ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਗੁੱਦੜ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਫਿਰ ਸਾਡਾ, ਸਾਥੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਪਰਸਿੱਧ ਸ. ਖਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਸ. ਸੁਰੇਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ। ਇਹ ਰਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਘਰ ਸੀ। ਬਾਰ ਦੇ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਹਾਤੇ ਤੇ ਮਕਾਨ ਸਾਰੇ ਕੱਚੇ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਘਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ, ਇਕ ਰਾਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ, ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਬੂਟੇ ਸਾਹ ਦਾ, ਤੇ ਅੱਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਘਰ ਮਾਛੀਆਂ ਦੇ, ਇਕ ਮੋਚੀਆਂ ਦਾ, ਇਕ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜਲਾਹੇ ਤੇ ਕੰਮਿਹਾਰ ਸਨ। ਧੁਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ।

੧੯੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਖੂਹ ਲੱਗਾ ਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ, ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਠੇ ਉਥੇ ਤੇ ਏਥੇ ਆ ਵੱਸਿਆ। ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਰੋਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਾਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਕਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਭ ਸਾਰੇ ਕੱਚੇ ਹੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜੇਹੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘਰ ਪੱਕੇ ਬਣੇ।

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਰੋਹੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰਾਂ-ਤੋਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ।

ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਬੱਝਣ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਉਹ ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ—ਜਿਹੜੀ ਰੱਕੜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕੰਮੀ ਸਮਝ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸੀ—ਨਿਆਈਂ ਬਣ ਗਈ। ਜਦ ਸੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਵਧੀਆ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਸੀ।

ਬੋਝੀ ਜੇਹੀ ਹੋਰ ਪਿਛੇ ਭਾਤੀ ਮਾਰ ਲਈਏ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਚਾਚਾ (ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਔਖਾ ਘੱਲ ਘੁਲਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਫ਼ੀਮ ਤੇ ਸੁੱਖੇ ਆਦਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਰਪਾ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮੁਢੋਂ ਸਿਰਿਓਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬੜੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਫੁਡਾਈ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੇ ਹੋਏ। ਅਖੀਰ

ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੱਛੀ ਸੀ।

ਪੰਝੀ ਘੁਮਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਗਏ, ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬਸਿਰ ਹੋ ਕੇ ਛੁਡਾਈ। ਛੇ ਘੁਮਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਰੂਸਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੈਠੇ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਪੰਦਰਾਂ-ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹਲ ਦੀ ਜੰਘੀ ਫੜੀ, ਤੇ ਸੱਤਰ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਸਿਰਫ ਅਖੀਰ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਕੰਮ ਛਡਿਆ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਕਬਾ ਲਹਿੰਦੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਢਲਵਾਨ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਨਿਆਈਂ ਵਾਲਾ ਰਕਬਾ ਵੀ ਲਹਿੰਦੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਢਲਵਾਨ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਢਲਵਾਨ ਨੂੰ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਘਾਹ ਵੀ ਉੱਗ ਕੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਕ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਓਥੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਣ, ਕਰੀਰ, ਤੇ ਮੱਲ੍ਹੇ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਹਵਾ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜ ਜੋਗਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਲਾਉਣ ਕਿੱਥੇ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੱਦ ਦੇ ਕੁਛ ਮਧਰੇ ਸਨ; ਪਰ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਸਖਤ ਤੇ ਸਭੋਲ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਉਹ ਕੁਛ ਚਿਰ ਘੁਲਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਸਨ, ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਫੁੱਟ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਬਹੁਤ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰੇ ਕੱਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਪਹਾੜ ਢਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਲੰਬੇ ਹੋਵੇ, ਕੋਡੀ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਬੰਜਰ ਇਕੱਲੀ ਜਾਨ ਆਬਾਦ ਕਰਨਾ, ਕੁਛ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਜੰਗਲ ਪੁੱਟ ਕੇ ਜਿੰਨਾ ਜਿੰਨਾ ਟੋਟਾ ਪੱਧਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ, ਕਿ ਨਿਆਈਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਰਸ ਸਨ, ਤੇ ਨਾ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਡੀਆਂ। ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਦੂਸਰੀ ਨੀ ਵੀ, ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਨਾਲੋਂ ਤੀਸਰੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁੱਠ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ। ਪਰ ਇਕ ਉਚੇਚੀ ਖੂਬੀ ਸੀ, ਉਸ ਖੇਤ ਵਿਚ। ਸੂਏ ਵਿਚ ਲਗੇ ਮੱਘੇ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਪੰਜ ਤੋਂ ਸੱਤ ਫੁੱਟ

ਤਕ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਜਦ ਸਾਡਾ ਪਾਣੀ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਮੱਘੇ ਤਕ ਖਾਲ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਹਾੜ ਉਸ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਓਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਰੂੜੀ, ਪਛੇਤੀ ਬੀਜੀ ਫਸਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਢਹਿ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਏਹਾ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਨਿਆਈਂ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੁਛ ਚਿਰ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੀ।

੬

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਘਾਲਣਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਕੋ ਸੁਖ ਸੀ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕੱਦ ਵੀ ਲੰਮੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਸਾਂ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਈ-ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਅੰਸ ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਕੰਨਿਆਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਲੜਕੀ ਹੋਈ, ਜੋ ਕੁਛ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਦਾ ਲੋਕ ਬਹੁਤਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ, ਜੋ ਉਹ ਪਲੇਠੀ ਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਬਾਲ ਦਾ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢਣਾ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਗਣੇ ਵੀ ਭਿਜਕਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾ ਕੀਤਾ :

ਤੀਸਰਾ ਬਾਲ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਖਾਸ ਕਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਲੜਕਾ ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਬਿਨਾਂ ਮਰ ਕੇ ਵੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਧੀਆਂ ਨੇ ਪਰਾਏ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੜਕੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਲੜਕੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਨਿਆਂ ਆ ਗਈ। ਪੰਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਤਾਲੀ-ਅਠਤਾਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਇਹ ਉਮਰ ਅੱਧੋਂ ਢਲੀ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਪੁੱਤ ! ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਮਰੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ।"

ਮੈਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਔਲਾਦ ਹਾਂ। ਛਨਿੱਛਰਵਾਰ, ਸੱਤ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੯ ਈ. ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪਹਿਰ-ਕੁ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਧਾਈਆਂ ਨਾਲ ਕੁੰਜ ਉਠਿਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ (ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਵਧਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ !

(ਅੱਜ ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇਤੀ-ਚੌਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਔਲਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹਨੇਰਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੁੱਕਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।)

ਉਸ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਦੁੱਧ 'ਤੇ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਰੋਗ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਕ—ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ—ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰੇ ਪੰਜ-ਕੁ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੀਬੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬੀਬੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਬੀਬੀ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਚਰ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਮੌਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੰਮਲ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਔਲਾਦ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ !

ਖੈਰ, ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰੀ ਭਰੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਟਾਟਲਸਟਾਏ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ

ਲੇਖਕ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ਇਕ ਫੀ ਸਦੀ ਵਧੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸਭੋਂ ਸੋ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ-ਫੀ ਸਦੀ ਵਧ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਓਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਅੰਗੂਠਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਹੋਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜੋੜ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਰੱਖ ਸਬੱਬੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਖਤ ਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜ ਤਾਂ ਡਾਕੀਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਘਰ ਵਾਲੇ ਕਸੂਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ। ਭਾਵ, ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ।

ਉਹਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਨ, ਇਕ ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਾਬਾ ਦੀਸਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਸਤਖਤ ਦੇ ਬਾ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮੋਹਰ ਹੀ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ : ਇਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਤੇ ਇਕ ਵੇਦਕ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ'। ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਕਈ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਆਂ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਵੇਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੋਠੇ ਵਾਲਿਆਂ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੜਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਹੰਗ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ। ਦੋ-ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ, ਬੜੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ, "ਭਈ ਸਿੰਘੋ ! ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਛਕਾਂਗੇ ਤਾਂ, ਜੇ ਕੁਛ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ

ਹੋਣਗੇ।" ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਸੁੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਭਾਈ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ (ਉਹ ਸੂਰਮੇ ਸਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ 'ਭਾਈ' ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।) ਇਕ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ।

੨

ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ—ਭਾਵੇਂ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਵੇ ਦਾ ਹੀ—ਪਰ ਬੜਾ ਚਾਵਾਂ ਭਰਿਆ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਮੈਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛੜਾਂ ਨਾ ਲਾਵੁੰਦੀਆਂ। ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਖਿਡਾਉਣ ਦਾ ਚੌਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਂ ਵੀ ਬੜਾ ਤਰਸੇਵੇਂ ਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਏਹੋ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ, "ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਵੀਰ, ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਵੀਰ।" ਏਥੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ 'ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ' ਪਕ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਕਿ ਪੰਡਤ ਜਾਂ ਭਾਈ ਨੂੰ ਪੁਛਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਾਮ 'ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ' ਰੱਖ ਲਿਆ। ਕਦੀ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਲਾ-ਕੋਝਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ 'ਸੋਹਣਾ' ਹੀ ਲਗਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਸਰ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਭਾਤ ਹੀ ਟਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੋਹ ਕਰਕੇ ਆਮ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਕੁਛੜੇ ਉਤਰਨਾ, ਤਾਂ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬੋਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਗਲੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬੋਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛਣਕਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਧੰਧੇ ਪਿਟਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ।

ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਣ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਪੀਣ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਛਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਨਸ਼ਾ ਅਜੇਹਾ ਰੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ੀਮ ਤਾਂ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਉਬਾਸੀ ਆਈ,

ਭੋਰਾ-ਕੁ ਡੰਗ ਲਈ, ਪਰ ਸੁੱਖੇ ਵਾਸਤੇ ਚੰਖੇ ਖਲਜਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇਗ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ (ਭੰਗ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਤੇ ਗੁੜ, ਬੰਸ)। ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਗੱਫਾ ਲਾ ਕੇ, ਭਰਾ ਵਾਸਤੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖੇਤ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਬੂਹਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਖੇਤ ਵਿਚ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਮਾੜੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ।

ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਡੇਢ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਸੁੱਖਾ ਰਗੜਿਆ। ਮੈਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੈਰ ਪੁਟਦਾ, ਸਗਲੇ ਦੇ ਬੋਰ ਛਟਕਾਉਂਦਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅਜੇ ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਛਨੇ ਨੂੰ ਜਾ ਪਾਏ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪੀਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਟਾਲ ਨਾ ਸੱਕੇ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਘੁੱਟਾਂ ਭਰ ਲਈਆਂ। ਫੇਜ਼ਾ ਓਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁੱਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਆਪ ਗੱਫੇ ਲਾ ਕੇ ਭਰਾ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਜਾਂ ਉਹ ਚੋ-ਕੁ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਪਰਤੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਲੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਝੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਹਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਬੋਲਿਓਂ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਰਾਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਕੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਖਾਧੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਮੇਰੇ ਉਦਾਲੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਦਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਢਿਲਕ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਢਹਿ ਪੈਂਦੀ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਕੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, "ਹੇ ਸੱਚਿਆ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਏ, ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੀ ਲੱਜ-ਪਤ ਰੱਖ ਲੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਉਂ। ਮੇਰੇ ਦੋ ਵੱਸ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੱਕਿਆ। ਉਹ ਮੱਲੋਂ ਮੱਲੀ ਦੋ ਘੁੱਟਾਂ ਪੀ ਗਿਆ ਏ। ਪਰ ਏਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ। ਸਾਰੇ ਆਖਣਗੇ, ਪਿਛਲੇ ਪਾਹਰੇ ਰੱਬ ਨੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪਾਪੀ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸੁਖਾਇਆ। ਇਹਨੇ ਜਾਣ ਕੇ ਸੁੱਖੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਦੇ ਕੇ ਮੁੰਡਾ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਏ। ਮਾਲਕਾ! ਮੇਰੀ ਪਤ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਈ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਤੇ ਇਹ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਮਾਣੇ।"

ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਢਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਭੱਜੀ ਭੱਜੀ ਬਾਹਰ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਹਲੂਣ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਬਾਬਾ! ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆ ਗਈ ਏ। ਚੱਲ ਵੇਖ, ਉਹਨੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਏ, ਅੱਖਾਂ ਉਘੋੜ ਲਈਆਂ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਬਖਸ਼ ਗਿਆ ਏ।"

ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬੀਬਿਆ! ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖ ਲਈ। ਮੱਧ-ਵਸ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਇਹ ਮਿੱਠੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਇਕ ਘੁੱਟ ਵਧੇਰੇ ਪੀ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਤੋਥਾ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਰਵਾਜਨ ਕਿਹਾ, "ਜੀ, ਭੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁਪਰਿਆਰਾ ਸੀ? ਜਿਹੜਾ ਕਸ਼ਟ ਲੇਖਾ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ।"

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਕਦੋਂ ਗੁਜਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ। ਅੱਧ-ਭੁੱਲੇ ਸੁਪਨੇ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਮ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਕਿ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕੱਟ ਦੇਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਬਿਰਧ ਮਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਕਿ ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਕੱਟੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਟੂਣਾ ਟਪਾਣਾ, ਜਾਂ ਜੇਤਰ ਮੰਤਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗਵਾਢਣਾਂ ਨੇ ਬਬੇਰਾ ਚੌਰ ਲਾਇਆ। ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ ਵਜੋਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, "ਕੁੜੇ! ਤੇਰਾ ਪਿਛਲੇ ਪਾਹਰੇ ਦਾ ਸਰਵੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏ। ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਲਿਟ ਕੱਟ ਦੇਹ। ਚੰਗਾ ਏ, ਕਿ ਲਿੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਤਵੀਤ 'ਚ ਮਝ੍ਹਾ ਕੇ ਇਹਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਛੱਡ। ਕਿਸੇ ਪਾਪਣ ਦਾ ਹੀ ਲੈਣਾ ਏ। ਫਿਰ ਗਏ ਵਕਤ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।"

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦੇਣਾ, "ਨਹੀਂ ਬੇਬੇ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਕੇਸ ਜੂਠੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ, ਇਹਦਾ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਖਾ ਏ।"

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ।

ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਸਾਂਤ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਰਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਕੋਸ਼ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੁੱਚੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਬਚਪਨ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੋ। ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਖਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਫੋਟੋਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਸ਼ਾਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ। ਆਪਣੀ ਸਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਡੋਟੇ ਲੁਹਾਉਣੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਕੰਮਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਖਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣਾ ਦਾਗ਼ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਦਾਗ਼ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਭੋਖਧਾਰੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾਗ਼ ਲੁਕਾਉਣ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਾਏ! ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇ-ਬਸੀ। ਇਕਵਾਰ ਲੱਗੇ ਦਾਗ਼ ਹਜ਼ਾਰ ਪਰਦੇ ਪਾਇਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਕਦੇ।

“ਉਘਰਿ ਗਇਆ ਜੇਸਾ ਖੋਟਾ ਢਬੂਆ, ਨਦਰਿ ਸਰਾਫਾ ਆਇਆ।

ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਜਾਨੈ, ਉਸ ਤੇ ਕਹਾ ਛਪਾਇਆ।”

ਲਉ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਤੇ ਲੈ ਬੈਠਾ ਹਾਂ ਫਿਲਾਸਫੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਾਗ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਵਾਈ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਵਿਹੜਾ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਕਨਾਲ। ਮੈਂ ਸਗਲਿਆਂ ਦੇ ਬੋਰ ਛਣਕਾਉਂਦਾ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਆਉਂਦਾ, ਤੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮਾਂ! ਵੇਖ, ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ।” ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਉਛਲ ਕੇ ਅਗਲਾ ਪੈਰ ਘੁੱਧ ਕਰਕੇ ਮਾਰਦਾ।

ਇਹ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸੁਭਾਉ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਦਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਜਾਣੂੰ ਲੋਕ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਣ, ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਨ।

ਕੋਈ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਅੰਤਰਜਾਮਤਾ ਦੀ ਅੰਨਕ ਬਣਾ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ‘ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵੇਖੋ।’ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ।

ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਪਈਆਂ।
ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਭੱਜਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੋਟਾ ਬੋਟਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਾ,
ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੱਖੀਆਂ ਉਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਿੰਢ ਮਰੀ
ਅੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਵੱਜਾ। ਸਿੰਢ ਦੀ ਨੱਕ ਇੰਚ ਭਰ ਮਾਸ ਵਿਚ ਧਸ ਗਈ।
ਲਹੂ ਦੀ ਧਾਰ ਸਾਰੇ ਕਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।
ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਮਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਕਿਆ।

ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚੋਟ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ। ਉਹਨੇ
ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਏ, ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅੱਖ
ਨਿਕਲ ਗਈ।"

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੋ, ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੈ।
ਅਖਵਾਨੇ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਹੱਡੀ ਤੇ ਡੇਲ ਦੇ ਸੋਨੂੰ ਵਿਚ ਸਿੰਢ ਲੱਗਾ। ਡੇਲਾ ਸਹੀ
ਸਲਾਮਤ ਬਚ ਗਿਆ। ਮਹੀਨੇ-ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਖਮ ਹੱਛਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਪਣੀ
ਯਾਦਗਾਰ 'ਦਾਗ' ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਏਨੀ-ਕੁ ਨਸ਼ਾਨੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ, ਹੁਲੀਆ ਲਿਖਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਗਵਾਹ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਚਰਾ-ਕੁ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ
ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਮੈਨੂੰ 'ਰਣਜੀਤ ਸੁੰਹ' ਹੀ ਕਿਹਾ
ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਅਰਥ ਉਹ
ਨਿਕਲਨੇ ਸਨ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੱਲੀ ਵਿਚ 'ਲਖ-ਨੇਤਰਾ ਸੁੰਹ'।

ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਬੇਸਮਝੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਦਾ ਸੋਚਾਂ ਹੀ ਕਿਉਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਣ
ਲਗਿਆ ਨਿੱਤ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹਾਂ,

"ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਰਣਾਈ।...।"

ਸੋ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਸਦਾ ਚੰਗਾ ਸੋਚੋ, ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਭਲਾ ਚਿਤਵੋ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਚਪਨ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ
ਧੁੰਧਲੀਆਂ ਧੁੰਧਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੂਠਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪਰਹੇਜ਼
ਸੀ। ਘੜਵੇਂਜੀ ਉਤੇ ਰੱਖੇ ਘੜੇ ਤਕ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਹੱਥ ਅਪੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇਹ
ਲੱਗੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਭੋਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਣਾ। ਇਕ ਨੇ ਛੋਟੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ
ਲਿਆਉਣਾ, ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋੜਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਲੋਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ, "ਲੈ, ਜੂਠੇ
ਛੋਟੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਲਿਆਈ ਏ।"

ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਮਾ-ਬਦੇਲਾ ਨੇ ਵਿੱਟਰ ਪੈਣਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਬੋਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਛੜੀਆਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ, "ਮਾਂ ! ਵੇਖ ਲੈ, ਮੈਨੂੰ ਜੂਠੇ ਛੰਨੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਦਿਤਾ ਸੂ।"

ਭੈਣ ਨੇ ਬਬੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣਾ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਭਾਂਡਾ ਮਾਂਜ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਪੁਜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰਤ ਰਖ ਦੇਣੀ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਭਾਂਡਾ ਮਾਂਜ, ਤਦ ਪਾਣੀ ਪੀਆਂਗਾ। ਜੇ ਕਦੇ ਭੈਣ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜ਼ਰਾ ਸਖ਼ਤ ਉਤਰ ਦੇ ਦੇਣਾ, ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਦੁੱਜੀ ਵਾਰ ਮਾਂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਲੀਡਰ ਵਾਂਗ ਭੱਟ ਸ਼ਰਤ ਨਰਮ ਕਰ ਦੇਣੀ, ਤੇ ਕਹਿਣਾ, "ਹੱਛਾ; ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬੌੜਾ ਜੇਹਾ ਪਾਣੀ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਪੀ ਲਵਾਂਗਾ।"

"ਲੈ, ਸਾਡਿਆ ਵੱਡਿਆ !" ਬੇ-ਲੋੜੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਕੇ ਭੈਣ ਨੇ ਬੌੜਾ ਜੇਹਾ ਪਾਣੀ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਲਟ ਦੇਣਾ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂ ਪੀ ਲੈਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਚਗੂਰ ਸੀ, ਕਿ ਜੂਠੇ ਭਾਂਡੇ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਘੜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੀ ਗੱਲ ਓਦੋਂ ਬਣਨੀ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਭੈਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਸੀਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣਾ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੁੰਦੀ, ਕਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਾਂਜੇ ਜਾਣ। ਭੈਣ ਨੇ ਮਿੱਠੀ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ, "ਸੱਚ ਵੀਰ ! ਮੈਂ ਭਾਂਡੇ ਹੁਣੇ ਮਾਂਜੇ ਨੇ।"

ਦੁਸਰੀ ਨੇ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੇ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਣਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੰਬਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲੈਣਾ, "ਮਾਂ ! ਵੇਖ ਲੈ, ਮੇਰੇ ਸੁੱਚੇ ਕੋਸਾਂ ਵਿਚ ਜੂਠਾ ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਉ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਏੜ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨ੍ਹੇਣਾ।"

ਅਖੀਰ, ਮੇਰੀ ਓਹ ਸ਼ਰਤ ਹੋਣੀ, ਕਿ ਵਿਚੋਂ ਬੌੜਾ ਜੇਹਾ ਪਾਣੀ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਹੋ। ਬੱਸ, 'ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ' ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਬੀਬਾ ਬਣ ਕੇ ਨਹਾ ਲੈਣਾ।

ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਓਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿੜ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਕਿ ਕੋਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ।

ਅਕਾਲ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਬੇਟਾ' ਕਹਾਂਗੇ, ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ 'ਬਚੜੀ'। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਧੀ ਨੂੰ ਕਾਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਵਾਂਗੇ, ਤੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਗੁੱਡੀ ਵਾਂਗ ਸਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਏਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਬੋਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਗਲੇ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ

ਛੋਟੀਆਂ ਸੌਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲ ਮੁਰਕੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਧੋਂ ਕਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਅੱਠ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਰਕੀਆਂ ਤਾਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹ ਦਿਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਾਨ (ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਛੇਕ) ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਓਹ ਗੱਲ, ਕਿ ਇਕਵਾਰ ਲੱਗੇ ਚਾਗ, ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੇ। ਭਾਂਡਾ ਟੁੱਟ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਟਾਂਕਾ ਲਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਗਣੇ ਰੋਕ ਲਈਦਾ ਏ, ਪਰ ਟਾਂਕੇ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦਾ।

ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਰੀਤ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਫੁੱਲ ਚੌਂਕ ਤੇ ਪਰਾਂਦਾ ਪਾ ਕੇ ਕੁਝੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੱਥੇ ਦੇ ਉਤੇ ਕਰਕੇ ਸੌਨੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਚੌਂਕ, ਬਰੀਕ ਬਰੀਕ ਮੀਚੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਰਾਂਦਾ ਗੁੰਦ ਦੇਣਾ, ਤੇ ਕੰਡ ਪਿਛੇ ਲੰਮੀ ਕਾਲੀ ਗੁੱਤ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਸਵੱਯਾ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ,

“ਮਿਊਗ ਨੈਨੀ ਕੀ ਪੀਠ ਮੈਂ ਬੇਨੀ ਸੋਹਿ,

ਮਾਨੋਂ ਸਾਂਵਰੀ ਸਾਂਪਨਿ ਸੋਇ ਰਹੀ।”

ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕਰਮ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੰਮ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਨੇ ਪਰਾਂਦਾ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੌਂਕ ਇਕ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇਣੇ, ਦੇ ਕਹਿਣਾ, “ਜਾਹ, ਜਾ ਕੇ ਰਾਣੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿਰ ਕਰਾ ਆ।”

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ ਰਾਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਘਰ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੱਭਯਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬਰਾਦਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, “ਭਾਬੀ! ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਰਦੇ।” ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਕਰਕੇ ਹਾਂਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, “ਲੈ ਸੀਸਾ ਵੇਖ ਲੈ ਵਹੁਟੀਏ! ਵੇਖ ਕਿਆ ਸੋਹਣਾ ਡਾਕ ਬੰਗਲਾ ਪਾਇਆ ਏ।”

ਮੈਂ ਰੋਸ ਪਰਛਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਭਾਬੀ! ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵਹੁਟੀ ਆਂ?”

“ਤੇ ਹੋਰ ਕੀ। ਵਹੁਟੀਆਂ ਦਾ ਈ ਏਨਾ ਸੋਹਣਾ ਸਿਰ ਕਰੀਦਾ ਏ।”

ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਲਾਡ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚੁੰਮ ਲਿਆ।

ਘਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਮਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਕਾਇਤ ਲਾ ਦਿਤੀ, “ਮਾਂ! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਸਿਰ ਕਰਾਇਆ ਕਰਨਾ। ਭਾਬੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਆਖ ਦਿਤਾ ਸੀ।”

ਪੰਜ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਨਹੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਾਏ ਪੁਆਇਆ। ਵਿਚਕਾਰ ਜੁੜਾ ਕਰਕੇ ਪਗ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਢਿਲਕੀ ਹੋਈ ਪਗ ਦੇ ਬੱਲਿਓ ਕੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਲਿਟ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣ।

ਓਸੇ ਉਮਰ ਦੀ ਇਕ ਕੌੜੀ ਯਾਦ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਗਰਾਂਦ, ਜਾਂ ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮਾਈਆਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਲਾਗੇ ਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦਸਿਆ। ਮੈਂ ਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੀਸ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਕੋਹਤਾ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, “ਕਿਉਂ? ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਨੌਕਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ?”

ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅਜੇਹੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀਆਂ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਧੱਤੇ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਮਗਰ ਮੁਹੱਬਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਢੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਤਰਾਂ ਤੱਕਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬੌੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਮੁੜਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਵੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਕ ‘ਅਚੇਤ’ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਵੈਸੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗ਼ਲਤੀ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼, ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਦੋ ਚੁਪੇੜਾਂ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਿਆ ਹੋਵੇ।

੮

ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਪੰਜ ਪੜ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਛੇਵੇਂ ਵੱਲ ਅਗ੍ਹਾਂ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ, ‘ਅਚੇਤ ਮਨ’ ਨੇ ਹੀ। ਤੇ ਹੁਣ

‘ਸੁਚੇਤ ਮਨ’ ਵੀ ਕੁਛ ਸ਼ਾਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੁਛ ਕੁਛ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਵੀ ਪੈਂਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਸਮਝ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧੁਰਾ ਹੈ ‘ਕਿਉਂ?’ ‘ਐਸਾ ਕਿਉਂ?’ ‘ਐਸਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?’ ਇਹ ਤਾਂ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ ਅਕਲ ਦੀ।

ਪ.ਭ.ਪ.

ਇਸ ਵੇਲੇ ਧੁੰਧਲੀ ਜੋਹੀ ਯਾਦ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ। ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਇਕ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਪਾਂਧਾ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੱਢੇ ਉਤੇ ਮੋਟੇ ਭੱਪੜੇ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਥੈਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਉਹ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਿਲੇ ਦਾਣੇ ਪਾ ਲੈਂਦਾ, ਤੇ ਇਕ ਵਿਚ ਆਟਾ। ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਭ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਤੀ ‘ਤੇ ਵੇਚ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਅਜੀਰਵਾਦ ਵਾਸਤੇ ਉਠਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, “ਕਲਿਆਣ ਹੋ, ਜਜਮਾਨਣੀ! ਦੁੱਧੀ ਨ੍ਹਾਵੇਂ, ਪੁੱਤੀਂ ਖੇਡੇਂ, ਬੁਢ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਵੇਂ।”

ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਜਜਮਾਨਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਪੁੱਤਰੀ’ ਵਰਤਣਾ।

ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਮਸਿਆ, ਪੁੰਨਿਆ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਇਕੇ ਸਾਹੇ ਦੱਸ ਦੇਣੀਆਂ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਬੋਲੀ ਜਾਣੀਆਂ।

ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਬਾਲ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹੇ ਹੀ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਿਰਧ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਸੀ, ਕਿ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ। ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਚਤੁਰ ਭਾਹ ਲੈਣਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ।

ਪਾਂਧੇ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਬਹਿਣਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਪੁੰਨਿਆ, ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਦੁਹਰਾਉਣੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸਦਾ ਚਸਕਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਖੇਡ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਓਥੋਂ ਹੀ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈ ਭੱਜੇ ਆਉਣਾ।

ਪਾਂਧੇ ਨੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ, “ਮਾਤਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਓ। ਪੁੱਤਰ ਤੁਹਾਡੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ

ਕਰੇਗਾ, ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਲਿਖੀ ਏ, ਵਿੱਧਮਾਤਾ ਨੇ ਇਹਦੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਏਨਾ ਕੁਛ ਉਹ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਉਚੇਚਾ ਦਸਣਾ, “ਇਹਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਬਹੁਤ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੜਾ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਧਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਮਾਇਗਾ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਹ ਵੇਖੋ, ਧਨ ਵਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਹਾਂ, ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਇਹਨੂੰ ਤੰਗੀਆਂ ਤੇ ਅੱਕੜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਬੜਾ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ।”

ਏਸਤਰਾਂ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਤ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁਛਣਾ, “ਪਾਪਾ ਜੀ, ਇਹ ਦੱਸੋ, ਇਹਦੀ ਮੰਗਣੀ ਕੌਣੇ ਹੋਵੇਗੀ।” ਮਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪੌਤਰੇ ਡਿਛਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਨੰਗੇ ਹੀ ਫਿਰਨ।

ਪਾਪਾ ਮਾਂਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਟੇਕਾ ਕਰਕੇ ਗਿੱਬੀ ਵੱਲੋਂ ਚੀਚੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਟੇਵੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, “ਮਾਤਾ ਜੀ, ਕਾਕੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਜੋਗ ਲਿਖੇ ਨੇ। ਆਹ ਵੇਖੋ। ਆਹ, ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਵੇਖਦੇ ਓ ਨਾਂ ! ਇਹ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਓਦੋਂ ਚੀਚੀ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਟੇਵੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਸਾਬਣ ਇਤਨੀ ਬਲਵਾਨ ਆਈ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਸ ਮਜ਼ਾਹੀਆਂ ਲਹਿਜੇ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਸਨ, ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਇਕ ਹੈ। ਕਦੋਂ ਮਿਟ ਗਈਆਂ, ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਸੋ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੱਥ ਦੋਆਂ ਹੇਥਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, “ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ, ਤਿੰਨ ਵਹੁਟੀਆਂ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਕਲ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਂਦੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਹੁਟੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਜਾਪਦੀ।

(ਪਿਛੋਂ ਹਾਲਾਤ ਵੱਸ, ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੋ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਾਏ, ਪਰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬੀਤਿਆ।)

ਖੈਰ, ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰੀ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਣੀ, ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਲੀ ਯਾਦ ਰਹਿਣੀ। ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਹਿਣਾ, "ਮਾਂ ! ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾ ਦਿਉ ਖਾਂ। ਮੈਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਮਾਂ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, "ਵੇ ਪੁੱਤ ! ਅਸੀਂ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਆਂ, ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਤੇ ਦੇਸ ਨਰਕ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਏ, ਪਰ ਦੱਸ, ਪੜ੍ਹਾਈਏ ਕਿੱਥੇ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਤਾਂ ਮਦਰੱਸਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਨਾ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਇਆ ਕਰਾਂ।"

ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦੋ ਕੱਚੇ ਕਮਰੇ ਤਾਂ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ, ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬੀੜ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਧ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਸੀ। ਮੱਸਿਆ, ਪੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਜੋੜ ਕਰ ਕਰਕੇ ਯਿਹ ਸਬਦ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਓਨਾ ਕੁ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਦੋਂ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਪਦ-ਛੇਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਮਾਪ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ। ਨੇੜੇ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਜੋ ਸਕੂਲ ਸਨ, ਕਸੂਰ ਸਾਥੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਸੀ, ਤੇ ਕਤਲੂਹੀ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੇ ਕਰੀਬ। ਮੈਂ ਜੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਕਤਲੂਹੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਕਰੋ ਡਿੱਗ ਮੈਂ ਆਪੇ ਕੱਲ੍ਹਾ ਚਲਾ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਅਨਹੋਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲਗਨ ਏਨੀ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਸੱਕਰ ਖੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸਾਂ। ਚਾਹ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਲ ਹੋਰ ਉਡੀਕਣਾ ਪਿਆ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸਮਝ ਪਈ, ਮਾਪੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਖੇਡਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣ ਦੇਂਦੇ। ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਛੈਣਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖੇਡਾਂ ਕੇ ਪਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਵੀ ਪੁੱਜਾ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜੋ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਦਿਲਤਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਤਿੰਨ ਛੈਣਾਂ ਮੈਥੋਂ ਵੰਡੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲੜਕਾ (ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਮੈਥੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੋ ਮੈਨੂੰ ਖਿਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਨ।

ਬਹੁਤੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲਾਡਲਾ ਭਰਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਛ ਚੁੜੀਤਾ ਜੋਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਬੜੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜਿਦ ਕਰਕੇ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇਗਾ, ਤੇ ਮਾਰੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਦ ਹੈ, ਮੈਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਲੜਿਆ। ਵੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮਾਰਨਾ ਸੀ, ਦੋ ਮੈਥੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ। (ਕੋਈ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਸਕਾਰ)।

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਵਲਯਣ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਖੇਡਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਅੱਖ ਬਚੋਂ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਵੀ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਝੱਟ ਹੀ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫੇਰ ਘਰ ਲੈ ਆਉਣਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਏਸ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਸਮਝ ਪਈ, ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਮਾਪੇ ਮੇਰੀ ਅਜੇਹੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਵਲੋਂ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ; ਤੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਉਹ ਨਿਆਈਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ।

ਯਾਦ ਰੱਖੋ, ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ-ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵੜ ਕੇ ਖੁਲੋਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਜਿਉਣਾ ਨਰਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੱਭਯਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਖਾਣ ਬੜਾ ਢੁਕਦਾ ਹੈ: 'ਛੋਟਾ ਵਾਸ ਤੇ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ।' ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਰਬੋਰਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੁਹਬ ਜਮੋਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਹਟਕਣ ਵਰਜਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਚਾਚਾ (ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡਾਂਗੋ-ਸੋਟੀ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਏ, ਪਰ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਝਗੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਨਿਆਈਂ। ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਮਰਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਿਆਈਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਇਕੱਲਿਆਂ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਪਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਝਗੜਾ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ, "ਕਿਉਂ, ਮੈਂ ਬੰਘ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਨਹੀਂ? ਮੇਰਾ ਇਸ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ?"

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਦਾ ਉਤਰ ਹੁੰਦਾ, "ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਹੀ ਵੰਡ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਸਮਝ ਕੇ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਏਥੇ ਵੱਸ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਆਈਂ ਬਣ ਗਈ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬੰਜਰ ਪੁੱਟ ਪੁੱਟ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਦਿਆਂ।”

ਪਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੱਚੇ ਸਨ। ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾਅਵਾ ਕਰਕੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤਕਸੀਮ ਹੋ ਕੇ ਇੰਤਕਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਰਾ-ਕੋਈ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸੂਝਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਉਠਤਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਝੁਕਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਫਿਰ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲ ਉਜੜਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਲੜਨੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪੈਣ।

ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸਾਡਾ ਹੀ ਟੱਬਰ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਘਰ ਬੜਾ ਸਰੀਫ਼ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਤੇ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਕੋ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਿਹੜਾ ਘਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸੱਮਣ ਪਰਸਿਧ ਹੋਏ : ਸ: ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਸੁਰੇਣ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨੇੜ ਸੀ। ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਕੱਲੀ ਜਾਨ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਪਿੰਡ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਕਈ ਦਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ।

ਸਾਡਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਿਛੋਂ ਤੋੜ ਲੈਣਾ, ਤੇ ਚੋਰੀ ਖੋਤੀ ਵਢ ਲੈਣੀ, ਤਾਂ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਝਗੜਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋਂਦ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ, ਤੇ ਫੜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਹੀ ਕਣਕ ਦੇ ਖਲਵਾੜੇ ਫੇਲ ਲੈ ਗਏ। ਕੁਛ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੁੱਟ ਇਹਨੂੰ

ਖਲਵਾਝੇ ਵਿਚ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਹੋ। ਸਾੜ ਦਿਹੋ ਇਹਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਨੂੰ, ਤੇ ਵੱਡਾ ਲਉ ਨਿਆਈਂ।”

ਦਸਦੇ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾੜ ਦਿਹੋ ਜਿਉਂਦੇ ਨੂੰ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾਉਣਾ।”

ਏਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਟਾਲਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਜਾਣੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ, ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਪੁੱਤ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲਵੇਂ। ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ, “ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਦਾ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਰੀ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ।”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਦੱਸੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਵਿਛੜ ਗਏ ਹਾਂ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਐਸਾ ਢਾਡੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਓਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸਮਝਦਾਰ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਬੜਾ ਚਾਤਰੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਿਗਾੜਦੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਸੋ ਝਗੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸਾਰਥ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਕੁੱਝ ਪੈਂਦੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਕੋਈ ਦਿਨ ਦਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਓਥੋਂ ਚਾਰ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਸ: ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਸਤੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਪਿੰਡ ‘ਜੈਤੋ’ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਜੇਵ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜੈਤੋ ਪਿੰਡ ਵਾਹਵਾ ਦੂਰ ਹੈ। ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਜੇਵ ਤਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਕ ਪੈਦਲ ਆਈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚੀ ਜੀ ਬਹਿਲ

ਵਿਚ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਡੋਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬਹਿਲ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।

ਬਹਿਲ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਚਰਾ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਕਾਕਾ! ਤੈਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜਿਆ ਜਾਣਾ। ਤੂੰ ਆਵਦੀ ਚਾਚੀ ਨਾਲ ਬਹਿਲ ਵਿਚ ਬਹਿ ਜਾਹ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਚਾਚੀ ਜੀ ਨੇ ਪਰਦੇ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਚਕੇ ਬਾਂਹ ਅਗ੍ਥਾ ਵਧਾ ਦਿਤੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਚਾਚੀ ਜੀ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਭਰ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਲੰਮਾ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਡੌਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਨੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮਿਲਨੀ ਵੀ ਬੜੀ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਨਤੀ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਮਿੱਠੇ ਕਦੇ ਸਲੂਣੇ ਰਹੇ।

ਮੈਨੂੰ ਚਾਲੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

੯

ਜਮਾਂਦਰੂ ਰੀਝ, ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਛੇ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ 'ਹਰੀ ਦਾਸ' ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕੱਚੇ ਕਮਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗਾ, ਪਰਸਾਦੇ ਨੱਗਰ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰਾ ਚੋਲਾ ਲੈ ਆਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਇੱਛਿਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨੱਗਰ ਨਿਵਾਸੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਪੱਕਾ ਕਮਰਾ ਬਣਾ ਦੇਣ। ਕੱਲਰ ਕਿਰਦੇ ਕੱਚੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਸੋਭਦਾ ਨਹੀਂ।'

ਨੱਗਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧੂ (ਹਰੀ ਦਾਸ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੋਲਾ ਮੰਗਲਦਾਸ) ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੌ-ਦਸ

ਲੜਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬਾਲਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਏ । ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਛੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਏ । ਬੱਚੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਛੁਟੀ ਵੇਲੇ ਮੁਹਾਰਨੀ ਬੁਲਾਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤੀ । ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਲੱਖ ਛੇਜ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਰੰਗਰੂਟ ਮੁਹਾਰਨੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਬਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੁਕਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿਤੀ । ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਕਹੀ ਜਾਣੀਆਂ ਤੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਅਸਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੇ । ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸਾਂ । ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ । ਮਗਰਲੇ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣੇ ।

ਮਹੀਨੇ ਵੀਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ । ਫਿਰ ਇਹ ਅਸੂਲ ਬਣ ਗਿਆ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆ ਕੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ (ਪੌਥੀਆਂ ਤੋਂ) ਕਰਨ । ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਸੰਖਿਆ ਮਿਲੇਗੀ । ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁਜ ਜਾਣਾ । ਸਭ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਕਿ ਜਿਹੜਾ 'ਜਪੁਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਚਲਾ ਜਾਵੇ । ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਾਠ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਦੂਸਰਿਆਂ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਹੀ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਾਠ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣਾ । ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਕੁਛ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ; ਤੇ ਪੌਥੀ ਓਵੇਂ ਅੱਗੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿਣੀ । ਪੰਜ-ਦਸ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਚੇਤਾ ਆਉਣਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ । ਦੋ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਓਹਾ ਹਾਲ । ਮੈਂ ਪਾਠ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਛੇ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਕੁਛ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ । ਹੁਣ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਓਦੋਂ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ । ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਪੰਗ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰੁੱਸ ਪਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁੱਸਣਾ ਹੱਕੀ ਸੀ। ਨੱਗਰ ਵਾਲਿਆਂ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਵਾਹਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵਾਹਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤ ਜੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਹੱਡਰੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਹੱਡ ਚੁਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ, ਤੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿ ਅਸਾਂ ਓਨਾ ਚਿਰ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਨੱਗਰ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਅਮਲੀ ਉੱਦਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਭੁੱਖੇ ਤਿਹਾਏ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਅੰਤ ਨੱਗਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸਾਰੇ ਰਲਕੇ ਗਏ, ਤੇ ਇਹ ਬਚਨ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਂ ਕੇ ਲਿਆਏ, ਕਿ ਭਲਕ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਗਰਾਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੱਕਾ ਕਮਰਾ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ।

ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਪੰਝੀ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਤੇ ਏਨਾ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪੱਕਾ ਕਮਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਬੁਰਜੀ ਕਢ ਕੇ ਉਪਰ ਛਤੀਰੀਆਂ, ਬਾਲ ਤੇ ਟਾਇਲਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਪਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਪੱਛਮ ਪਾਸੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਬਾਰੀਆਂ, ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਤਿੰਨ ਬੂਹੇ ਤੇ ਦੋ ਬੂਹੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਬੂਹ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਤਤਰੀਬਨ ਅੱਠ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਮਣ ਬਣ ਗਈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ ਟੂਟੀਆਂ ਵੀ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਟੂਟੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਖੋਲ ਤੇ ਇਕ ਚੁਬੱਚਾ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਤੁਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪਿਪਲ ਵੀ ਲਾਏ ਸਨ। ਪਿਪਲਾਂ ਉਦਾਲੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਮੰਜੇ ਡਹਿਣ ਜੋਗਾ ਛੇਢ ਫੁੱਟ ਉਚਾ ਬੜਾ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਡੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਪੰਜ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਕਿ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬਾਈਵਾਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਵਾਂਗੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਹਾਹੈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਾਵਾਂਗੇ। ਬੱਸ, ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹ-ਪੁਸ਼ਤਾ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।

ਪਰ ਸਾਡੀ (ਖਾਸ ਕਰ ਮੇਰੀ) ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ, ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਅਜੇ ਅੱਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ, ਜਾਂ ਸੰਤ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ

ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਏਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਾਧੂ ਆ ਬੈਠਾ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਏਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹੀਂ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਚਲਾ ਜਾਏ।

ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵੀ ਰੀਝ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਵਾਂ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਨੁਹਾ ਧੁਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ, ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਅਭਿਆਸ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਏਨਾ ਯਾਦ ਹੈ, ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦਾ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਲਗਨ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਵਾਹਵਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਮੈਂ ਚੋਖੇ ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਣੀ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਸੋਹਣੀ ਸਦਾ ਰਾਮ, ਹੀਰ ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ, ਹੀਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਯਾਦ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ, ਪੂਰਨ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਈਸਰ ਦਾਸ, ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਿੰਦਗੀ ਬਿਲਾਸ, ਫ਼ਨਾਹ ਦਾ ਮਕਾਨ, ਬੀਰ ਸਪਤ੍ਰ, ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿੱਸੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। (ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਿੱਸੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਅਬਦੁਲ ਸਤਾਰ ਦਾ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ।)

ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠਾ ਅੱਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਵੀ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰੋਟੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਉਣੀ।

ਮੇਰੀ ਏਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਜ਼ ਆਇਆ। ਪਿੰਡ ਉਰਾੜਾ ਦੇ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੋਸ-ਮੁੱਖ ਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੋਲ-ਭਾਰੀ ਤੇ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦਾ ਘਰ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਆ ਜਾਣਾ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰੋਟਕ ਲੱਗ ਜਾਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਰਖਤ ਪੇਸ਼ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਿਖਿਆ 'ਸਿਦਕ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਹੋਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ। ਬਿਨਾਂ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਸਿਦਕ ਖਾਲਸਾ; ਭੈਗਾ ਖਾਲਸਾ, ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਆਦਿ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਸਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

ਪਿਛੋਂ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਵਿਚ (ਢਾਡੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ) ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਪਰਚਾਰ ਉਹ ਆਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਿਚ ਇਕਵਾਰ ਮੈਂ ਚੌਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਭੈ ਚੌਰੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਘਰੇ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਅੱਠ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੋਝਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿੱਸੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਚੁਰਾ ਲਿਆਇਆ। ਕਿੱਤੀ ਬੇ-ਸਮਝੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਵੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ। ਏਨਾ ਯਾਦ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੱਸਾ ਮੈਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਤੂੰ ਚੌਰੀ ਕੀਤੀ ਏ। ਤੂੰ ਚੋਰ ਏ।' ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਬੜਾ ਬ ਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਇਕ ਦਿਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਚੌਰੀ ਉਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਰੀ ਚੌਰੀ ਵਾਪਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਕੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਆਇਆ। ਇਉਂ ਸਮਝੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਚੌਰੀ ਕੀਤਾ। (ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਤਾਬਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ।)

ਚੰਗਾ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸੱਕਿਆ। ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦਲੇਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਬੜਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ, ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ, ਮਾਪਿਆਂ ਕਹਿਣਾ, "ਲਉ, ਸਿਰ 'ਤੇ' ਭਾਰ ਲੱਥਾ, ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜੱਗ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰਖਤ ਹੋਏ।"

(ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਓਹ ਚਿੰਤਾ ਹੈ-।)

ਏਹਾ ਚਿੰਤਾ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਫੁਹਾਰਾ ਲੱਗਣਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, "ਹੱਡਾ, ਕਦੇ ਸਾਡਾ ਸੌਹਣ ਵੀ ਮੰਗਿਆ ਜਾਏਗਾ।"

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਅੱਧਾ ਨਾਮ ਸੱਦਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਨਾਮ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਛੋਟਿਆਂ ਨੇ 'ਸੀਤਲ ਜੀ', ਜਾਂ 'ਸੀਤਲ ਸਾਹਿਬ' ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣਾ, ਤੇ ਕੁਛ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਉ ਸੀਤਲਾ' ਆਖ ਕੇ ਵੀ। ਪਰ ਉਸ 'ਉ ਸੀਤਲਾ' ਆਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਜਾਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੌਹਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਹੀ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਸੀ। ਚਾਚੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਤੇ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ।

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਸੀ। ਰਾਤ ਦਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਛਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੌਜਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ।

ਸਾਡੀ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਕੰਧ ਸਾਂਝੀ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਪਿੱਠਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਸੀ, ਤੇ ਚਾਚਾ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਕੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ। ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਬਾਹੀ ਵਿਚਲੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਲੰਘਣ ਜੋਗੀ ਬਾਰੀ ਸੀ।

ਉਸ ਬਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਤਾ ਸਾਡੇ ਘਰ

ਆਏ। ਮੈਂ ਉਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਭਾਵ, ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਛ ਘੱਟ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬਿਠਾਇਆ। ਚਾਚੀ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮਾਜੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲ ਉਹਨੇ ਪਿਛਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਘੁੰਡ ਨਾ ਕਢਣਾ ਪਵੇ। ਉਹਦੀ ਮਾਤਾ ਲਾਗੇ ਡੱਠੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ। ਸਰਸਰੀ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮਤਲਿਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਚਾਚੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਵੇਰੇ ਬੇਬੇ ਨੇ ਚਲੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਆਖਿਆ ਓਧਰ ਵੀ ਮਿਲ ਚੱਲੀਏ।"

"ਆਉ, ਜੀ-ਆਇਆ ਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਆਈ ਦਾ ਪਤਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੀ।" ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ।

ਕੁਛ ਚਿਰ ਹੋਰ ਐਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅੰਤ ਚਾਚੀ ਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਬੇਬੇ! ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਐਸ ਕਮਲੇ ਜੇਹੇ ਮੁੰਡੇ ਬਾਹਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਆਈਆਂ। ਵੇਖ ਖਾਂ, ਪੱਗ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਢਿਲਕੀ ਜਾਂਦੀ ਏ।"

"ਹਰਨਾਮ ਕੁਰੇ! ਮੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਵਧੇਰੇ ਆ? ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਏ। ਮੈਥੋਂ ਪੁਛਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਏ, ਕਰ।" ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ।

ਚਾਚੀ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਬੇਬੇ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਖੈਰ, ਆਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਦੋ-ਕੁ ਮਿੰਟ ਰਸਮੀ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ।

ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਨੇ ਹੀ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਜਾਣਦੇ ਓ, ਹਰ ਕੋਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਹਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਸੁਖੀ ਰਹੇ। ਛੋਟੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਮੋਹ ਏ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ, ਉਹ ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਰਹੇ। ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਸਮਝੋ, ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲ ਬੈਠੀਏ।"

"ਹਰਨਾਮ ਕੁਰੇ! ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਪਸੰਦ ਏ। ਅੱਗੇ ਤੇਰਾ ਜੇਠ ਜਿਵੇਂ ਠੀਕ ਸਮਝੇ।" ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿਤੀ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, "ਹਰਨਾਮ ਕੁਰੇ! ਤੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇਵੀ ਏ, ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਲਛਮੀ, ਰੰਗ ਰੂਪ ਵੀ ਤੇ ਅਕਲ

ਵੀ, ਸਭ ਕੁਛ ਰਬ ਨੇ ਰੱਜਵਾਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਏ। ਭਲਾ ਉਸਨੂੰ ਕੌਣ ਨਾਂਹ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਪਰਵਾਨ ਏ। ਪਰ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਧਾਵਾ ਸੁੰਹ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲੈ। ਉਹ ਆਪ ਆ ਕੇ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੁਪਈਏ ਧਰ ਦੇਵੇ, ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਆਂ।"

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਵੇਖ ਸਰਦਾਰਾ! ਧੀ ਮੇਰੀ ਏ, ਉਹਦਾ ਭਲਾ ਬੂਰਾ ਮੈਂ ਜੋਚਣਾ ਏ। ਇਕ ਜਵਾਈ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ ਮੈਂ ਦੂਸਰੀ ਧੀ ਡੱਬ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਾਕ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ਉਹ ਵਰ-ਘਰ ਮੇਰੇ ਪਸਿੰਦ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਓ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਕਾਕਾ ਪਸਿੰਦ ਏ। ਕੁੜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਸਿੰਦ ਏ, ਤਾਂ ਦਿੱਤ ਦਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਂ।"

"ਬੇਬੇ ਜੀ! ਇਹ ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਕਿਹਾ।" ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਮਾਂ ਨੂੰ 'ਬੇਬੇ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ, ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬੇਬੇ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰਖੀ, "ਭਲਾ ਲੜਕੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਘੁੱਸੀ ਹੋਈ ਏ, ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਉਂਦਾ? ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਦੇਣ ਲੈਣ ਦੀ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਰਿਵਾਜ ਏ ਨਹੀਂ। ਅਸਾਂ ਦੋ ਵਿਆਹੀਆਂ ਨੇ, ਅਸਾਂ ਘਰੋਂ ਕੀ ਦਿਤਾ ਏ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ।) ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਏ, ਸਾਨੂੰ ਖੱਦਰ 'ਚ ਵਲੇਟ ਕੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਉ। ਸਾਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸਾਕ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਨ, ਉਹਨਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏ। ਪਰ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲੋ। ਫਿਰ ਕਹੋ ਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੀਓ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹਦੀ ਮਿੰਨਤ-ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।"

"ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਤਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਅਗੋਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਭੈਣ ਦਾ ਸਾਕ ਓਧਰ ਕਰਨਾ ਏ', ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਓਧਰੇ ਚਲੀ ਜਾਹ।" ਚਾਚੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿਤਾ।

"ਫਿਰ ਦੱਸ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਵਿਭੜ ਪਾ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਆਂ।" ਉਤਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤਾ।

ਦੋ ਮਿੰਟ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਚਾਚੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, "ਵੇਖੋ, ਭਾਈ! ਵਧਾਵਾ ਸੁੰਹ ਜਾਣੇ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਸਿੰਦ ਏ, ਤਾਂ

ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ 'ਹਾ' ਦੇ।"

"ਬੇਬੇ ਜੀ! ਸਾਡਾ ਵੀ ਜੀ ਕਰਦਾ ਏ, ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।" ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਵਧਾਵਾ ਸੁਹ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਵਾਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭੈਣਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੁਸਰੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਫੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਲਵੇਗਾ। ਸੋ, ਸਾਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਹਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰਾਂਗਾ।"

"ਨਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਹੋਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਬਥੇਰਾ ਝਗੜ ਹਟੀ ਆਂ।" ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਨੇ ਕੁਛ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਦੋ-ਕੁ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ਬਹਿਕੇ ਉਹ ਮਾਂਵਾਂ ਧੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀ ਤਕ ਤੋਰਨ ਗਏ।

ਇਹ ਗੱਲ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਉਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨੇੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਫੁਹਾਰੇ ਤੋਂ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਨਾਹ ਕਿਉਂ ਕਰ ਚਿਤੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚਾਚੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਆਈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਕਰ ਗਈ, "ਬੇਬੇ! ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖੀਂ, ਭਰਾਂ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਖੁਸ਼ੀ ਕਰੋ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਥੇਰਾ ਲੜਿਆ ਏ।"

ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਚਾਹ ਵਧੇਰੇ ਜਾਤ ਪਈ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਕਾਰਾ ਮੰਗਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਆਈ, ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਨੈਣੋ! ਮਲੂਕ ਸੁੰਹ ਨੂੰ ਆਖ, ਭੱਜ-ਧੁੜਕ ਕੇ ਕਿਤੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸਾਕ ਲੱਭੇ। ਕੁੜੀ ਸੋਹਣੀ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਸਾਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਮ ਨਰੈਣੀ (ਨਾਰਾਇਣ ਕੌਰ) ਸੀ, ਪਰ ਲਾਡ ਨਾਲ ਮਾਪੇ ਨਿਰਾ 'ਨੈਣੋ' ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਰੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਲਰ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ, ਪਿੰਡ ਖਾਰਾ ਸਾਬੋਂ ਵਾਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਹਿਨੋਈ ਦਾ ਨਾਮ ਸ: ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਸੀ! ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੀ ਹਰ ਤਰਾਂ ਮਦਦ ਕਰਦੇ

ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹਿਨੌਈ ਨੂੰ 'ਭਾਈਆ ਜੀ' ਕਹਿਕੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।

ਸ: ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਸਨ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲਭ ਲਿਆ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਾਂ।

ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗਾ, ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹ 'ਹਮਦਰਦਾਂ' ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲੇ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਮਰ-ਕਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਘਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਦਾਲਿਓਂ ਹੋਰ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਤਦ ਦਮ ਲਿਆ, ਜਾਂ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।

ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਉਪਕਾਰ' ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਵਿਚੋਲਣ ਉਹ ਵੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਭੈਣ ਭਣਵਈਆ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਪਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਰਸਮੀ ਸੀ। ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨਿਆਈਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਸੋ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹਰਇਕ ਦੀ ਪਰਖ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬੇਦੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ-ਜੀਂ ਰਾਤ ਰਹੇ, ਤੇ ਦਿਨੇ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਕਰ ਗਏ, ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੁਭ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਸਗਨ ਲੈ ਆਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਇਸਤਰਾਂ ਮੇਰੀ ਧਿਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਡੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੋਤੀ ਸੀ।

ਚਾਚੀ ਗਈ, ਉਹਨੇ ਭਣੇਵੀਂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੁਪਈਏ ਧਰੇ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਗਨ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਗਈ। ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਪਿੰਡ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਲੁਕੀ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ 'ਉਪਕਾਰੀ ਸੱਜਣਾਂ' ਨੇ ਵਿਚੋਲਣ ਨੂੰ ਜਾ

ਦਬਾਇਆ। ਉਸ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਲਣ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਤਕ ਦਬਾਇਆ, ਕਿ ਸ਼ਰੀਕ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉਤੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ ਏਂ। ਇਹ ਸਾਕ ਕਰਨਾ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਏ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਸਵਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਬਾ-ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਭੈਣ-ਭਣਵਈਏ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਵਾਪਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸਗਨ ਪਾਉਣ ਨਾ ਜਾਏ। ਪਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਉਹਨੇ ਸਗਨ ਘਰ ਹੀ ਰੱਖ ਛਡਿਆ।

ਉਡੀਕ ਉਡੀਕ ਕੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਾਪ ਆਪ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਜ਼ਰਾ ਮਰੋੜੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ, ਨਾ ਸੱਦਾ ਨਾ ਟੇਉ। ਤੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਭੁੱਲ ਈ ਗਈਓਂ? ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਤਾਂ ਘੱਲਣਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਗਨ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਈ।"

"ਵੀਰਾ, ਕੰਮ ਧੰਧੇ 'ਚ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।" ਵਿਚੋਲਣ ਨੇ ਐਵੇਂ ਗੱਲ ਵਲਾਈ।

ਲੜਕੀ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੱਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਜ਼ਰਾ ਰੁਹਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਵਿਚੋਲਣ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਦੱਸਣਾ ਪਿਆ। "ਭਈ, ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਡਾਢਿਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੈਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਸ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਫੁਹਾਰਾ ਲਾ ਦਿਤਾ ਏ। ਵਰ-ਘਰ ਇਹ ਵੀ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਸੰਜੋਗ ਜੋਰਾਵਰ।"

"ਬੱਸ, ਬੱਸ। ਗੱਲ ਏਥੇ ਈ ਰਹਿਣ ਦੇਹ।" ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਉਹ ਜੱਟ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਉਠ ਬੈਠਾ। "ਹੱਛਾ, ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਏ, ਜੇ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਧੀ ਮਰ ਜਾਏ।" ਇਉਂ ਆਹ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਤਿਹਾਇਆ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦੁਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਲੜਕੀ ਮਰ ਗਈ। ਤੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਫਿਰ ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਵਿਚੋਲਣ ਨਾਲੋਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਟੁੱਟ ਗਏ।

ਇਕ ਸਾਖੀ ਹੋਰ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਜ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਕਿ ਚਾਚੀਆਂ ਤਾਂ ਜਿਠੀਏ ਦਾ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੁੰਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਦੇ 'ਹਮਦਰਦ' ਚਾਚੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਖਣਾ

ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿੰਨਾ ਉਪਕਾਰ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ।

ਮੈਂ ਚਾਚੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਪੈਕੇ 'ਗਈ। ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, 'ਘਰ ਤੇ ਵਰ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਨਿੱਝ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣ ਜਾਇਗੀ। ਛੋਟੀ ਦਾ ਸਾਕ ਲੈ ਜਾਹ।' ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਉਹਨੇ ਛੋਟੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੁਪੈ ਧਰੇ, ਤੇ ਸਗਨ ਲੈ ਆਈ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ 'ਹਮਦਰਦਾਂ' ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ 'ਉਪਕਾਰ' ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਐਸਾ ਸਮਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਥ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਉਸ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅਨਰਥ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਭਟੇਵੇਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਆਈ। ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਤੇਈ-ਚੋਵੀ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੋ ਕਾਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ 'ਤੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ। ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਓਨਾ ਹੀ ਕਰੂਪ।

ਉਹ ਪੰਜ-ਬਹਾਨੇ ਕਈਵਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਨੇੜ ਗੰਢਣ ਦਾ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ! ਦਿਲ 'ਚ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਲਿਆਈ' ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ, ਤੇਰੇ ਬੱਚੇ, ਤੈਨੂੰ ਸੁਨੇਢਣੇ ਹੋਣ। ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਈ ਮਾੜੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਦੋਸ਼। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਤੂੰ ਮਿਲ ਗਈ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਿਆ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਭਾਗ।" ਤੇ ਉਹਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਲਈਆਂ।

ਅਸਾਂ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਾਂ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਤਰਸ ਚਰੂਰ ਆਇਆ। ਪਰ ਨਿਰਾ ਤਰਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਸੁਆਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ।

ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਅਸਲੀ ਮੰਗਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ। ਨਾ ਜਾਣ, ਨਾ ਪਛਾਣ, ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਜੁੜਿਆ। ਓਹਾ ਗੱਲ, ਸੰਜੋਗ ਜੋਰਾਵਰ।

ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਬਹਿਨੌਈ ਸ: ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੱਤੀਆਂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਦੀਵਾਲੀ, ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੰਡੀ 'ਤੇ ਜਾਣਾ। ਕੋਈ ਘੱਤੀ ਵੇਚ ਆਉਣੀ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸ਼ਰੀਦ ਲੈ ਜਾਣੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ

ਰਾਤ ਨੱਗਰ ਭੜਾਣੇ ਰਹੇ। ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੰਧੂਆਂ ਦਾ ਭੜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੱਗਰ ਸੀ। ਚਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੌਲਾ ਮਹੌਲਾ ਓਥੇ ਮਨਾਇਆ ਸੀ।

ਸ: ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਫਿਰ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਹਵਾ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਕੇ ਆਏ, ਕਿ ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਆਇਓ।

ਉਸੇ ਭੜਾਣੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ) ਵਿਚੋਂ ਤਸੀਲ ਜੀਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ 'ਭੜਾਣਾ' ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਵਾ-ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡ (ਭੜਾਣਾ, ਸੁਰਸਿੰਘ, ਵਲਟਹਾ, ਲੋਹਕੇ ਆਦਿ।) ਤਸੀਲ ਜੀਰਾ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਝੇ ਵਾਲੇ ਪਰਾਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ (ਜੋ ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਵੀ ਸੀ) ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੇ ਭੜਾਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਸੱਤਰ ਵਿਘੇ (ਪਿੰਡੀ ਘੁਮਾਂ) ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਭਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਏ ਬਾਬਾ ਧਿਆਨਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗਾਤਾਂ ਖਾਰੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਸੁਭਾਊ ਸੀ, ਘਰ ਆਏ ਪਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਉਹ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, "ਬਹਰ ਭਾਵੇਂ ਆਦਮੀ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਬਣਿਆ ਫਿਰੇ, ਜੇ ਸਵਾਣੀ ਘਰ ਆਏ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਮੱਥੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੁੱਛੇ, ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀ ਰਹੀ।"

ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਉਹ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹੋਣੇ। ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਭਣੇਵਾਂ ਪੰਜ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ 'ਚ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਬੀਬੀ, ਕਾਕਾ ਮੰਗ ਲਿਆ ਜੇ?"

"ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ ਜੀ! ਕਾਕਾ ਅਜੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਨੇ, ਕਿਹੜੀ ਕਾਹਲੀ ਏ। ਜਿੱਥੇ ਜਲ ਸਜੋਗ ਹੈ, ਹੋ ਜਾਇਗਾ।" ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਸਰਸਰੀ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

"ਹੱਛਾ ਬੀਬੀ! ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੀ। ਇਹ ਕਾਕਾ ਸਾਡੇ ਚੁੰਮੇ ਰਿਹਾ।" ਸੰਤ ਵਾਹਦਾ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਚੇਤ ਦੇ ਮਹੰਤੋਂ ਵਿਚ ਖਾਰੇ 'ਬਾਬਾ ਬੇਲੀ ਰਾਮ' ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ

ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਸਾਲ ਉਸ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਲੇ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ ਸ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਊ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੰਠਿਆਂ (ਬੀਬੀ ਤਾਰੋ) ਮੇਰੇ ਭਣੇਵੇਂ (ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਨਾਲੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਮਰ ਦੇ ਏਨੇ-ਕੁ ਫਰਕ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗੱਲ ਦੇ। ਵਰ-ਘਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਸੰਦ ਆਇਆ, ਤੇ ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਕਾਕੇ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੁਪੈ ਧਰ ਦਿਤੇ।

ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, 'ਬੀਬੀ, ਆਹ ਕਾਕਾ ਕੌਣ ਦੇ?'

"ਜੀ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਭਰ੍ਹਾਂ ਏ। ਪੰਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਭਰ੍ਹਾਂ। ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਏਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵਿਹੰਦਾ ਏ। ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕਿਤੋਂ ਸਾਕ ਲੱਭੇ।" ਭੈਣ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

"ਹੱਛਾ?" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਸਾਢੇ-ਕੁ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਪੱਗ ਮੇਰੀ ਓਦੋਂ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਢਿਲਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਵੇਖੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੀੜੇ-ਕੱਪੜੇ ਵੱਲੋਂ ਬੜਾ ਲਾ-ਪਰਵਾਹ ਹਾਂ। ਖਾਸ ਕਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

"ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿੰਨੀ-ਕੁ ਆਉਂਦੀ ਏ।" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ।

"ਜੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਸਾਡੀ ਅੱਸੀ ਘੁਮਾਂ ਏ, ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਆਉਂਦੀ ਏ।" ਭਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਭੈਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭੈਣ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਬੀਬੀ! ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਨਕੇ ਕਿੱਥੇ ਨੇ?" ਦੋ ਮਿੰਟ ਕੁਛ ਸੋਚ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਜੀ, ਨਾਨਕੇ ਸਾਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੋਲ ਜਰ ਤਪੁਰੇ ਨੇ। ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਸਾਡੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਸਨ।" ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਨੇ ਉਤੇ ਮਾਣ ਸੀ।

"ਹੱਛਾ, ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਓ ਤੁਸੀਂ।" ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪਰ ਬੀਬੀ ! ਇਕ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਏ। ਨਾਨਕ-ਦਾਦਕ ਵੀ ਖਰਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਸੌ ਘੁਮਾਂ, ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਸੌਹਣਾ ਏ, ਫਿਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮੰਗਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।" ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ੰਕਾ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ।

"ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਕਾਹਦਾ ਲੁਕਾ ਏ। ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਫ਼। ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਾਨੀ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।" ਭੈਣ ਨੇ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

"ਹੱਛਾ, ਚਿੰਤਾ ਛੱਡੋ। ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜੁੰਮੇ। ਹੋਰ ਦੱਸ।" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿਤੀ। "ਪਰ ਦੱਸ, ਦਿਤ ਦਾਜ ਤਾਂ ਨਾ ਮੰਗੇਂਗੀ?"

"ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਭੂਰੇ ਵਲ੍ਹੇਟਾ ਕੰਨਿਆਂ ਪਰਵਾਨ ਏ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਵਰਗੀ ਸੌਹਣੀ ਹੋਵੇ।"

'ਤੇ ਜੇ ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੌਹਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ।' ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ।

ਹਫ਼ਤੇ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਗੀ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਣੇਵੇਂ ਨੂੰ ਸਗਨ ਲਾ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਓਥੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖ ਗਏ।

ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਾ ਬੀਤਿਆ, ਜਾਂ ਸੰਤ ਓਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ, ਉਹ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਚੱਲੀਏ, ਪਰ ਸੰਤ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਅੰਤ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿਤਾ, 'ਭਾਈ ਸਿੱਖਾ ! ਜ਼ਰਾ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਏ, ਤੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵੀ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਏ। ਕੀ ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੇਰੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸਾਇਗਾ ? ਜੇ ਤੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਹੁਣ ਮੁੜ ਚੱਲ, ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹਾ ਆ ਕੇ ਸਾਕ ਕਰ ਜਾਈਂ।"

ਮੇਰੇ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਹ ਲੜਕੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਆਹ ਸਾਜੇ, ਜਿਸਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੱਸੋ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਕਰਦਿਓ।"

"ਫੇਰ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਦੇ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ 'ਜੋੜੀਆਂ ਰਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ! ਤੇਰਾ ਵਿਚ ਸੁਰਗਾਂ ਦੇ ਵਾਸਾ'।"

ਰੰਗ ਰੂਪ ਸਭ ਰੱਬ ਦਾ ਏ, ਪਰ ਉਹ ਦੇਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਰੰਗ ਦੀ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕੱਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧਰੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਸੁਭਾਉ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਅੱਲਾਦ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਜਦ ਕੋਈ ਕਰੂਪ ਧੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਵੀ ਆਏ, ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਦੇ ਪਿਤਾ (ਸ: ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧੂ) ਆਏ। ਉਦੋਂ ਅੱਸੂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪੱਖ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਹਵਾ ਠੰਢ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਦਿਨੇ ਛਾਵੇਂ ਬਹਿਣ ਲਈ ਮਨ ਲੋਚਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, “ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਏ ਸਨ, ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਪਰ ਵਿਚ ਸੁਆਇਆ ਸੀ।”

ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਕੋਠੇ ਸਨ ਕੱਚੇ। ਵਿਹੜਾ ਚੌਖਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਛੱਪਰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਇਕ ਬਾਹੀ, ਕੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਮਲੇ ਦਿਆਂ ਛਾਪਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ। ਇਕ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਕੱਚਾ ਸੀ, ਤੇ ਕਈ ਘਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾਹੀ ਛਾਪਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮਾਤਾ ਜੀ, ਇਕ ਗੱਲ ਸੋਚ ਲਵੋ। ਜੱਟ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਧੀਆਂ ਨੇ। ਸੋ ਦਿੱਤ ਦਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਆਸ ਨਾ ਰਖਿਓ।”

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, “ਬਾਬਾ ਜੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਪੰਜ ਧੀਆਂ ਨੇ। ਦੋ ਵਿਆਹੀਆਂ ਨੇ। ਅਸਾਂ ਘਰੋਂ ਕੀ ਦਿਤਾ ਏ। ਸੋ ਦਿੱਤ-ਦਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕੰਨਿਆਂ ਸੋਹਣੀ ਹੋਵੇ, ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਫੁੱਥ ਜਾਵੇ।”

“ਫੇਰ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ।” ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। “ਲੜਕੀ ਰੁਹਾਡੇ ਲੜਕੇ ਵਰਗੀ ਹੈ।”

ਘਰ ਤੋਂ ਸੌ ਹਰਮ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਸੰਘਣੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਤੇ ਬੇਰੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਮਾਂਜੇ ਓਥੇ ਛਾਵੇਂ ਡਾਹ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ: ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲੇ ਬਾਹਰ ਟਾਹਲੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਮਹੀਂ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਬੇਰੀ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠੀ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ

ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਾਕਾ ! ਤੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਕਿੱਥੇ ਨੇ ।"

"ਬਾਬਾ ਜੀ, ਜਗਤਪੁਰੇ ਨੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੋਲ ।" ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

"ਤੁਹਾਡੀ ਜਮੀਨ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ?" ਉਹਨਾਂ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, ਜਿਸ ਸਵਾਲ ਦੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਪੈਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਇਕ ਖੇਤ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਆਹ ਹੈ । ਔਹ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸਰੂ ਕਿੱਕਰ ਵੇਖਦੇ ਓ ਨਾਂ । ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਔਹ ਸੰਘਣੇ ਝਾੜ; ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਲ । ਤੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਾਸੇ ਔਹ ਪਾਲ ਦੀ ਪਾਲ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਕਾਨੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸਾਰਾ ਸਾਡਾ ਖੇਤ ਹੈ । ਤੇ ਏਨੀ ਪੈਲੀ ਹੀ ਅਗਲੇ ਖੇਤ ਹੈ ।"

ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਤਕਤੀਬਨ ਦੇ ਮੁਹੱਬੇ ਖਤ ਇਕੋ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੱਟ ਦੇ ਸਨ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਫਿਰ ਖੇਤ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘੱਟ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ।

ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ । ਪਿਛੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ । ਬੱਸ, ਦਸ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਇਕ 'ਹਮਦਰਦ' ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ । ਆਖਰ ਏਹੋ ਜੇਹਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਹੱਥ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਜਾਂਚਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਉ ਸਰਦਾਰ ! ਸੰਭਲ ਜਾਈਂ । ਵੇਖੀਂ ਕਿਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖ ਵਿਚ ਈ ਨਾ ਡੋਬ ਜਾਈਂ । ਪੈਲੀ ਸਾਰੀ ਗਹਿਣ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਖਾਣ ਜੋਗੇ ਦਾਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ।"

ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ: ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ ਸੁਭੱ ਦੇ ਸਨ । ਬਿਨਾਂ ਵਲ-ਵਲੋਂ ਪਾਇਆਂ ਉਹ ਖਰੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇਖੇ ਹੀ ਡੋਬ ਜਾਣੀ ਦੇਂ । ਪਰ ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਮੁੰਡਾ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁਤ ਜਾਂਦਾ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ-ਖਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।"

ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਫਿਰ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖਲਤਾ ।

ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਾ ਦਿਤੇ । ਪਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਝ ਗਏ ਸਾਂ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ

ਕੋਈ ਹੋਵੇਗਾ।)

ਖੈਰ, ਪੁਰੋਂ ਲਿਖੇ ਸੰਜੋਗ ਅਟੱਲ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੀਝ ਘਰ ਕਰ ਗਈ, ਕਿ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਵਾਹਵਾ ਸੌਹਣੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਏਨਾ ਹੀ ਬੜਾ ਧਰਵਾਸ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿ ਲਵਾਂ। ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਪਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਦੋਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ 'ਹਮਦਰਦਾਂ' ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਈਰਖਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ। ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹਟਾਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਏਨਾ ਸੁਖੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਹੁਣ ਹਾਂ। ਸੋ ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

੧੧

ਏਸੇ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਘਟਨਾ ਹੋਰ ਯਾਦ ਹਨ। ਸੰਨ ੧੯੧੯ ਈ. ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਦੇ ਭਾਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਟਵਾਣੀਏ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕਪਾਹ ਖਰੀਦਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕਪਾਹ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਅਗਲੇ ਜਾਂ ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਪੈਸੇ ਲਿਆ ਦਿਤੇ। ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਤੇਜ਼ ਭਾਂ 'ਤੇ ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕਪਾਹ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੀ-ਕੁ ਖਰੀਦੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਵਾਹਵਾ ਹੀ ਮਾਲ ਹਥਿਆ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਈ, ਕਿ ਪਰਸੋਂ ਪੈਸੇ ਨਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਉਹਦਾ 'ਪਰਸੋਂ' ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪੰਜ-ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਡੀਕ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖਲ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮੰਜੇ, ਦੋ-ਭਿੰਨ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿਸਤਰੇ, ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਕੁਛ ਖਾਲੀ ਪੀਪੇ ਤੇ

ਫਟੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਉਹ ਘਰ ਬੂਟੇਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਬੂਹਿਆਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ, ਅੱਗੇ ਬਰਾਂਡਾ, ਤੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਮਰਲੇ ਦਾ ਮਕਾਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਛ ਪੱਤੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਉਹ ਲਾਏ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਦੁਣਾ-ਚੋਣਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਠੱਗੀ ਮਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਭਾਲਣ ਦਾ ਬਥੇਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਬੌੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆ ਵੱਸੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਆ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਕਸੂਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ 'ਕੇਸਰ ਗੜ੍ਹ' ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਥੀ ਬੌੜੀ ਬਹੁਤੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਏ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਰਦੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਿੱਤ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਰਦੂ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਾਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਢਾਲ-ਬਾਛ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸੁਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੈ ਗੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸੂਝਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ ਡੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਓਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਜ-ਦਸ ਸੱਜਣ ਮਿਲ ਬੈਠਦੇ।

ਮੇਰਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬਹਿਣ-ਉਠਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਖੇਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਸਰਾ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ ਉਤੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੱਜਣ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ ਉਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿਸਾਬ ਵਾਲੀ ਕਾਪੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਉਤੇ ਇੰਡੀਪੈਂਟ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਡੀਪੈਂਟ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਂਨ ਫੜ ਕੇ ਉਲਟਾਂ ਪੁਲਟਾਂ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿਆਹੀ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਖੈਰ, ਉਹ ਇੰਡੀਪੈਂਟ ਵੇਖਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੈਂਨ

ਓਥੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਆਪ ਖੇਤ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਸੋ ਰੁਪੈ ਦਾ ਨੋਟ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਿਸਕਾ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਨੋਟ ਨਾ ਮਿਲਨ 'ਤੇ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਛ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲਾ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਪੈਂਨ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਓਹਾ ਨੋਟ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਸੱਜਣ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਥਾਣੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਓਹਾ ਚਾਰ-ਪੰਜ 'ਹਮਾਇਤੀ' ਗਏ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹੀ ਸਨ।

ਅੱਗੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਵੀ ਅੱਧ ਕੁ ਉਮਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਵਾਹ ਭਈ! ਆ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਛਹਿਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗਏ ਨੇ।"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ! ਕਛਹਿਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਏ ਨੇ, ਤਾਂ ਕਛਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧੜੇ ਵੱਲ ਵੀ। ਪਲ ਕੁ ਕੁਛ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ, ਸਾਰੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ। ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ।"

ਕਸੂਰ ਸਦਰ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੋਹੜਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਛਾਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਓਥੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਦਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਸੌਂਦਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਓਥੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਗਿਆਰਾਂ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ! ਜਦ ਮੇਰੇ ਕਾਕੇ ਨੇ ਕਾਪੀ ਉਤੇ ਪਿਆ ਪੈਂਨ ਫੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਪੁੱਛੋ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਕਾਪੀ ਵਿਚੋਂ ਨੋਟ ਕਢਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਤੇ ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਤੇ ਜੇ ਨਿਰੀ ਸ਼ੱਕ ਉਤੇ ਈ ਗੱਲ ਏ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੋ ਰੁਪੈ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੁੱਕ ਲੈਣ।"

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਜੀ, ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ। ਤੇ ਨਿਰੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੋਹ ਕਿਵੇਂ ਖਾ ਲਵਾਂ।"

ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਫਿਰ ਦੱਸੋ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਕੀ ਕਰੇ। ਜਾਹੋ, ਭਜ ਜੋ ਸਾਰੇ।"

ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਲ ਨੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਸੱਜਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੁੱਕ-ਢੁਕੋਂ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਨੰਟ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਚੁਰਾਇਆ ਸੀ।

ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ (ਸ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਿਹਾ।

੧੯੨੦ ਈ. ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ 'ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ' ਬਣੀ ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲੀ ਦਲ'। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਹੇ, ਤਾਂ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉਰਾੜੇ ਵਾਲੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਸਤਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਦਰਸਿਆਨ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਕੋਟੜਾ-ਛੇਦ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਸ਼ਾਮੋਨਾਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹ ਲੈ ਦਮਾਗ 'ਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੁਛ ਸੱਜਣ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਬਚੁਰਗ ਸਨ। ਇਹ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ' ਦੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ ਛੇਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੁਛ ਹਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਬਲ ਸੀ। ਭਲਾ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਅਸਰ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਫਸੋਸ, ਨਾ ਉਸਦੀ ਕਾਪੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਪਾਸ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪੰਗਤੀ

ਯਾਦ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲੁਕਾਉਂਦਾ।

ਕੁਛ ਕੁ ਸਤਰਾਂ ਹੁਣ ਨਿੱਤ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਨਹਾ-ਧੋ ਕੇ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਗ੍ਰੰਥੀ 'ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। (ਫਿਰ ਮੈਂ 'ਰਹਿਰਾਸ' ਤੇ 'ਕੀਰਤਨ ਮੋਹਿਲਾ' ਵੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਤੇ ਢਾਂਡੀ ਬਣ ਕੇ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਵੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਰੋਜ਼ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।) ਫਿਰ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਜਿੱਥੇ ਪਾਠ ਛੱਡਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁਛ ਸਫ਼ੇ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਤੱਤਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਦੁੱਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਵੇਰ ਦਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਨੌਂ-ਦਸ ਵਜੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਸਾਦਾ ਛਕ ਕੇ ਮੈਂ ਮਹੀਂ ਛੱਡ ਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਖੁਹ ਤੋਂ ਜਾਂ ਭਾਲਾਬ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਕੇ ਮੈਂ ਮਹੀਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਲੀ ਪੈਲੀ ਵਿਚ ਦੇ ਘੜੀਆਂ ਚਾਰ ਕੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦਾ, ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆ ਬੰਨ੍ਹਦਾ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਪੱਠੇ ਵਢ ਕੇ ਜਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣ। ਘਰ ਆਏ ਪੱਠੇ ਲੜਕੀਆਂ ਜਾਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਮਹੀਂ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰ ਮਹਿ ਨੂੰ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬੜਾ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ, "ਮਾਂ! ਮੈਥੋਂ ਗੁਤਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੁੜੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਏ।"

ਦੂਸਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਗੁਆਰੇ ਵਾਲੇ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੰਡ ਲੜਦੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, "ਵੇ ਤੂੰ ਕਰਿਆ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ। ਕਮਾਂ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਖਾਵੇਂਗਾ। ਵਿਹਲੇ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਖਾਣ ਖਰਚਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਣਾ।"

ਨਾ ਓਦੋਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਮੈਂ, ਕਿ ਰਚਨਹਾਰ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਸ ਬਹਾਨੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਕਦੇ ਬੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਪੱਠੇ ਵੱਢਣੇ ਪੈ ਜਾਣੇ, ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਅਜੀਬ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਜਿੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਪਰ ਬੀਮਾਰੀ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਕ-ਅੱਧੀ ਢੇਰੀ ਵਢਣੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ੇਖਚਿੱਲੀ

ਵਾਂਗ ਕੁਛ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਖਲੋਤੇ ਟਾਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੋਣਾ, ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਢਾਤਰੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀਆਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਹਰ ਵੇਰ ਕੁਛ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਇਹ ਆਦਤ ਮੇਰੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਇਉਂ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਜੀ ਕਹਿ ਦੇਣਗੇ, "ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰੋ। ਆਂਠੇ ਪਹਿਰ ਹੱਥ ਹਿਲਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਸੋਚਦੇ ਈ ਰਹਿਣਗੇ।"

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਦਾ ਹੋਵਾਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਸੋਚਦਿਆਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੀ ਏਹਾ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਤਲਬ; ਕਿ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਅਣ-ਬਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੧੨

ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਸੱਸਣ 'ਮੁਰਲੀ ਰਾਮ' ਜੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆ ਵੱਸੇ। ਸਨ ਉਹ ਖੱਤਰੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਰਾਜਗੀਰੀ ਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ। ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤ ਸੀ ਮਕਾਨ ਦੇ ਕਰਾਏ ਦੀ। ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਰਲੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਲਤਕਾ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤਾਪ ਮੇਰਾ ਹਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਣ ਤਾਂ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਨ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਦੋ ਕਾਇਦੇ ਲੈ ਆਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਤ ਦਾ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਘੰਟਾ-ਭੇਦ ਘੰਟਾ ਅਲਫ਼ ਬੇ

ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਉਤੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕਾਇਦੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਡੇਢ-ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਇਦਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪੁੱਠੇ ਇਲਮ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤੰਬਾ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਦੋ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਕਾਇਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਰਲੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੱਗਰ ਕਤਲੂਹੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਸੂਰੋਂ ਕਤਾਬ ਲੈਣ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ 'ਮਾਂ-ਬੱਚੇ' ਵਾਲੀ ਕਤਾਬ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਸੂਰੋਂ 'ਬਾਬੇ ਅਲੀ' ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਬ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਉਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਚਾਹੀ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਾਰ ਕੇ ਚੋਥੀ ਵਾਰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਤਾਬ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਖਲੇ ਹੀ ਵੇਖ ਲਈਆਂ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਸੂਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੀ ਕਤਾਬ ਉਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਹ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਜੁਲਾਹਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਸਰਦਾਰ, ਸਾਡੇ ਮੁੰਡੇ ਕਿੱਥੇ-ਕੁ ਜਾਂਦੇ ਮਿਲੇ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਕੁਛ ਸ਼ਰਮ ਜੇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਮੀਆਂ ਫੱਤੂ! ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਆਇਆ। ਕੌਣ ਕੌਣ ਕੌਲ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਏ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤਕਿਆ।"

ਫੇਰ ਪੂਰੇ ਛੇ ਸਾਲ ਕਸੂਰ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਅੱਠ ਮੀਲ ਪੱਧ ਮੈਂ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲਤਾੜਿਆ। ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਸੁਰਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣੀ, ਕਿ ਕੌਣ ਕੌਲ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੈਰ, ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਉਹ ਕਤਾਬ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮੁਰਲੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ ਭਈ! ਕਤਾਬ ਲਿਆਂਦੀ ਏ?"

ਮੈਂ ਕੁਛ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਲਈ ਏ।"

"ਹੱਛਾ ! ਫਿਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਖਾਂ ।" ਉਹਨਾਂ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਸਫੇ ਕਢ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ । ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ ।

ਉਹਨਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼, ਭਈ ! ਪਰ ਮਹੀਨਾ ਵੀਹ ਦਿਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ । ਫਿਰ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗੇ ।"

ਮਹੀਨਾ-ਕੁ ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ । ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਮਹੀਨੇ-ਕੁ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ।

ਮੈਂ ਸੰਤ ਹਰੀ ਦਾਸ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁਰਲੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਵਾਂਗਾ । ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਅੱਖਰ-ਗਿਆਨ ਦਿਤਾ ਸੀ ।

ਫਿਰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ।

ਜਨਵਰੀ, ੧੯੨੩ ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ 'ਵਰਨ' ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਾਇਆ ।

ਅੱਠ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਪਿਛੋਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੀ ਨਾਰਮਲ ਕਲਾਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਮਾਸਟਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ, ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦੋਂਦੀ ਸੀ । ਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਨਵਾਂ ਨਾਰਮਲ ਪਾਸ ਟੀਚਰ ਲਗਾ ਦੇਣਾ । ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਹੋਣੀ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਸੋ, ਨਵੇਂ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਲੜਕੇ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਸਕੂਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਇਗੀ ।

ਵਰਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਦੀ ਵਿੰਡ ਦੇ ਪੰਜਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਸਕੂਲ ਵਜੋਂ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਦਿਤੀ ।

ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਣਸ਼ੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੰਮਤੀ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਦੋ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪੰਜਤਾਲੀ-ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਰ ਲਈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਕੇਵਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਨ ।

ਦੋ-ਤਿੰਨ ਚੱਕਰ ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਮਾਰੇ । ਅੱਠ-ਦਸ ਲੜਕੇ ਸਾਡੇ

ਪਿੰਡੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਡਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੩ ਈ. ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੧੩ ਈ. ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਅਸਲ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ, ਛੇ ਮਹੀਨੇ, ਪੰਜ ਦਿਨ ਘੱਟ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਰਟੀਫੀਕੇਟ ਤੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਬਾਰਾਂ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੧੩ ਈ. ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਸਕੂਲ ਟੀਚਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਸਾਇਦ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੱਦ ਵਿਚ ਦੋ ਇੰਚ ਨੀਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਦੂਸਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਲਿਖ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸਾਂ।

ਸਕੂਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਤੇ ਕੱਦ ਵੀ ਉਹਦਾ ਪੌਣੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਤ ਦਾ ਜੁਲਾਹਾ ਤੇ ਅਕਲ ਵੱਲੋਂ ਸਿਫਰ ਹੀ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਪੁਛਣਾ, "ਮੁਣਸ਼ੀ ਜੀ, ਇਹਨੂੰ ਨੌ-ਗਜੇ ਨੂੰ ਕਾਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜੇ।"

ਮੁਣਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਓਸੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦੇਣਾ, "ਮੀਂਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਨਾਲੇ ਲਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ।"

ਇਕ ਵਡਿਆਈ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਦੂਸਰੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਮੈਂ ਸਵਾ ਲੱਖ ਹੀ ਸਾਂ। ਸੋ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕੈਪਟਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਦਵੀ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਨਾਲ ਹੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਤੀਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਸੇ ਸਾਲ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮਹਿਕਮੇ ਕੋਲੋਂ ਖਾਸ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੨੩ ਈ. ਵਿਚ ਮੈਂ ਗੈਰਮਿੰਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਓਦੋਂ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਗਰਮ ਸੀ। ਪੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਰੋਜ਼ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਜਥਾ ਦਸ-ਕੁ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਜੇ ਓਥੋਂ ਅਗੂਾਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ। ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋ ਪਰਚਾਰਕ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਦਾ,

“ਬਣ ਜੋ ਸਭ ਅਕਾਲੀ, ਹੁਣ ਹੁੱਤ ਆ ਗਈ ਜੇ ।”

ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧਾਰਨਾ ਸੀ :

“ਤੇਰੀ ਆ ਗਈ ਫੌਜ ਅਕਾਲੀ, ਹੁਣ ਬਹੁੜ ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਲੀ ।”

ਬੜੀਆਂ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ । ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਪੀੜ੍ਹਾਓਂ ਵੱਡੇ ਸਨ, ‘ਬਾਬੇ ਕੇ’ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਮਰੇ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ‘ਬਾਬਾ’ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ।

ਓਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਚੌਦਾ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਕੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ । ਏਨਾ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਬੈਂਤ ਦੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ । (ਓਦੋਂ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ।)

ਹਰ ਜਥੇ ਨਾਲ ਚਿੱਟ-ਕੱਪੜੀਏ ਡਾਇਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਚਿਤੀ । ਹਫ਼ਤੇ-ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰੰਟ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਆ ਗਏ । ਏਥੇ ਇਕ ਉਦੇਚੀ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ । ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ—ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ—ਐਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਾਬਾ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਛਦੇ, ਹਰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ, “ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਹੈ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ” । ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਗੱਭਰੂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ।”

ਪੁਲੀਸ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਜੇਹਲ-ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਸਭ ਅਕਾਲੀ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ । ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਦੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ।

(੧੯੧੫ ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਲਹਿਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮੈਂ "ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ" ਵਿਚ ਦੇ ਚੁਕਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਦੋਹਰਾਇਆ।)

੧੩

ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਕਸੂਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਮੀਲ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਚਾਰ ਮੀਲ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ। ਅਸਵਾਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਘਰ ਦਾ ਵੀ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਪੱਠੇ ਵੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉਣੇ ਤੇ ਘਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿੱਤ-ਕਰਮ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਵਡੇਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਤਾਂ ਪਿਉ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲ ਦੀ ਜੇਘੀ ਫੜਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹਾਣੀ ਹਲ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਪੰਧਰਵੇਂ ਸਾਲ, ਅਜੇ ਪੰਜਵੀਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਿਰਧ ਪਿਤਾ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਉੱਤੇ ਸੰਭਾਲੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਹਿਸਾਨ ਹੈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਸਿਰ। ਉਹ ਆਪ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਸੁੱਖਾ ਵੀ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪ ਹੱਥੀਂ ਸੁੱਖਾ ਰਗੜ ਕੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ, "ਵੇਖ, ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖੀ, ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆਂ ਰਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਹ ਰੋਗ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਰੋਗ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਨਸ਼ਾ ਅਜੇਹਾ ਰੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਆਪ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਕੁਛ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ

ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦਿਲੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸਾਂ। ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੌੜ੍ਹ ਲੜਕੇ ਹੋ ਗੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਵਾਹਵਾ ਵਡੇਰੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਹੀ।

ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾਇਆ, ਕਿ ਤਿੰਨੀ ਚੋਖੀ ਵਾਂਗ ਪੰਜਵੀਂ ਛੇਵੀਂ ਵੀ ਇਕੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੋਈ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਰਦੂ, ਹਿਸਾਬ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮੈਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚਰ ਇਨਚਾਰਜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਤਾਲੀਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵੇਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, "ਤੂੰ ਐਸਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਣਾ ਸੀ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੈਂ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।"

ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਇਹ ਰੀਝ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਰ ਮਿਹਨਤ ਕਦੇ ਬਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਉਰਦੂ, ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ।

ਹਿਸਾਬ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨੰਬਰ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟ ਲਵੇਗਾ।

ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ (ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੈ ਲਈ। ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਲੜਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਾਲ ਭਰ ਮੈਂ "ਰਾਮੋ ਗੋਫ਼ਤੀ" ਰਟਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਿਛੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੈ ਲਈ। ਕਾਰਨ : ਅੱਠਵੀਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੀਰਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਪਰਚਾ ਵਡੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਹ ਅਮੂਮਨ ਉਰਦੂ ਬੋਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਪਰਚਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, "ਪੰਡਤ ਜੀ, ਯਹਿ ਆਪ ਨੇ

ਕਿਸ ਨੇ ਨੰਬਰ ਦੀਏ ਹੈਂ ?”

ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਰਚਾ ਫੜ ਕੇ ਬੜੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ, ਇਸ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਸਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲੀਏ ਪੂਰੇ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦੀਏ ਹੋਂ।”

“ਫਿਰ ਭੀ ਕੁੱਲ ਨੰਬਰ ਏਕ ਸੌ ਹੈ, ਮਗਰ ਆਪ ਨੇ ਏਕ ਸੌ ਪਾਂਚ ਦੇ ਦੀਏ।” ਹੈਂਡ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਪਰਚੇ ਵੱਲ ਇਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਅਜੀ ! ਪਾਂਚ ਨੰਬਰ ਸੁਸ਼ਮਤੀ ਕੇ ਹੈ।” ਪੰਡਤ ਨੇ ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਐਸੇ ਦਿਆਲੂ ਸਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਦੇ ਪੰਡਤ ਜੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਝਿੜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ “ਗੰਗਾ ਮੱਯਾ” ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਠੀਕ ਹੈ, ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਉ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੀ ਹੈ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਭੁੱਲੇ-ਪਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੈ ਲਈ। ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਗਰਦਾਨਾਂ ਰਟ ਕੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਭਰਾ-ਭਾਈ ਸਨ, ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨਕੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੜਾਉ ਨਾਮ ‘ਇਜ਼ਰਾਈਲ’ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਾਨ ਕਬਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਣ ਸਮਝਾਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਹਰ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਨਾਮ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਉਂ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਮੌਲਵੀ ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਸਨ ਬੜੇ ਆਲਮ, ਹਲੀਆ ਖ਼ਿਆਲੀ ‘ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ’ ਵਰਗਾ ਤੇ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਧਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਰਹਿਣਾ। ਉਹ ਆਪ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਸਾਲਾਨਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਆਇਆ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਦੋ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਪਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿਤਾ।

ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ! ਆਪ ਕੇ ਸਾਗਿਰਦੋਂ ਕੋ ਤੋ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਆਤਾ।”

ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਾਹੇ-ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਅਰੇ ਸੁਸਰੇ ! ਮੁਝ ਸੇ ਪੁਛ, ਕਿਆ ਪੁਛਤਾ ਹੈ । ਯਿਹ ਤੋ ਅਭੀ ਬੱਚੇ ਹੈ ।"

ਐਹੋ ਜੇਹੇ ਸਨ ਸਾਡੇ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ।

ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਨੇ । ਉਹ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਤਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਸਨ । ਨਾਮ ਸੀ ਮੌਲਵੀ ਫਕੀਰ ਹੁਸੈਨ । ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ 'ਬਾਬਾ' ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਗਦਾ ਵੀ 'ਬਾਬਾ' ਹੀ ਸਾਂ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ! ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਨੌਵੀਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਇੰਸ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਰਦੂ ਛੱਡਣੀ ਪਵੇਗੀ ।"

ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਵਖ, ਤੇਰੀ ਤਬਾ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਹੈ । ਤੂੰ ਉਰਦੂ ਨਾ ਛੱਡ । ਇਹ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਵੇਗੀ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਤੂੰ ਅਦਬ (ਸਾਹਿਤ) ਵਿਚ ਨਾਮ ਪੈਂਦਾ ਕਰੇਂ ।"

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਖੂਬ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ । ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਅਖੀਰ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ! ਮੈਂ ਸਾਇੰਸ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਗੱਲ । ਮੇਰੀ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਮੁਦਦ ਕਰੋ । ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਨੌਵੀਂ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੋ, ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਮੈਂ ਏਸੇ ਸਾਲ 'ਚ ਓਨਾ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ।"

ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਨੌਵੀਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਕੌਰਸ ਦੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ । ਜਿੱਥੋਂ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ, ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਤਾਬ 'ਆਬਿ-ਹਯਾਤ' ਦਿਤੀ । ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਚੁਣਵੀਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੀ । ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ । ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, 'ਫਰ ਮੈਂ ਗ਼ਾਲਿਬ, ਜ਼ੋਕ, ਮੀਰ, ਦਰਦ, ਉਨੀਸ, ਦਾਗ਼, ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਪੜ੍ਹੇ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗ਼ਾਲਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ । ਕੁਛ ਦੀਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਟੀਕੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿਤੇ । ਖਾਸ ਕਰ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦਾ ਦੀਵਾਨ । ਉਸ

ਵਿਚ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀ ਤਸਰੀਹ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਦੀਵਾਨ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੌਂਸਲ ਤਕ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮਹਿਕਮੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਿਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ "ਤੰਦਰੁਸਤੀ" ਉਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਸ ਲੇਖ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਕੁਛ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਪੇਗੀ। ਉਦੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਮਹੀਨਾ-ਕੁ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੀ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਦੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹੀ ਉਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸੱਕਿਆ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਸਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਉ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੂ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਜੇ। ਆਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਅੱਠਵੀਂ ਦਾ ਤਾਲਬ ਇਲਮ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ, "ਮੌਲਵੀ ਜੀ, ਬੁਲਾਓ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ 'ਅਦੀਬ' ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਈਏ।"

ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, "ਜਾਹ ਉਇ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚੋਂ 'ਬਾਏ' ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।"

ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ! ਅਹਿਨਾਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੀ ਆਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਉਂ ਆਉਂਦੀ। ਜ਼ਰਾ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਹ ਨੇ।"

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸ਼੍ਰੇ-ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਤਾਬ ਫੜ ਲਈ, ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਉਠਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੀ :

“ਦੋਸਤ ਗਮਖਾਰੀ ਮੇਂ ਮੇਰੀ ਸਈ ਫੁਰਮਾਇੰਗੇ ਕਿਯਾ ।

ਜਖਮ ਕੇ ਭਰਨੇ ਤਲਕ ਨਾਖੁਨ ਨ ਬੜ੍ਹ ਆਇੰਗੇ ਕਿਯਾ ?

ਬੇ-ਨਿਆਜ਼ੀ ਹਦ ਸੇ ਗੁਜ਼ਰੀ, ਬੰਦਾ ਪਰਵਰ, ਕਬ ਤਲਕ

ਹਮ ਕਹੇਂਗੇ ਹਾਲਿ ਦਿਲ, ਔਰ ਆਪ ਫੁਰਮਾਇੰਗੇ, ਕਿਯਾ ?”

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੱਤ ਸ਼ੇਅਰ ਹਨ । ਮੈਂ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਮਿੰਟ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ ਸੁਲਤਿਆ ਹੋਇਆ ਕਬਾਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਉਮੈ ਵੀ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ, ਦਸਵੀਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਤੜ੍ਹ ਮਾਰੀ, ਕਿ ਗ਼ਾਲਿਬ, ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਪੁੱਛੋ, ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਆਂਗਾ । ਅੱਜ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਖ਼ੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨਾਦਾਨੀ ਸੀ ।

ਮੌਲਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਣੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ । ਪਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਬਹਿਰਾਂ (ਪਿੰਗਲ) ਬਾਰੇ ਪਰਸਿਧ ਕਤਾਬ 'ਬਹਿਰੁਲ ਫ਼ਸਾਹਤ' ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ । ਉਸ ਨਾਲ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੁਛ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਛ-ਕੁ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ :

“ਮਰਨੇ ਕੇ ਬਾਅਦ 'ਸੀਤਲ', ਅਪਨੀ ਕਰੇਂਗੇ ਕੋਈ,
ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਹਮ ਜਹਾਂ ਮੇਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹੁਓਂ ਕੀ ਬਾਤੇ”

ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਹੋਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ,

“ਨਾਸਿਹ ਖੁਦਾ ਕੀ ਯਾਦ ਪਹਿ ਦੇਤਾ ਹੈ ਜ਼ੋਰ ਜੋ,

ਤੇ ਕਿਉਂ ਨ ਫਿਰ ਖੁਦਾ ਹੀ ਹਮ ਉਸ ਕੋਂ ਕਹਾ ਕਰੇਂ”

ਨਾਸਿਹ (ਨਸੀਹਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਪਦੇਸ਼ਕ) ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਅਜੇਹਾ (ਰੱਬ ਵਰਗਾ) ਕਿਉਂ ਨਾ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਵਿਚ (ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਕਿ) ਮੈਂ ਆਪ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਜੇਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਓਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਰਟਦਾ ਰਹਾਂ, ਤਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਕਹਿਣਗੇ, 'ਵੱਡੀ ਭਗਤੀ

ਕਰਦਾ ਹੈ ।'

ਇਸੇ ਸਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੇਅਰ ਵੀ ਸੁਣ ਲਓ ।

"ਤੇਨੂੰ ਖੇਡ ਪਿਆਰੀ, ਤੇ ਅਸਾਂ ਪਿਆਰਾ

ਅੱਖਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੀਦਾਰ ਚੰਨਾ

ਮੇਰੀ ਅੱਖੀਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੇਡਦਾ ਰਹੇ

ਸਰਦਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰਹੇ ਵਿਹਾਰ ਚੰਨਾ"

ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਉਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ, ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰੇਮੀ (ਆਸ਼ਕ) ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਮਾਸ਼ੂਕ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ (ਪਿਆਰਾ) ਮੰਨ ਕੇ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਤਸਵੀਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅਰਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ । ਉਥੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਮਹਿਬੂਬਾ) ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ (ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਉਰਦੂ ਵਿਚ) ਪੁਰਸ਼ ਵੱਲੋਂ (ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ) ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ । ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੋਵੇ) ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

ਮੌਲਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਗਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਹਰ ਛਾਤਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸੱਤਵੀਂ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਾਸਤੇ ਮਿਲ ਬੈਠਣਾ । ਉਥੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਣਾ । ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣ ਜਾਣੀਆਂ । ਇਕ ਟੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿਣਾ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿਣਾ। ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੁੰਦੀ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਅਰ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਉਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਅਰ ਉਸੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ,

"ਜ਼ਖਮ ਕੇ ਭਰਨੇ ਤਲਕ ਨਾਸ਼ੁਨ ਨ ਬੜ੍ਹ ਆਏਂਗੇ ਕਿਯਾ ।"

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅਲਫ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਅਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

“ਆਜ ਵਾਂ ਤੇਗੋ-ਕਫਨ ਬਾਧੇ ਹੁਏ ਜਾਤਾ ਹੂੰ ਮੈਂ”

ਉਚਰ ਮੇਰੇ ਕਤਲ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਵੁਹ ਅਥ ਲਾਏਂਗੇ ਕਿਯਾ”

ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਹੋ ਗਏ।

ਏਸੇ ਸਾਲ ਅਸਾਂ ਕੁਛ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ’ ਬਣਾਈ। ਹਰ ਛਨਿਛਰਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁਛ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਅਸਾਂ ਸਹਿਰ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣਾ। ਉਥੇ ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਦੋ ਚਾਰ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਣੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਸ਼ੌੜ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉਤੇ ਅਸਾਂ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ’ ਦੀ ਇਕ ਗਰੁਪ ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਫੋਟੋ ਸੀ। ਫੋਟਾ ਫੋਟਾ ਦਾਹੜਾ ਤੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਸੰਬਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ।

੧੪

ਏਸੇ ਸਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਉਹ ਸੀ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਮੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਕੁਛ “ਹਿਰੂਆਂ” ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤੇ। ਤੇ ਅੰਤ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਛ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਰੀਕ ਦੇ ਮਿਲਾਫ਼ ਏਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਦੂਸਰੀ ਮਨਜ਼ਲ ਸੀ ਵਿਆਹ ਦੀ। ਉਦੋਂ ਮਾਪੇ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਘਰ ਬਥੇਰੀਆਂ ਝੇਡਾਂ-ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ

ਹੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖ ਵੇਖ ਸਾਲੀਆਂ ਨੇ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾ ਚੜ੍ਹਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, “ਵੇਖੋ ਨੀ ! ਗਿਠ ਗਿਠ ਜਿੱਡੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਬਾਬੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਆ ਵੱਕਾ ਏ। ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਜੇ ਮਸਾਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਹਲੇ ਖੇਡਣ ਜੋਗੀ।”

ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਇੰਚੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਗਿਠ ਗਿਠ ਜਿੱਡੀ ਬਣ ਜਾਣੀ। ਤੇ ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਦੋ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਹਲੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀ।

ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਉਮਰ ਲੁੜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕਟਾਂ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸਲੋਂ ਬੇੜਾ ਗ਼ਰਬ। “ਔਧਰ ਵੇਖੋ ਨੀ ! ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦਾ ਕੁੱਚ। ਕੁੜੇ, ਬਸਮਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੁ। ਹੇਠਾਂ ਵੇਖੂੰ ਚਿੱਟੇ ਚਿੱਟੇ ਥੁੱਥੇ ਭਾਕਦੇ। ਭਾਏ ਨੇ ਕੀ ਵੇਖਿਆ। ਕਾਂ ਨਾਲ ਕੁੰਜ ਨਰੜ ਦਿਤੀ। ਨਹੀਂ ਨੀ ! ਉਠ ਦੇ ਗਲ ਟੱਲੀ।”

ਕੋਲੋਂ ਮੀਰਜਾਦੀ ਨੇ ‘ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ’ ਮਿਲਾਉ ਦਿਆਂ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, “ਧਿਆਣੀ ! ਤੁਹਾਡਾ ਦਾਦਾ ‘ਰਾਏ ਪੂਰਵ’ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹਨੇ ਅੱਸੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਨੇ ਇਕ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਇਆ ਸੀ।”

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਜਿੰਨੇ ਮੂੰਹ, ਓਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਾਪੇ ਸੋਹਰੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਂ, ਆਈ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਭਰਵੀਂ, ਜੋ ਫੱਥਦੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਏਹਾ ਅੱਧੀ ਇੰਚੀ, ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਛ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮੈਂ ਮੁਕਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚੌਂ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਤਜਰਬਾ ਜਾਂ ਸੂਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਵਿਆਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਕੁਛ ਵਿਘਨ ਵੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਇੱਛਿਆ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਹਲੇ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਹਾਂ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗੀ ਔਲਾਦ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੜੀ ਸੁਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਂ ਏਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ

(ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਾਲ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਬਹਿਨੌਈ ਨੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੀਬੀ ਸੁਭਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਮਤੇਇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੁਖੀ-ਵਸਦੀ ਧੀ ਦਾ ਸੱਲ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਦੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ 'ਰਾਜਾ ਜੰਗ' ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਕਾਕੇ ਹੋਏ, ਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕੋਈ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸਤਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਮੈਥੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੀ, ਤੇ ਇਕ ਮੈਥੋਂ ਛੋਟੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਣਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਇਹ ਰੀਝ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਰਾਂ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਜਾਂ ਮੈਂ, ਜਦ ਸਾਡੀ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ, ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦੇ, "ਹੋਰ ਸਾਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਦੱਸੋ, ਸਾਡੀ ਨੌਂਹ ਵਾਹਵਾ ਸੋਹਣੀ ਏ?"

ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਣਾ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਉਤਰ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਹੋਣਾ, "ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲੋਂ ਨੌਂਹ ਘੱਟ ਸੋਹਣੀ ਨਹੀਂ।" ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਦੱਸਣਾ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਉਣੀ, ਕਿਹੜਾ ਵੇਲਾ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨਿਗ੍ਹਾ ਭਰ ਕੇ ਵੇਖੀਏ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਰੀਝ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਵੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਕਲਾਵੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।

ਉਮਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਦਿਨ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਗਿਆ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਾ,

ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੀ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ, ਜੇ ਮੈਂ ਮੁਸੱਵਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ।

ਮੇਰੇ ਇਸ ਅਣਭਿੱਠੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਨਕੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਸ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੇਲਵੀ ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਹੂਰਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਸਬੀ ਫੇਰਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਸੀਬ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਜਿਸ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ — ਬਿਨਾਂ ਵੇਖੇ ਹੀ — ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਸਮੇਂ ਡਾ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਕਾਗ' ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, "ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕੀ ਸ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਤੁਹਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਫਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਹੈ?"†

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਏਹਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕੁਝ, ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ ਬੀਤਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੀ ਬੇ-ਮੋਕਿਆ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਰੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਂ ਰੋਇਆ ਤਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ।

ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਅਗਲਾ ਘਰ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਭਾਦਰੋਂ (੧੯੮੪ ਬਿ.) ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਹੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਮਜਬੂਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਬਨਾਉਣੇ ਪਏ। ਅੱਜ

ਦੀ ਪੀੜੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੋਰਾਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੋਨਾ ਤੇਈ ਰੁਪੈ ਤੋਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਵਾਹੀਵਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿਨਸਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ।

ਮੇਲ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਨਕੇ, ਮਾਸੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਹੁਣ ਆਈ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਵਾਧੂ ਤੇ ਹਾਸ-ਹੀਣੀਆਂ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹੀ ਪਈਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ : ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਠੇਸ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਸੋ, ਨ੍ਹਾਈ-ਧੋਈ, ਗੱਨਾ, ਸੋਹਰੇ, ਵਾਗ-ਗੁੰਦਾਈ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹੋਈਆਂ।

(‘ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ’ ਵਿਚ ਬਿਆਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ; ਲਗਭਗ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਝੋ।)

ਪੰਧ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸੀ ਤੇ ਜੰਵ ਗਈ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ। ਕਾਦੀਵੰਡ ਤੋਂ ਭਤਾਣਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਲਗਭਗ ਤੇਰੀ ਮੀਲ ਹੈ। ਜੰਵ ਸਵੇਰੇ ਸਵਖਰੇ ਤੁਰ ਪਈ। ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਛੁਫ਼ਕ ਜਾ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਕੱਟੀ, ਤੇ ਘੰਟਾ-ਕੁ ਸੂਰਜ ਖਲੇ ਜੰਵ ਭਤਾਣੇ ਜਾ ਢੁੱਕੀ। ਜੰਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਆਦਮੀ ਸਨ।

ਕੁਛ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਅਸਾਂ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਕੁਛ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੂਰ ਦੂਕਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਨੀਗਰ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਨ੍ਹਾਈ-ਧੋਈ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ, ਵਾਗ ਗੁੰਦਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਾ ਲਿਆਉਣਾ, ਸਗੋਂ ਬਾਹਰ ਸੱਥ ਵਿਚ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਰਾਤ ਰੱਖਣਾ। ਅਰਥ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਵਿਦਾ-ਇਗੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਡੋਲੀ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਪਰਤੇ। ਇਕੱਲੇ ਦਾ ਘਰ ਮੁੜਨਾ ਮਾੜਾ ਸ਼ਗਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਗ ਗੁੰਦਾਈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਕਰ ਕੇ ਜੰਵ ਤੁਰੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੱਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰ ਹੀ ਕੱਟੀ, ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੀ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਅਸਾਂ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਦੂਕਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਹਿਮ ਸੀ, ਕਿ ਨ੍ਹਾਈ-ਧੋਈ ਕਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਉਪਰਦੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਣਾ। ਸੋ

ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਨ੍ਹਾਈ-ਧੋਈ ਕਰਨੀ, ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਸਮਾਂ ਭੁਗਤਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਓਥੇ ਇੱਕ ਬਨਾਉਣੀ ਮਾਂ (ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਂ) ਬਨਾਉਣੀ ਪੈਣੀ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਇਕ ਭਰਾ ਏ, ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕੀਹਦੇ ਸਗਨ ਕਰੇਗੀ।"

ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ, ਕੁਛ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਢੰਗ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ ਦੂਸਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭੜਾਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜੰਝ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਝ ਨੇ ਜਲ-ਪਾਣੀ ਛਕਿਆ। (ਚਾਹ ਦਾ ਓਦੋਂ ਬਹੁਤਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਰਾਤ ਦਾ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਜੰਝ ਘਰ ਗਈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਾਦਾ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਵਹਿਮ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਵ, ਨੀਂਗਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਘਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜਨਾ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਵੀ ਲਾੜਾ ਜੰਝ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ (੧੦ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੨੭ ਈ.) ਸਵੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਰਸਮ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ। ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ "ਇਕ ਜੋਤਿ ਦੋਇ ਮੂਰਤੀ" ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਪਰਚਾਰਕ ਬਣ ਕੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। (ਐਵੇਂ ਰਸਮ।)

ਪੰਧ ਦੂਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਰਾਤ ਵੀ ਓਥੇ ਹੀ ਕੱਟਣੀ ਪਈ। ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਸਵਖਤੇ ਓਥੇ ਵਿਦਿਆ ਹੋਏ, ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਪਰਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੇ ਡੋਲੇ ਦਾ ਪੱਲਾ ਚੁਕ ਕੇ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ।

"ਨੀ ਮਾਂ! ਨਿਰੀ ਪੁਰੀ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤ ਵਰਗੀ ਊ। ਓਹਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਓਹਾ ਉਮਰ, ਓਹਾ ਕੱਦ ਛਾਠ, ਸੋਹਣੇ ਨਕਸ਼, ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਘੁੱਸੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਨੱਕ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਮਿੱਡਾ ਏ, ਪਰ ਬਣਦਾ ਫੱਬਦਾ ਏ। ਗੁਰੂ ਮੇਹਰ ਕਰੇ, ਜੋੜੀ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਰਲੀ ਏ।"

ਆਪਾਂ ਏਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਹੋਰ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਦੇ ਦਰਬਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਹਾ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਿਛਲੇ

ਪਹਿਰ ਗੋਨਾਂ ਖੇਡਣ ਲਗਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਬਣ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ—ਬਿਨਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਏ ਹੀ—ਸਰਦਾਰਨੀ ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰ ਗਈ। ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਕਿ ਦੋ ਤਾਤਾਂ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰਵਾ ਲਾ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਬਥੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਅਗਲੇ ਨਾਲ ਦਾ ਹੀ ਮੁਕਲਾਵਾ ਦੇ ਦੇਣ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਕੁਸੀਂ ਕਹੋ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦੇਈਏ?"

ਪਰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੌਜ਼ ਸਕਦੇ, ਮੁਕਲਾਵਾ ਤੋਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕਾਕਾ ਅੱਠਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਚੇਤ ਦੇ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈ ਆਵੇ।

ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਮਨ ਨੂੰ ਵਰਚਾ ਲਿਆ, "ਸਮਝ ਲਵਾਂਗੇ, ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਹੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

੧੫

ਅੱਠਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿਤੇ, ਸਕੂਲ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਵਰਨੇਕੁਲਰ ਫਾਈਡਲ ਦਾ ਵੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਲੱਗਾ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਗਿਣਨ।

ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤ (ਸ: ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ) ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਨੇ ਹੀ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਏਧਰੋਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਉਹ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੇ ਸ: ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰੇ ਨੌਰਾਤੇ ਭੜਾਣੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਕ 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਜੀ ਆਇਆ' ਕਿਹਾ। ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ। ਜੀਹਦੇ ਬਦਲੇ ਦਿਨ ਗਿਣ ਗਿਣ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ, ਉਹ ਮਗਰਲੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੱਸ ਨੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਸਾਲੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ

ਕੀਤਾ।

ਸ: ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹ ਮੇਰਾ ਇਉਂ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ-ਥਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਇਕ ਭਰੋਂ ਸੀ। 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਦੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੋ ਸਾਲੀਆਂ ਦੀ ਨੌਕ-ਝੋਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ? ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਪਰਭਾਵ ਦੌਨਿਆਂ ਵਰਗਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਾਸੇ-ਠੱਠੇ ਦੀ ਥਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਾਲੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਦਰ-ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਛ ਸਹਿਮ ਸੀ। (ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।) ਉਹ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹਾਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸੱਕਣਗੀਆਂ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸੋ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਝੋਡ ਮਸ਼ਕਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣਾ ਸੁੱਕਾ ਰੁਹਬ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪੰਜਵੇਂ ਨੌਰਾਤੇ ਮੈਂ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਚੌਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਖਾਂਦਿਆਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਈ। ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਹੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਹਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਮੈਥੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਤੇ ਛੋਟੀ ਛੇ ਸਾਲ ਛੋਟੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਉਮਰ ਸਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰੀ ਰਾਤ, ਲੈਂਪ ਦੇ ਮੱਧਮ ਜੇਹੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀਵਾਰ ਤੱਕਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਖਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਕੁਛ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋਈਏ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਰੇ ਕੱਪੜੇ 'ਤੇ ਰੰਗ ਗੂੜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਵੀ ਗੂੜਾ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਭਲਕ ਤੋਂ ਮੈਥੋਂ ਘੁੰਡ ਨਹੀਂ ਕਢਣਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡ (ਤੇ ਇਲਾਕੇ) ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਲਾਵੇ ਆਈ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਹੁੰਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਸੋਹਰੇ ਘਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਹਨ੍ਹੇਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਦਿਉਰ ਨੇ ਤਾਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ

ਘੁੰਡ ਲੁਹਾ ਲੈਣਾ, ਪਰ ਪਤੀ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਨਹੀਂ ਲਾਹੁਣਾ, ਜੀਹਨੇ ਤਨ ਮਨ ਹੀ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ, ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਈ।

ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਬਾਹਰ ਘਰ ਦੇ ਜੀਓ ਜਾਗ ਪਏ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ, "ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਇਹ ਬੋਲੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਪਾਉਂਦੀ ਸਾਂ, 'ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰੇਹੁਣਿਆਂ ਤੇਰੀ ਮੱਤ ਨੂੰ, ਲੋਂਗ ਨਾ ਲਿਆਇਉਂ ਮਿੱਡੇ ਨੱਕ ਨੂੰ'।"

ਮੈਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਉਹਦੇ ਚਮਕਦੇ ਲੋਂਗ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀ। ਐਨ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬੁਹਾ ਖੜਕਿਆ, ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਜ ਆਈ, "ਪੁੱਤ! ਬੁਹਾ ਲਾਹੋ। ਦੁੱਧ ਰਿੜਕਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਤਾਂ ਚਾਦਰ ਵਲੋਟ ਕੇ ਸੌਂ ਗਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਬੁਹਾ ਖੁਹਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੇਤ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਅਗਲਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਛ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੇ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਦੋ-ਕੁ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੁੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਿਲ ਦੀ ਕਹਿ ਦਿਤੀ। "ਬੇਬੇ ਜੀ! ਭਰਜਾਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਏ?"

ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਬੇਬੇ ਜੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਛੋਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਦਦਾ ਸਾਂ।

ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਭੈਣ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ। ਕਿਉਂ?"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਪਸਿੰਦ ਨਹੀਂ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕਿਤੇ.....।"

"ਨਾਂ ਪਸਿੰਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਨਾਂ ਏ।"

"ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਹੀ ਪਸਿੰਦ ਏ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।"

ਭੈਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ। "ਹੱਛਾ, ਸਮਝ ਲਈ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ। ਤੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਪਸਿੰਦ ਏ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਪਸਿੰਦ। ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ 'ਤਾਰੋ' ਤੇ ਸਾਡੀ 'ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ'। ਹੁਣ ਖੁਸ਼ ਏ?"

ਬੱਸ ਜੀ! ਪਹਿਲੇ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਗਈ। ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਨਾਂ। ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਨਾਲ ਦੁਹਰੀ ਭਗਤੀ। 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਨ ਫਿਰ ਖੁਦਾ ਹੀ

ਹਮ ਉਸ ਕੋ ਕਹਾ ਕਰੇਂ ।

ਸਰਦਾਰ ਨੀ ਸੱਤ ਦਿਨ ਰਹੀ । ਉਹ ਸੱਤੇ ਰਾਤਾਂ ਅਸਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ । ਹਰ ਨਵਾਂ ਵਿਆਹਿਆ ਜੋੜਾ ਅਜੇਹੀਆਂ ਬੇ-ਮਤਲਿਬ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛੋ, ਤਾਂ ਉਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਨੇ ਚੰਦ, ਟਿੱਕਾ, ਨੱਥ, ਲੌਂਗ (ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਤੀਲੀ ਕਹਿ ਲਉ) ਕਾਫ਼ੀ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ ।

ਜਿਹੜੀ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਨ ਬੱਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪਰਭਾਵ ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਵੀ ੧੯੫੭ ਈ. ਵਿਚ (ਮੁਕਲਾਵੇ ਤੋਂ ਉਨੱਤੀ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ) ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ।

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ।
ਜੋ ਸੁੱਤੀਆਂ ਥੱਕ ਕੇ ਰੀਝਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ ।
ਮਿਰੀ ਸਾਬਣ, ਮਿਰੀ ਹਾਨਣ, ਜਦੋਂ ਡੱਲੇ 'ਚ ਆਈ ਸੀ ।
ਸੀ ਬਾਂਹੀਂ ਛਟਕਦਾ ਚੂੜਾ, ਹੱਥੀਂ ਮਹਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਸੀ ।
ਮੈਂ ਓਸੇ ਯਾਦ ਦਾ ਪੱਲਾ ਉਠਾ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ।
ਮੈਂ 'ਚੰਦ' ਚੰਦਾਂ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ।
ਲੰਘਾਈਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁੰਨਿਆਂ, ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ।
ਜਦੋਂ ਚਾਹਵਾਂ ਮੈਂ ਚੇਤਾ ਲੌਂਗ ਦਾ ਕਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦਾ ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ।
ਉਹੋ ਗੱਲੇ ਦੀ ਫੁਹ ਪਹਿਲੀ, ਅਤੇ ਦੀਦਾਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ।
ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਮੈਂ ਸੱਜਰਾ ਪਿਆਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ।
ਮੈਂ ਉਸ ਸ਼ਰਮਾਂ ਰਹੀ 'ਹਾਂ ਜੀ' ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਟੋਂ ਲੈਂਦਾ
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ।...”

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ੫੪ ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਓਹਾ ਪਿਆਰ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼-ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ।

ਅੱਠਵੇਂ ਦਿਨ ਉਹ ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਈ । ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਜੋ ਵਾਪਰੀ, ਕੁਛ ਨਾ ਪੁੱਛੋ । ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੱਲ ਦਿਲ ਦੀ ਵੇਦਨ ਕਹਿ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਅਫਸੋਸ, 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਵਾਲੇ ਮਹਿੰਦਰ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਕੋਲ 'ਸਾਦਕ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਗੰਭੀਰ (ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ) ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਇਕ ਪੰਗਤੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ,

"ਜਾ ਰਸਨਾ ਸੋ ਕਰੀ ਬਹ ਬਾਤਨ,
ਤਾ ਰਸਨਾ ਸੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗੁਨਿਓਂ ਕਰੇਂ।"

ਖੈਰ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ। ਪੰਜ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਹਦ ਸਰਦਾਰਨੀ ਫਿਰ ਆ ਗਈ। ਮਹੀਨਾ-ਕੁ ਰਹਿ ਕੇ ਫਿਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੈਂਕੇ ਗਏ ਵੀ, ਤਾਂ ਪੰਜ-ਦਸ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਆ ਗਏ।

ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਆਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਚੌਂਕੇ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਹੀਂ ਚੋਣ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਈ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਗਏ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿ ਲਵਾਂ। ਪਰਚਲਤ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਉਲਟ ਕੋਈ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਸਹੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸੱਕੇਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੁਰਲਾਵੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਬਣ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਦਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਘਰਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੀ। ਮਾਲਤ ਨੇ ਘਰਦੀ ਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਨੀ, ਤਾਂ "ਉ, ਬੋਲੀਏ!" ਜਾਂ "ਕਮਲੀਏ!" ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣਾ। ਘਰ ਬਾਲ ਹੋ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ "ਫਲਾਨੇ ਦੀ ਮਾਂ" ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲ ਜਾਣੀ। (ਕਿੰਨਾ

ਵਹਿਮ ਸੀ।)

ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਸੱਦਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਏਥੋਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਚਾਚੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਹੈਂ ਵੇ ਸੋਹਣ ਸਿਹਾ! ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਤੇਰੀ ਕੀ ਲਗਦੀ ਏ, ਜੀਹਦਾ ਨਾਂ ਸੱਦਦਾ ਏ?"

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਚਾਚੀ ਜੀ! ਭਲਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਮੇਰੀ ਕੀ ਲਗਦੀ ਏ?"

ਮੇਰੀ ਇਸ 'ਪਹਿਲ' ਦਾ ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ 'ਚ ਹੀ ਅਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘਰ ਸਨ। ਸਭ ਦਿਰਾਣੀਆਂ ਜੇਠਾਣੀਆਂ ਇਕ ਛੱਪਰ ਥੱਲੇ ਬੈਠੀਆਂ ਚਰਖੇ ਕੱਤ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਵਾਜ ਮਾਰੀ, 'ਉ, ਬੋਲੀਏ।'

ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹੀ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਕੇ ਅਖੀਰ ਆਪ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। "ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਕੀ ਗੱਲ ਏ? ਮੈਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।"

ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਜਦ ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਆਂ, ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਵਾਜ ਕਿਵੇਂ ਸੁਣ ਲੈਂਦੀ। ਨਾਲੇ ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹੀ ਬੋਲਦੀ ਟਾਂ! ਮਾਪਿਆਂ ਸੋਹਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ? ਸੋਹਣ ਸੁੰਹ ਨਾਂ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਕਾਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਏ? ਮੈਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸੱਦਿਆ ਕਰ। ਨਾ ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਆਂ ਤੇ ਨਾ ਕਮਲੀ। ਹਾਹੋ।"

ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਮੇਰੇ ਕੁਛ ਹਾਣੀ ਨਾਮ ਸੱਦਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਵਾਜ ਭੰਡਨ ਦੀ।

ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮਣੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰਿਵਾਜ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

੧੬

ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਿਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਹਲ ਮਗਰ ਲਾ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾਂਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਹਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਉਮਰ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਸਹਿਜ਼...

ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਾਂਗਾ। ਪਰ ਦਸਵੀਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ, ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਫਲ, ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਸੂਝੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਉਮਰ ਤਕ ਵੀ ਕੰਮ ਵੱਲੋਂ ਕਦੇ ਆਲਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ‘ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਧਰਮ ਹੈ।’ ਸਿੱਖੀ ਵੀ ‘ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ’ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਇੰਸ ਲੈ ਲਈ। ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਸੋ, ਪੰਜਵਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਜ਼ਮੂਨ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਸਾਬ, ਤੇ ਤਾਰੀਖ-ਜੁਗਰਾਫੀਆ) ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ। ਡਰਾਇੰਗ ਵਿਚੋਂ ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮਾਡਲ ਵਿਚੋਂ ਨੰਬਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡਰਾਇੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦਿਤਾ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸਾਂ।

ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤ ਰਖਦੀ ਸੀ।

ਮੇਲਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹੁਸੈਨ, ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਹਮਦਰਦ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮਗਰਲੇ ਚਾਰ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਕਸੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਤੂੰ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਇਗਾ, ਪਰ ਫ਼ਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।” ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉਪਰਲੇ ਦੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰੋਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਕਸੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਉਹ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਫ਼ਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਤੇ

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਹੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਸਵੇਰੇ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੈਂ ਸਾਂ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਤੇ ਇਕ ਬੋਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਮੇਰੀ ਟਿਊਸ਼ਨ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ? ਸਤਾਈ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਕੂਲ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਮਾਤ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਉਠਾ ਕੇ ਤੱਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਰਧ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ, ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ! ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਅਧਾਰ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪੌਤਰੇ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਅੱਜ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਘਰ ਆ ਜਾਣਾ।"

(ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ, ੨੭ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੨੯ ਈ.—੧੩ ਪੌਹ, ੧੯੮੬ ਬਿ., ਦੋ-ਢਾਈ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਤੜਕੇ ਹੋਇਆ ਸੀ।)

ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਧੜਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਫਿਰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਮਨ ਘਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਕ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਂ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਅੱਗੇ ਵੱਡੀ ਭੈਣ (ਬੀਬੀ ਕਿੱਸੋ) ਵੀ ਘਰ ਆਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਭੈਣ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਭੱਜ ਕੇ ਆ ਮਿਲੀ। ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਭਾਉ ਜੀ! ਕਾਕਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਚੱਲ ਕੇ ਵੇਖ ਲਉ!"

ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਰਾਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਤਾਬਾਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਹਾਨੇ ਸਿੱਧਾ ਅਦਰ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਾਂਝ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਬੁਹੇ ਅੱਗੇ ਵੱਡੀ ਭੈਣ

ਥੈਠੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, “ਦੱਸ ਮਿੰਟ ਐਥੇ ਹੀ ਬਹਿ ਜਾਹ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਵਾਂ ਰਵੀਂ ਬਾਲ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਜਾਈਦਾ। ਤੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਕਾਕਾ ਵਿਖਾਵਾਂਗੀ। ਰੱਬ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਬਖਸ਼ੇ, ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਮੈਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਦੋਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਵਾਗਤ ਵਜੋਂ ਉਠ ਖਲੋਤਾ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਪੁੱਤ! ਜਿੰਨਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਤੁੱਠਾ ਏ, ਸਭ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਕਰੇ। ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਏ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਇਹਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਕਰੇ। ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋ ਜਾਇਗਾ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਹਾਣੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।...।”

ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ—ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ—ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਉਤਾਹ ਤੱਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਭਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਅਨੋਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ” ਦਾ ਨਾਇਕ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੈਂ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਜਰਬੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਘੜੀ-ਕੁ ਬੀਤਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਕਾਕੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਲਾਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਲੇ ਵੇਖ, ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਏ।”

ਪਰ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਸੰਗਦਾ, ਕਾਕੇ ਵੱਲੋਂ ਝਾਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੌਢੂ ਸੱਭਯਤਾ।)

ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਲੀੜਾ ਲਾਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਲਓ, ਹੁਣ ਵੇਖ ਲਉ! ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਜੇ।”

ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਗੋਲ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਜੇਤੂ ਵਰਗੀ ਖੁਸ਼ੀ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣਨਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਕਾਕੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਚੁਕਿਆ । ਮੈਂ ਮੰਜੇ ਦੀ ਬਾਹੀ ਕੋਲ ਬੁਕ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ।

“ਕਿਉਂ ! ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਦੇ ?”

ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਬੁਕ ਕੇ ਕਾਕੇ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ ਲਿਆ ‘ਗੁਗੇ ਦੀ ਮਿਠਿਆਈ’ ਵਾਲੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਿਆਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ।

੧੯੪੦ ਈ. ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਇਸ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ : “ਬੱਚੇ ਨੂੰ !” ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਬੰਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ :

“ਉਹ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਜਾਂ ਆਵੇ
ਜਦ ਮੈਂ ਸੰਗਦੇ ਸੰਗਦੇ ਆ ਕੇ
ਮੁਖ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਚਾ ਕੇ
ਬੁਹੇ ਵੱਲੇ ਝਾਤੀ ਪਾਏ
ਬੁੱਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹ ਫੁਹਾਏ
ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਜਾਗੇ
ਰੂਹ ਨੂੰ ਮਸਤੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਵੇ ।”

ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਬੰਦ ਹੈ :—

ਭੁਆ ਤੇਰੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਣਾ
ਓਸ ਫੜਾਉਣਾ, ਮੈਂ ਨਾ ਫੜਨਾ
ਦੋਹਾਂ ਹਾਸੇ-ਭਾਣੇ ਲੜਨਾ
ਓਧਰ ਆਪ ਹੋਰਾਂ ਰੋ ਪੈਣਾ
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜਾ ਹੋ ਪੈਣਾ
ਮਾਂ ਤੇਰੀ ਨੇ ਲੋਰੀਆਂ ਦੇ ਦੇ
ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਜਹਿ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣਾ ।”†

ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਤਾਬਾਂ ਸੰਭਾਲੀਆਂ, ਬਿਸਤਰਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਦਿਨ ਖੂਬ ਸੌਂ ਕੇ ਮੈਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਉਨੀਂਦਰਾ ਲਾਹਿਆ।

ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਦਾ ਪਰਸਾਦਾ ਛਕ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ! ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਤਾਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਤੇਰਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਾਂਗਾ।

ਬੱਸ, ਸਾਲ, ਜਾਂ ਹੱਦ ਦੋ ਸਾਲ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਪਰ ਐਸਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਤੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਂਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਏਨੇ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਕਰ। ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ.....।"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਫੁਲਕੇ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਪੁਤ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਵਧੇਰੇ ਕੀ ਕਹਾਂ। ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਏ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦਾ ਏਂ। ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਾਸ, ਤੇ ਕੱਲ੍ਹੇ ਜੱਟ ਦੀ ਵਾਹੀ। ਤੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਏਂ। ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਕਦੇ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰੀਂ। ਮਰਦਉਪਣਾ ਨਾ ਛੱਡੀਂ। ਜੋ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਈ ਏ, ਇਹਨੂੰ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਭਾਵੀਂ। ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ : ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਰੋਗ ਨਾ ਲਾਵੀਂ। ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਮੈਨੂੰ ਆਹ ਸੁੱਖੇ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਰੋਗ ਨਾ ਲਾਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹਾਰਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਬੱਸ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਘਰ ਤੇਰੇ ਸਪੁਰਦੇ। ਤੂੰ ਜਾਣ ਤੇ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਜਾਣੇ।"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੂਸਰੇ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤ! ਅਸਾਂ ਜੂਨ ਨਹੀਂ ਭੋਗੀ, ਨਰਕ ਭੋਗਿਆ ਏ। ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜਿੰਨੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ ਨੇ,

ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੂੰ ਆਪੋ ਸਮਝ ਲਵੇਂਗਾ। ਰੱਬ ਕਰੇ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਪਿਉ ਨਾ ਮਰੇ। ਜਵਾਨ ਉਮਰੇ ਤੇਰਾ ਦਾਦਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਨੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਨਿਆਈਂ ਕਦੇ ਬੰਜਰ, ਝਾੜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੀ ਸਾਰੀ। ਵਿਹਨਾਂ ਏਂ ਨਾਂ। ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ-ਦਾਈ ਘੁਮਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਝਾੜੀਆਂ ਖਲੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਰਾ ਖੇਤ ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਸੀ।...

“ਇਹ ਵੀ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਖਲਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਇਹ ਦੋ ਘੁਮਾਂ ਅੜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ।” ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਰਾਹੋਂ ਟੋਕ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਪਿਤਾ ਜੀ!” ਮੈਂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਵੀਂ ਪਾਈ ਕਿਹਾ, “ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕਦੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਕਰੇ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਆਸਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਾਂ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਤਕ ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਵੀ ਮਾਂ ਚੌਖਾ ਸਮਾਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਮਾਂ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਾਂ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲਜ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਸੀ।

(ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ। ਓਦੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਮ. ਏ, ਤਕ ਕੋਰਸਾਂ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ।)

ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਕਠਨ ਹੈ। (ਅੱਜ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਵਾਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸੌਖੀ ਹੈ।) ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਦੇ ਤੜਕੇ ਉਠ ਕੇ ਹਲ ਜੇਣਾ, ਦੁਪਹਿਰੇ ਪੱਠੇ ਵਢਣੇ, ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਟੋਕੇ ਨਾਲ ਕੁੜਰਨੇ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪੈਣਾ ਨਸੀਬ ਹੋਣਾ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਂ। ਤਰਸੇਵਾਂ ਦਾ ਇਕੋ

ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਠਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਮੌਤ ਦੇ ਸਹਿਮ ਥੱਲੇ ਬੀਤਿਆ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਗਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਸਤਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਹੀ ਦਿਨ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਚੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਇਸ ਗੱਲੇ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੌਲ ਪੈ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਓਹ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਦਸ ਪੈਲੀਆਂ ਤਕ ਦੂਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਖਲੇ, ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਮੈਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਵੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਜੈ ! ਐਨਾ ਚਿਰ ਕਿੱਥੇ ਬਹਿ ਰਿਹਾ ਸੈਂ ?"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮਾਂ ਅਜੇ ਨਾ ਮਰੇ, ਮੈਂ ਵੇਖਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਫ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਈ ਚਾਰ ਮੀਲ ਭੱਜਾ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

"ਪੁੱਤ ! ਤੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਸੀ ?" ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ ! ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਔਹੋਂ ਜਿਹਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।"

ਇਸ ਟੁਕ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਹੋ ਜੇਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਸਰ ਸੀ।

ਵਾਹੀ ਦਾ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਨਸ਼ਾਨਾ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ। ਸਿਰੜ ! ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ, ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮੇ ਹਾਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਝੇਡਾਂ ਕਰੇਗਾ। ਜੀਹਨੇ ਕਦੇ ਕੱਖ ਭੰਨ ਕੇ ਦੂਹਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਵੀ ਆਖੇਗਾ, 'ਅਹੁ ਵੇਖੋ, ਪਾਹੜਾ ਬਹਿਕਲ ਵਹਿੜਕੇ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਲੀ ਸੁੱਟੀ ਪਿਆ ਈ।' ਬੱਸ, ਇਸ 'ਸਿਰੜ' ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਿੱਗਣ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਸਿਰੜ' ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਸਿਰੜ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤ ਫੁੱਟੀ ਲੋਥ ਹੋਵੇ, ਕੰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਗੀਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿੜ ਵਿਚ ਕੰਡ ਵਿਖਾ ਜਾਇਗੀ।

ਪਰ 'ਸਿਰੜ' ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਰਗ

ਸਕਦਾ।/ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਹਾੜੀ ਦੀ ਫਸਲ ਘਰ ਆ ਗਈ, ਸੋਣੀ ਬੀਜੀ ਗਈ, ਤੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਬੁਖਾਰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਪੈਂਡੂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜ ਕੜਾਹੇ ਤਾਪ। ਤੇ ਉਹ ਜਿਉਂ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਵੀਹ-ਬਾਈ ਦਿਨ ਨਾ ਉਤਰਿਆ।

ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕੇਰਾਂ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਦਿਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਮੈਂ ਬੁਖਾਰ ਦੀ ਘੂਕੀ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਬੇਹੋਸ਼ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ, ਤੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਹੋਂਦੇ। ਉਠ, ਹਾਥੀ, ਸੱਪ, ਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨੱਖੇ ਜਾਨਵਰ, ਪਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣਿਓਂ ਲੰਘਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੇ ਕਲਪਤ ਦੇਂਤ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਣੀਆਂ ਹੱਸਦੇ ਦਿੱਸਣੇ। ਬੜੇ ਕਰੂਪ, ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਡਰਾਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਕਿ ਮੁੜਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਤਾਪ ਦੀ ਘੂਕੀ ਨਾਲ ਉਹ ਮੱਲ ਮੱਲੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਲਪਤ ਬਹਿਸਤ ਵਾਂਗ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਣੇ।

ਓਧਰੋਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, "ਪੁੱਤ! ਪਾਣੀ ਪਿਆਵਾਂ?"

"ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ, ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਉਠ ਬੈਠਣਾ।

"ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ ਸੀ?" ਮਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਭਰੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੁਛਣਾ।

"ਨਹੀਂ। ਨੀਂਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਐਵੇਂ ਘੂਕੀ ਜੇਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਘਬਰਾਉ ਨਾ। ਇਹ ਬੁਖਾਰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਤਰੇਗਾ। ਡਰ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ।" ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮੁਠੀਆਂ ਭਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਖਤ ਪਿਟਦਿਆਂ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣਾ। ਫਿਰ ਨਾਲ ਅੰਵਾਣਾ ਵੀ ਸੰਭਾਲਣਾ।

ਰਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੱਪਦੇ ਘੁਟਦੇ ਰਹਿਣਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ, ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਬੜੀਆਂ ਡੁੱਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਣਾ। ਸਚਮੱਚ, “ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਹੀ ਉਹੜ-ਪੁਹੜ ਕੀਤਾ। (ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹਿਕਮਤ ਦਾ ਪਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ’ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਛ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।) ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰੀਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਹਕੀਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅੰਤ, ਇੱਕੀ-ਬਾਈ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਬੁਖਾਰ ਉਤਰਿਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ।

ਇਸ ਲੰਮੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬੱਸ, ਸਰੀਰ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ, ਬੁਖਾਰ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿਹਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਭਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਜ ਹੋਰ, ਭਲਕੇ ਹੋਰ, ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਿਆਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਫ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਥੋਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਭਰਾ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਕਿ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪ ਆਵਾਂਗੇ ਲੈਣ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਨਾ ਭੇਜਣਾ।

ਮੈਂ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਡੀਕਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਲੱਗਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਔਸੀਆਂ ਪਾਉਣ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਲੰਘ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਮਿਹਣੇ ਨਿਹੋਰੇ ਕਰਦਿਆਂ। ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਣੀ, ਤਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਓਸੇ ਨਾਲ ਗਿਲ੍ਹੇ ਨਿਹੋਰੇ।

ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਉਠਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੀਨੇ-ਕੁ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਕੁਛ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਸਿਰਝ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਚਾਰ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗਏ, ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਂਹ ਤੇ ਪੌਤਰੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ। ਰਵਿੰਦਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਕ ਤੁਰਨ ਸਿੱਖ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਹੱਛੀ ਸੀ।

ਘਰ ਦੀ ਰੋਣਕ ਘਰ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਰੁੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦਾ ਉਤਰ ਵੀ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਸਗੋਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਰੁਸੇਵਾਂ ਵੀ ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਰੁਸੇਵੇਂ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹੋਂ ਫੜਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਆਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਓ, ਕਿ ਮੈਂ ਐਨਾ ਚਿਰ ਪੌਂਕੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਬਹਿ ਰਹੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੱਕੀ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪ ਲੈਣ ਆਵਾਂਗੇ। ਓਨਾ ਚਿਰ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰੁਹਾਡੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

ਅੱਜ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੌਰ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਸਾਂ।

੧੮

ਉਂਨੀ ਸੌ ਇਕੱਤੀ ਦਾ ਸਾਲ ਗ਼ਮ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸਾਡਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਤਫ਼ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦੇ—ਨਿਗਦੇ—ਹੀ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਨਾ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਸਾਊ ਆਦਮੀ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਮੁੱਢੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਘਰ ਸਨ, ਪਰ ਅਗੂ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਟੱਬਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਰੇਣ ਸਿੰਘ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕੈਦ ਕਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ 'ਨਾਮਵਰ' ਸੀ। ਚੋਰੀ, ਡਾਕਾ, ਕਤਲ। ਉਹ ਕਈ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਕੈਦ ਕਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੋਲੀਸ ਲਗਦੀ ਵੇਲੇ ਉਸਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੀ। ਸਰੀਰੋਂ

ਵੀ ਉਹ ਛੇ-ਛੱਟ ਉੱਚਾ ਸੋਹਣਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। (ਕਾਸ਼! ਉਹ ਮੰਦੇ ਪਾਸੇ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਣੀ ਸਰੀਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤਕ ਪੁੱਚਾ ਦੇਂਦਾ।)

ਸਾਡੀ ਖਲੋਤੀ ਫਸਲ ਰਾਤ ਚੌਰੀ ਵਧ ਲੈਣੀ, ਜਾਂ ਮਾਲ ਛਡ ਕੇ ਉਜਾੜ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਗਲ ਆ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਛ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਟਿਆ ਵੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਥ ਚੁਕਣ ਜੋਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਸੋ ਲੜਾਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ।

ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅਸਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਹਉਕੇ ਭਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ, "ਰੱਬ ਕਰਕੇ ਕੱਲ੍ਹਾ ਜੱਟ ਤਾਂ ਜੰਮੇ ਈ ਨਾ।.....ਕਿਤੇ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਕੰਡ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਈ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੇ ਸਾਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ।...ਉਹ ਹੋ। ਠੀਕ ਆਹਿੰਦੇ ਨੇ; ਛੋਟਾ ਵਾਸ, ਤੇ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ। ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਏ। ਕੋਈ ਉਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕੌਣ ਸੜਦਾ ਏ।....."

ਦੇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿਤੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੰਦੇ ਸਾਹ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਚੌਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਤ ਭਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਿਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਕ ਪੈਨਸ਼ਨਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕੋਲ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕਰਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਹਾਮੀ ਨਾ ਭਰੀ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਚਮਕੀ। ਸੁਕਰਵਾਰ, ੧੪ ਅਗਸਤ, ੧੯੩੧ ਈ. (੩੦ ਸਾਵਣ, ੧੯੮੮ ਬਿ.) ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੂਸਰਾ ਲੜਕਾ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਨਮਿਆਂ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ, "ਸੁਕਰ ਏ, ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਇਕ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹੋਏ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਕੀਤੀ ਏ, ਹਰ ਇਕ 'ਤੇ ਕਰੇ।"

ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਖ਼ਬਰ

ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ (ਬੀਬੀ ਕਿੱਸੇ) ਆ ਗਈ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਅੰਦਰ ਵਤਕੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ। ਕਾਰਨ? ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਕਾਕੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਹਿਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਵ-ਜਨਮੇ ਬਾਲ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ "ਖਾਰੇ" ਚਲੀ ਗਈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ ਮਸ੍ਹਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠਾ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਈ ਰੰਗ ਆ ਫੇਰੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨੈਣ ਦੀ ਮਾਂ!" ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। "ਨੈਣ" (ਨਰਾਇਣ ਕੌਰ, ਜਾਂ ਨਰੈਣੀ) ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਲੜਕਾ (ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਛਡਕੇ ਜਵਾਨ ਉਮਰੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ।

"ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਸਵੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਏ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। "ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੀ। ਅਗ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕਿਦਪਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਰੋਣਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੱਚਿਆਂ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਪੱਕੇ ਮਹਿਲ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਰੀਝ ਏ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕਵਾਰ ਫਿਰ ਜਨਮ ਦੇਵੇ।"

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਣੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਦੁਖਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਰੀਝ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪ ਗਏ। ਬੱਸ, ਫਿਰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਉੱਠੇ। ਬਥੇਰਾ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਘਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੀ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੋਮਵਾਰ, ੨੮ ਅਗਸਤ, ੧੯੩੫ ਈ. (੮ ਭਾਦਰੋ, ੧੯੮੮ ਬਿ.) ਨੂੰ ਪਹਿਰ-ਭ ਦੇ ਤਤਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਲੱਕਾਚਾਰੀ ਧਾਂਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਰੋਦਿਆ ਨਹੀਂ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਹੀ ਨੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ

ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਸਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ (ਨੈਣੋ) ਭਰੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਘੰਟੇ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਦਿਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਤੋਰਿਆ, ਪਰ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਚੇ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਜਰ ਲਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੱਡੀ ਭੈਣ (ਬੀਬੀ ਕਿੱਜੋ) ਦੋ-ਦਾਈ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਨਗਰ 'ਖਾਰਾ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲਾਗੀ ਭਜਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਅਰਥੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, "ਤੇਰੀ ਖਲੀ ਫਸਲ ਵਿਚ ਤਿਨਾ-ਚੌਹ ਘਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਨਤੈਣ ਸਿੰਘ ਵੱਟ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਈ।"

ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਕੀ ਬੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਾਂ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਸਾਂ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਰਥੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿੱਚੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਬਸੀ 'ਤੇ ਰੋ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ।

ਦੋ ਘੰਟੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਤਕ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਧਰ ਕੇ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ।

ਚਾਚੀਆਂ ਤਾਈਆਂ ਨੇ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਅਰਥੀ ਤੋਂ ਉਠਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਅਰਥੀ ਚੁਕ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਵਿਆ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਰਥੀ ਰੱਖ ਕੇ ਘੜੀ ਬੈਠੀ, ਮੋਢੇ ਬਦਲੇ, ਮਾਤਾ ਤੇ ਭੈਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਚੀ ਧਾਹ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਧਾਹ ਮਾਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਵਾਜ ਨਾ ਨਿਕਲਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਦੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਬੋੜਾ ਜੇਹਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਬੋਝ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਹ ਫ਼ੜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੱਕੇ। ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਚਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੀਰੀ ਸੀ ਮੰਗਲ। ਮਰਦਮ-ਸੁਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਉਹ ਈਸਾਈ ਵੀ ਅਖਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਤਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਮਾੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਭੂਰੇ ਉਤੇ ਬਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਦੇ ਮਸ਼ਾਂ ਪੱਠੇ ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨੀਂਵੀਂ ਪਾਈ ਭੂਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੁਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਸਭ ਦੀ ਸੁਣਦਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਉਤਰ ਨਾ ਦੇਂਦਾ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ, "ਪੁੱਤ! ਜੇ ਤੂੰ ਈ ਦਿਲ ਛੱਡ ਬੈਠੇਂ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਆਹ ਵੇਖ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਨੇ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਸੋਣ ਦਾ ਘਾਹ ਵਧਦਿਆਂ, ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹੜਾ ਚਿਰ ਲਗਦਾ ਏ। ਹੋਸਲਾ ਕਰ ਖਾਂ। ਐਵੇਂ ਅੱਖੀਂ ਮੀਟੀਂ ਹਨੇਰਾ ਏ।"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਏਨਾ ਹੀ ਉਤਰ ਦੇਣਾ, "ਮਾਂ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ। ਓਸੇ 'ਤੇ ਡੋਰੀ ਰੱਖੋ।"

ਰਾਤ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਵੀ ਹੋਸਲਾ ਦੇਣਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਦਲੇਰ-ਸੁਭਾ ਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਹਾਂ, ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲੀ

ਬੈਠੇ ਸਨ ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਸਾਡੀ ਤੋਰੀਏ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਵੱਤਰ ਆ ਗਈ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਤੋਰੀਏ ਦਾ ਛੱਟਾ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ । ਸੀਰੀ ਕਣਕ ਆਦਿ ਕੋਰ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਗ੍ਹਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ।

ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਕਿ ਮੈਂ ਤੋਰੀਏ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਲਵਾਂ । ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ, "ਮਾਂ ! ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ ।"

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ, 'ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਏ' । ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਕੀਹਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ । ਨਹੀਂ ! ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ । ਮੈਂ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ।' ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਵੈ-ਭਰੋਸਾ ਜਾਗ ਪਿਆ ।

ਵਾਹੀਵਾਨ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਜਵਾਰ, ਜਾਂ ਕਣਕ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਣਾ ਸਿਖਦੇ ਹਨ । ਦਾਣਾ ਮੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬੀਜ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ । ਤੋਰੀਏ ਦਾ ਦਾਣਾ ਬਰੀਕ, ਤੇ ਬੀਜ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਥੋੜਾ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਰੀਏ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ । ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਔਕੜ ਨਾ ਆਈ । ਸਾਰੀ ਪੁੱਲੀ ਵਿਚ ਤੋਰੀਆ ਇਕ ਸਾਰ ਉਗਿਆ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਥ ਹਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਜੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਚਾਚਾ ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ । ਵਧੇਰੇ ਭਗੜਾ ਸੀ ਨਿਆਈਂ ਦਾ । ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਉਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ (ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਜਰ ਵੰਡ ਕੇ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਝਾੜੀਆਂ ਪੁੱਟ ਪੁੱਟ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਕਾਨੂੰਨਨ ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਨਾ ਹੀ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਦਿਖਲਾਕੀ ਹੱਕ ਬਣਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਨਿਆਈਂ ਦਾ ਸਾੜਾ ਬੜਾ ਸੀ ।

ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿ ਉਹਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਚਾਤਰਾ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਕਹਿਣਾ, "ਤੇਨੂੰ ਅਜੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਤੇਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਸਮਝ ਕੇ ਈ ਪੁੱਲੀ ਉਜਾੜਦੇ

ਨੇ। ਆਪਣਾ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਫ਼ਾਕ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ।...ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾ ਬੜਾ ਕੌੜਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ।...ਤੇ ਪੁਆਛੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਈ ਆਹ ਨਿਆਈਂ। ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਏਥੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਹ ਘੁਮਾਂ ਏ। ਤੂੰ ਐਥੋਂ ਦਸ ਘੁਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਂਗਾ, ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਬੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਚੱਲੀ। ਉਹਦੇ ਵੱਟੇ ਜਿੱਥੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਉ ਲੈ ਲੈ। ਆਪਾ ਦਵੇਂ ਮਿਲ ਬੈਠਾਂਗੇ, ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪੇ ਸਮਝ ਜਾਣਗੇ। ਨਾਲੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।"

ਸਾਰੀ ਚਾਲ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਇਕੋ ਉਤਰ ਦੇਣਾ, "ਚਾਚਾ ਜੀ! ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਤਕਸੀਮ ਕਰਾ ਲਈਏ। ਮੇਰੇ ਹੇਠਾਂ ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਨਿਕਲੇਗੀ, ਮੈਂ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਨਿਆਈਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਓ, ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬੰਜਰ ਪਈ ਭੋਇੰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਸਾਨੂੰ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਲਹੂ-ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਇਕ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਦਿਆਂ।"

ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਢਰਾ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਹਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਬੜਾ ਚਾਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਆਪ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਾ ਲੈਣਾ। ਸੋ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਢੰਗ ਸੀ ਓਹ ਪੁਰਾਣਾ, ਫਸਲ ਉਜਾੜਨੀ।

ਮੈਂ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਦੋ ਹਲ ਬਣਾ ਲਏ, ਤੇ ਦੋ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰੱਖ ਲਏ। ਪੱਠੇ ਕੁਤਰਨ ਵਾਲਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਟੰਕਾ ਵੀ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਪੈਲੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਨੇ ਉੱਚੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਂ ਕਰਾਹ ਕੇ ਪੱਧਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ। ਬਹੁਤਾ ਕੀ ਕਰਾਂ, ਮੈਂ ਵਾਹੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤੇ। ਹਲ ਵਾਹੁਣਾ, ਕਰਾਹਿਆ ਫੇਰਨਾ, ਧੜ ਉਡਾਉਣੀ, ਖਾਲ ਖਾਲਣਾ, ਤੇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਰਾਤ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣਾ। 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਵਿਚ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਝੇ ਪੁੱਟਣਾ, ਤੇ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਵਿਚ ਡੁੱਡੇ ਅੰਦ ਦਾ ਰਾਤ ਪਾਣੀ ਵਾਰਨਾ, ਸਭ ਮੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਹਨ। ਮੈਂ 'ਕੰਮ' ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਸਰੀਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਸਹਿ ਉਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪੈਲੀ ਉਜਾੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਇਕ ਧੜਾ ਮੁੰਡੀਹਰ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ

ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਜਦ ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ ਲੱਗਾ ਹੋਣਾ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੱਘਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ।

ਭੇਤੀ ਦਾ ਸੰਨ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਸੁਖ ਦੀ ਨਾ ਬੀਤੀ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮੱਘਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਤੌੜ ਲੈਣਾ, ਖਲੀ ਫਸੇਲ ਰਾਤ ਚੋਰੀ ਵਚ ਲੈਣੀ, ਤੇ ਦਿਨ-ਦੀਵੀਂ ਮਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਉਜਾੜ ਦੇਣੀ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਉਸ ਚਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿ ਪਿੰਡ ਚੋਂ ਕਿਤੇ ਕਨਾਰਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਬੜੇ ਦੂਰ ਦੇ ਦਾਈਏ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ੧੯੩੩ ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਯੂਨੀ-ਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ 'ਗਿਆਨੀ' ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਰਾਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਬੀ. ਏ. ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕਰਾਂਗਾ।

ਇਕਵਾਰ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਾਂ (ਫੁਲਵਾੜੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਫਤਹਿ, ਮੌਜੀ, ਆਦਿ) ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ। 'ਨਾਰੋਗ' ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਐਡੀਟਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਨਖਾਹ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਚਾਲੀ ਰੁਪੇ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕਮਰਾ। ਮੈਂ ਏਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦੇ ਦਫਤਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਨੇ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ।

ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਔਖੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਨੂੰ 'ਨਰਕੀ ਜੀਵਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਮੈਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਕਿ 'ਸਿਰਤ' ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ 'ਪਾਹੜਾ' ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਫਸਲ ਉਜਾੜਨ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਲ ਦੇ ਖਾਣ ਜੋਗੇ ਵੀ ਦਾਣੇ ਨਾ ਆਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਾ ਮੈਂ ਕਰਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਤਾਰਿਆ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵਰਣਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਦੋ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ'

ਤੇ ਇਕ ਵੇਦਿਕ (ਹਿਕਮਤ) ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ'। ਦੂਸਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਕੀਮ ਬਣਨ ਦੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ। 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ' 'ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ', 'ਖਿਆਧ ਬਿਨਾਸਕ', 'ਚਰਕ ਸਹਿਤ' ਆਦਿ ਵੇਦਕ ਦੇ, ਤੇ ਦਾਰੁਸ਼ਫਾ, 'ਤਿੱਬਮੂਲ', 'ਤਿੱਬ ਅਕਬਰੀ' ਆਦਿ ਯੂਨਾਨੀ ਹਿਕਮਤ ਦੇ। ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ। ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਉ 'ਵੇਦਿਕ' ਵੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਕੁਸ਼ਤੇ' ਵੀ ਬਣਾਏ, ਜੋ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਪਰ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਉਮਰੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ 'ਰੀਝ' ਪਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ, ਇਕੋ ਜੇਹੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਪਰ ਨਾਮ ਲਿਖ ਕੇ ਚਿੱਟਾਂ ਲਾ ਦਿਤੀਆਂ।

ਮੇਰੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ 'ਸਫ਼ਾਈ ਪਸੰਦ' ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਘੱਟਾ ਪਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਸਭ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ 'ਇਕ ਰੂਪ' ਵਿਚ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਿੱਟਾਂ ਸਭ ਘੱਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜੇ। ਮੇਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਿਹਨਤ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿਤਾ ਜੇ। ਵਾਹਵਾ।"

ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਫੁੱਲੇ-ਭੱ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਿਆ, ਇਹ ਐਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗ਼ਤ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਘੱਟਾ ਬੜਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।"

ਹਕੀਮ ਬਣਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹ ਦਵਾਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਟਰੰਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ। ਸੰਨ ਅਠਾਈ ਤੇ ਮੋਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਛ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ 'ਫੁਲਵਾੜੀ', 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ। ਪਰ ਨੌਗਰ-ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੋਨੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਵਕਤ ਕੱਢ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕੁਛ ਤਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਚਾਵਾਂ ਵਾਗ ਅਧੂਰੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹੇ, ਤੇ ਇਕ 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ' ਪੰਜਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ,

ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਸੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

ਸੰਨ ਤੇਤੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖਿਆ 'ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ'। ਸੀ ਉਹ ਮੌਲਕ, ਪਰ ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਦਾ ਨਮੂਨਾ। ਕਸੂਰ ਦੀ ਇਕ ਸਰਾਫੀ ਦੀ ਫਰਮ 'ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਉਹ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਵੰਡਿਆ। (ਅਫਸੋਸ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਕਾਪੀ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ 'ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਤਕ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ।)

ਸੰਨ ਤੇਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜੀਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਨ, "ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਇਸ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਬਖਸ਼ੀਂ। ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਇਗੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਖਣਗੀਆਂ, ਆਪ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਰਸ ਤਰਸ ਕੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਲਭਾ ਸਾਨੇ, ਤੇ ਹੁਣ ਉੱਤ-ਭਿੱਤੀ ਮੁੰਡੇ ਈ ਦੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਦੇਵੀ ਕੰਨਿਆਂ ਬਖਸ਼ੀਂ, ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਭੈਣ।"

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਲੱਗਾ। ਫਨਿੱਫਰ ਵਾਰ, ੧੯ ਅਗਸਤ, ੧੯੩੩ ਈ. (ਚਾਰ ਭਾਦਰੋਂ, ੧੯੯੦ ਬਿ.) ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੀਬੀ 'ਹਰਬੰਸ' ਜਨਮੀ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਉਹ ਬਾਲਕ ਸੀ ਵੀ ਬੜਾ ਮਨ-ਮੋਹਣਾ। ਕੋਈ ਅਨੋਖਾ ਰੂਪ ਸੀ, ਕੌਮਲ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਹਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਐਵੇਂ ਫੋਕੀ ਸੰਗਾ। ਪਰ ਹਰਬੰਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਨੂੰ ਕੁਛੜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਣਾ।

ਅੱਠਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਉਹ ਤੁਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਚਰਾ ਕੁ ਕੋਈ ਬੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਕਦੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਕ ਵਾਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, 'ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' ਏਹਾ ਹਕੀਕਤ ਹਰਬੰਸ ਨਾਲ ਵਰਤੀ। ਜੇਠ (੧੯੯੧ ਬਿ.=੧੯੩੪ ਈ.) ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਤੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ। ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸਵਖਤੇ ਮਾਂਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਸਾਹਵੇਲਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹਰਬੰਸ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਬੋਰ ਛਟਕਾਉਂਦੀ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦੀ ਮੇਰੇ

ਮੈਂਜੇ ਦੀ ਬਾਹੀ ਕੱਲ ਆ ਪੁੱਜੀ। ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਲੀ ਖਿੱਚ ਲਈ। (ਮੈਂ ਬਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਖੁਆਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।) ਮੈਂ ਛੱਟੀ ਜੇਹੀ ਬੁਰਕੀ ਭੇਜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪਿਛਾਹ ਪਰਤ ਗਈ। ਬੱਸ, ਇਹ ਅਖਰੀ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਕੰਨਿਆਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਨੂੰ ਕੁਛ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਓਸੇ ਰਾਤ ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤਕ ਉਹਦਾ ਸਿਵਾ ਵੀ ਠੰਢਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

੨੦

ਲੌ ਜੀ ! ਮੈਂ ਢਾਡੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ।

ਸੰਨ ਚੋਤੀ ਦੇ ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਆ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸੀ, ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੀ। ਓਥੇ ਹੀ ਸਭ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਆਦਿ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਾਟਕ (ਬਿਨਾਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪਰਦੇ ਦੇ) ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਰਸੀਲੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ (ਖਾਸ ਕਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਛੱਕੇ) ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਿੰਨੀ ਰਾਤ, ਉਹਦੀ ਵਾਜ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਮੰਡਲੀ ਦੀ ਜਾਨ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰਾਸ ਵੇਖਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਵਧੇਰੇ ਤਾਪ ਉਸ ਰਬਾਬੀ ਲੜਕੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਏਨੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਪਿੰਡੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਅੰਤ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਛ ਗੱਭਰੂ ਰਾਸਧਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਏਨੇ ਲੱਟੂ ਹੋਏ, ਕਿ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਲੱਗੇ ਫਿਰੇ। ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਕੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ੌਕ

ਮੱਠਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਵਾਢੀ ਖਤਮ ਹੋਈ, ਪਿੰਡ ਲਗ ਗਏ, ਤੇ ਗਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਅੱਠ-ਦਸ ਗਭਰੂਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਢੋਲਕੀ ਛੈਣੇ ਤੇ ਚਿਮਟਾ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਮਨ-ਮੁਖੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਸਾਂਗ ਬਣਦੇ, ਕਛ ਸਰੂਪ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨੱਚਦੇ ਵੀ। ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਜਾਂ ਹਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣਦੀ।

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਛ ਗਭਰੂ ਉਹ ਸਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਮੇਰੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਖਾਣ ਹੈ, ‘ਜਿੱਥੇ ਰੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਅਰਿੰਡ ਪਰਧਾਨ’। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਨਾਲ ਹਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣੇ। ਕਈ ਸਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦਲੇ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਭਰੂਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਆਸ ਟਿਕਾਈ।

ਹਾਝੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਘਰ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਟਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸੰਘਾਣੀ ਛਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਛਾਂਵੇਂ ਮੰਜਾ ਡਾਹੀ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਗੋਣ-ਬੋਲਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਗਭਰੂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠੇ। ਦੋ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਰਸਮੀ ਗੱਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸ ਦਿਤਾ।

“ਵੇਖ ਭਈ, ਅਸੀਂ ਆਪ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਚੱਲ ਕੇ ਆਏ ਆਂ। ਸਾਡੀ ਇੱਛਿਆ ਏ, ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਲੀਡਰ ਬਣ, ਤੇ ਆਪਾਂ ਇਕ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਬਣਾਈਏ। ਘੜੀ-ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦਿਲ ਪਰਚਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਮੈਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ—ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ—(ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ’ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।) ਧਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਲਹੂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਉ ‘ਤੇ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਇਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਕਿ ਮੈਂ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਗੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।”

ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਚੌਖਾ ਚਿਰ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਉਹਨਾ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ “ਫਿਰ ਆਪਾਂ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਈਏ। ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ।”

ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਈ ਦਿਨ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਕਿ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾਈਏ, ਜਾਂ ਢਾਡੀ ਜਥਾ। ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਾਜੇ ਚੁਕਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਔਖਾ ਜਾਪਿਆ। ਸੋ, ਅਸਾਂ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ‘ਉਰਾੜਾ’, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸੋ ਅਸਾਂ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੋਂ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਮਰਾਂ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ ਤੇ ਪੀਹੜੀਓਂ ਵੀ ‘ਬਾਬੇ’ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਚੌਖਾ ਸਾਬੀ ਬਣਿਆਂ ਸ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਤਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ, ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਡਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ। ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਰੰਗੀ ਸਿੱਖੇਗਾ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੋਂ ਢੋਡਾਂ।

ਘਰ ਦੀ ਤੇ ਵਾਹੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਬਾਕੀ ਨੇ ਦੋੜ-ਭੱਜ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੰਗੀ ਤੇ ਢੋਡਾਂ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ। ਹੁਣ ਸਿਖਾਵੇ ਕੌਣ। “ਬਿਨਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੱਥ ਆਉਂਦੇ.....।”

ਸਾਥੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ‘ਬੱਲਾਂਵਾਲਾ’ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ

‘ਕਾਦੀ ਵਿੰਡ’ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਬੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਜਗ ਸਿੰਘ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਗੇਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਲੈਕਚਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਾਰ ਪੰਜੇ ਜਣੇ ਰਲ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਏ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਸਿਖਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਲਾਰਾ-ਲੱਪਾ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਟਰਕਾ ਛਡਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਓਥੋਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਜਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਰਾ ਕੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਭਈ! ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਗਵਾਂਦ ਬੰਨਾਂ, ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸਾਰੇ। ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਕਿੰਨੇ ਫੇਰ ਮਾਰੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ।”

ਭਾਈ ਜਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਦਿਲ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿਤੀ। “ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਕੇ ਮੈਂ ਬੂਹੇ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਵਾਂ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਣਾ।”

(ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਭਾਈ ਜਗ ਸਿੰਘ ਇਸ ਹੁਨਰ ਬਾਰੇ ਉੱਕਾ ਅਣਜਾਣ ਸੀ।)

ਅਸਾਂ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਦੋੜ ਭੱਜ ਕਰ ਕੇ ਨੱਗਰ ‘ਲਲਿਆਣੀ’ ਤੋਂ ਇਕ ਬਿਰਧ ਸ਼ੇਖ (ਭਿਰਾਈ) ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ। ਸਾਡਾ ਇਸ ਹੁਨਰ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਬਣਿਆ ‘ਬਾਬਾ ਚਰਾਗ਼ ਦੀਨ’। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ‘ਗੁਰ’ ਤੇ ‘ਤਾਰ’(ਤਾਲ) ਤੇ ‘ਸੁਰ’(ਸੁਰ) ਦਾ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੰਗੀ ਸਿੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਢੱਡਾਂ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੱਗੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਮਹੀਨੇ-ਕੁ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਕੁਛ ਕੁਛ ਜਾਚ ਆ ਗਈ।

ਸ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ—ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ—ਹੱਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ‘ਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਤਖ਼ਤ ਪੌਸ਼ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਛ ਸੱਜਣ ਓਥੇ ਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ।

“ਲਉ ਭਈ, ਮੁੰਡਿਓ! ਆਓ ਖਾਂ ਐਧਰ। ਸੁਣਾਓ ਜਰਾ, ਕੀ ਕੁਛ ਸਿੱਖਿਆ ਜੇ।”

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਕਵੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਯਾਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਵੀ ਚਾਈ ਚਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ।

ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੋਹਰੀ ਸੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ। ਉਹਦੀ ਵਾਜ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਬੋਲਣਾ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਐਸਾ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ, ਕਿ ਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਉਖੜ ਗਏ। ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਵੀ, ਤੇ ਢੱਡਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ। ਬਾਬੇ ਚਰਾਗ ਦੀਨ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਗਜ਼ ਰੁਹਾਡੇ ਗੁੱਟ ਭੋੜ ਦਿਆਂ। ਉਇ ਜਿਹੜਾ ਢਾਡੀ 'ਗੁਰ' ਤੋਂ ਉਖੜ ਗਿਆ, ਉਹ 'ਗਵਈਆ' ਕਾਹਦਾ ਹੋਇਆ।"

ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਪਰ੍ਹ ਹੱਸ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਮ ਤਾਂ ਬੜੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚੇ ਵਿਚ ਪੀ ਗਏ।

ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਕੰਮ ਆਈਆਂ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ 'ਗੁਰ' 'ਤਾਰ' ਵੱਲੋਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੀਵਾਨ ਅਸੀਂ ਕਸੂਰ ਕੀਤਾ। ਕਸੂਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਚਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨ ਉਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਚਰਾਗ ਦੀਨ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੇ ਢੱਡਾਂ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਢੱਡ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਲੰਕਚਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਢੱਡ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਸਾਂ। ਸਹਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਕਿਰਪਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਵਰਗਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਰਿਹਾ। ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸਾਂ, ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਆਖਿਆ' ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੰਕਚਰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਝਕ ਲੱਥਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੌ, ਰਲਾ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਾਡਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਰਿਹਾ।

ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁਛ ਕੁਛ ਹਮਦਰਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਕਾਫੀ ਘਟ ਗਿਆ।

ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਦੀਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸੱਦਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਡਾ ਹੋਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਬਾਬਾ ਚਰਾਗ ਦੀਨ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਲ ਛੇਮਾਹੀਂ ਮਿਲਨ ਆਉਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਉਹਦਾ ਪੂਰਾ ਆਦਰ

ਮਾਣ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਲੋੜ ਜੋਗੇ ਦਾਣੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਭੇਜਦੇ। ਏਨੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਖਸ ਸੀ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਹਰ ਮੱਸਿਆ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। 'ਸੈਂਟਰ ਮਾਡਾ' ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਓਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ।

ਮੈਨੂੰ ਚੋਤੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਗਏ, ਕਵੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਘੁੱਕੇਵਾਲੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਸੱਜਣ ਉਸਦਾ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿੱਸਾ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਤੀ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾਣ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਗਲਤੀ ਫੜਨ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਆਪ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ।

੨੧

ਸਨ ਪੈਂਤੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਇਕੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ।

ਵੱਡੀਆਂ ਚੈਟਾਂ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ (ਬੀਬੀ ਕਿੱਸੇ) ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਉਂਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ (ਬੀਬੀ ਪਰਸਿੰਨੋ) ਮੈਥੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਅਜੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕਿਤੇ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਪੈ ਗਈ। ਬੜੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਮੰਗਣਾ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਓਥੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤਿ ਭੇਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੰ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਸੀ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ, ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਮਾਨਣੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਵੀਰਵਾਰ, ੩੦ ਮਈ, ੧੯੩੫ ਈ. (੧੭ ਜੇਠ, ੧੯੯੨ ਬਿ.) ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਖਾਸ ਕਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਜਖਮ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਹੋਵੇ, ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਉਸ ਉਤੇ ਅੰਗੂਰ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਕਈਵਾਰ, ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਮੰਗਲਵਾਰ, ਦੋ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੩੫ ਈ. (੧੮ ਹਾੜ, ੧੯੯੨ ਬਿ.) ਨੂੰ

ਸਾਡੇ ਘਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਕੁਛ ਗ਼ਮ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਧੀ ਦਾ ਗ਼ਮ ਉੱਕਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸੜਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉੱਤੇ ਠੰਢਾ ਛਿੜਿਆ ਧਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭਈ, ਇਸ ਕਾਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਦੀਵਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਜੰਮਿਆਂ ਏ।”

ਸ਼ੈਰ, ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸਾਡੀ ਬਾਹਰ ਮੰਗ ਵਧਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਹਰ ਮੱਸਿਆ ‘ਤੇ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਚੋਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ।

ਪਰਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗ਼ਮ ਵੀ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਖਲਾ ਸੀ। ਔਤਵਾਰ, ਛੇ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੩੫ ਈ. (੨੦ ਅੱਸੂ, ੧੯੯੨ ਬਿ.) ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਕਿੱਸੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਪੰਜ ਕਾਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਪੰਜੇ ਹੀ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਉਹ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਅਸਹਿ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਬਬੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਦੇਂਦੇ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝਦੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਪੁਤ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਧੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮਾਂਵਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹਨ।” ਇਹਨਾਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਰੁਆਇਆ, ਤੇ ਮਰ ਕੇ ਅਸਲੋਂ ਲੱਕ ਤੋੜ ਗਈਆਂ।”

ਇਸ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਗ਼ਿਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਜੀਵੇ, ਪਰ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੀਆਂ ਭੁੱਲੀਆਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਹਤ ਸੁਧਰੀ। ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਜ਼ਿਆ।
[ਆਮ, ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਲਾਝਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦਾ

ਮੌਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖੀ ਗਏ ਸਨ।

੨੨

ਉੱਨੀ ਸੌ ਛੱਤੀ ਦਾ ਸਾਲ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸੁਖ-ਸਾਂਤੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਮੇਹਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ, ਤੇ ਵਸੀਲਾ ਬਣਿਆ ਢਾਡੀ ਜਥਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਕਤਰੌੜ' ਦਾ ਜਥਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਬਹਿਰੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਜਥਾ ਸੀ ਕਵੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਘੁੱਕੇਵਾਲੀਏ' ਦਾ। ਉਸਦਾ ਪਿੰਡਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਹੋਰ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਡੀਲੂ, ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੀਆ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਉਰਾੜਾ', ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਕੂਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਪਉੜੀ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਸਾਚਾਂ ਨਾਲ ਗੱਟੀ, ਪਰਚਾਰਕ ਨੇ ਓਹ ਪਿੱਛੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਂ ਦੇਣੀ। ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਕ ਹੋਰ ਕਹਿਕੇ ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਜੋੜ ਦੇਣੀ, ਤੇ ਢਾਡੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਗੱਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਤੇ ਬੱਸ।

ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਛ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਨਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਢੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਚਲਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਛੋਕੜ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ। ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਿਣਾ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਸਨ। ਬੜੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿਣਾ, ਜਿਸਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪੈਣਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਵੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਕਵੀਆਂ। 'ਪੰਜਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਡੀ' ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡਾ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਤਾਈ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਨੱਗਰ ਰੱਤੋਕੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਮੇਲਾ ਲਾਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੱਤੋਕੇ

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਵੀ ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸੱਜਣ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ ਨੰਬਰਦਾਰ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ 'ਭੁਰਲੀ ਜਥੇ' ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਲੇਖੇ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ ਭਈ ਜਵਾਨੋ! ਅੱਜ ਓਥੇ ਚੁਣਵੇਂ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਪਗੜਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਏਥੇ ਤਖਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਰੁਸੀ' ਰੋਜ਼ ਦੁੱਡਾਂ ਕੁਟਦੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਓ। ਓਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਾਘਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਛਾਬਲ ਨਾ ਜਾਇਓ।"

ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਲਗਨ, ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਪੰਧ ਮੁਕਦਿਆਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਸਾਰਾ ਦਲ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਾ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਅੱਗੇ ਦੀਵਾਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਵੀ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਜਾ ਨਾਮ ਲਿਖਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਚੰਗੇ ਜਥੇ ਭੁਗਤੇ। ਗੋਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਨ: 'ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੌਹ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ', 'ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ', 'ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ', ਜਾਂ 'ਦੋਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ'।

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਭਾਈ ਬਾਰ ਸਿੰਘ ਨੰਗਰਾਬਾਦੀਏ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਹੱਥੋਂ ਪਿੰਡ ਮੁੱਠਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆ ਜਾਏ।

ਇਕ ਦੋ ਵਜੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੀ! ਅਸਾਂ ਕਿੰਨਾਂ ਵਕਤ ਲਾਉਣਾ ਏ?"

ਉਹਨੇ ਚੀਫ਼ ਮਨਿਸਟਰ ਦੇ ਪੀ. ਏ. ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੂਰਦਿਆਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਉਇ ਮੁੰਡਿਆ! ਸੋਦਾ ਵਿਕਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਉਹ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਸੱਜਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸਾਂ ਬੜੇ ਸੁੰ-ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੰਗਲਾਚਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਸਗੋਂ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਨਵੀਂ ਸੀ। ਕੁਛ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਝਲਕਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਡਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ। ਮੈਂ ਭਰਵਾਨ ਰਾਮਚੰਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲਿਆ

ਮਿਲਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ 'ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ' ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ, ਫਿਰ ਮਾਸੂਮ ਟਿੱਕਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ, ਤੇ ਅੰਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ 'ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਅਸਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅੱਠ-ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅੱਸੀ ਛੀ ਸਦੀ ਲੋਕ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸਾਧੂ ਸਨ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਾਲੇ। ਉਹ ਵੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਗਈ, ਉਹ ਵੀ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ। ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਅਸਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਈ। ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕੰਡ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਨਾਮ ਪੜ੍ਹਾ, ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਛਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਉਗਰਾਹੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, "ਬੇਟਾ! ਤੁਸਾਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਭਲਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਫਿਰ ਰੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਏਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਨਾ ਹੈ।"

ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਖਲੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, "ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸੌਰ ਪੱਕੇ ਬਦਾਮ, ਦੁੱਧ ਘਿਉ ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਮੰਗਣ, ਦਿਹੋ, ਤੇ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਹੋ।"

ਦੀਵਾਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੱਜਣਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫਾ ਭਰ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲ੍ਹਾਰ ਕੇ ਬੜੇ ਰੁਆਬ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਐਧਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਉਇ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਲਗਦਾ ਆਂ?"

ਮੈਂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚਾ। ਇਹ ਬਨਾਉਣੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੋੜਾ ਏ?"

"ਸੁਣ ਲੈ ਫਿਰ।" ਉਹਨੇ ਓਸੇ ਹਾਕਮਾਨਾ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮੈਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮਾਫ਼। ਤਕੜਾ ਹੋ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਚਾ ਕਰ। ਹੁਣ ਜੇ ਕੋਈ ਤੇਰੀ ਪੈਲੀ ਦੀ ਵੱਟ ਉਤਦੀ ਲੰਘ

ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਸਨ ਸੁੰਹ ਨਾ ਕਹੀਂ। ਜਾਹ, ਤੇਨੂੰ ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸੁੰਹ ਦਾ ਵਰ ਹੋ ਗਿਆ ਈ।"

ਬਾਕੀ ਢਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਈਂ ਰਗੜੀ, ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ਛਕੀ। ਰਾਤ ਕੋਠੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਲੀੜੇ ਵਿਛਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੌਂ ਗਏ।

ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸਬਦ "ਜਾ ਤੂ ਮੇਰੇ ਵਲਿ ਹੈ, ਤਾ ਕਿਆ ਮੁਹਛੇਦਾ।" ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਬਦ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ, "ਏਹ ਵੈਰੀ ਮਿਤ੍ਰ ਸਭਿ ਕੀਤਿਆ, ਨਹ ਮੰਗਹਿ ਮੰਦਾ।"‡ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੰਤਰ ਵਾਂਗ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੜਕਸਾਰ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਲੱਗੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਦਰ-ਸਤਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਸਰਦਾਰ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨੇੜ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਿਸ ਵੱਲ ਗੁਰੂ, ਉਸ ਵੱਲ ਸਭ ਸੰਸਾਰ।

੨੩

ਢਾਡੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵਸੀਹ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇੱਕੋ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਓਸੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵਾਹੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ, ਪੈਲੀ ਚਿੱਸੇ 'ਤੇ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਹਲ ਪੰਜਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਵਾਹੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਦ ਅੰਦਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਲਏ।

ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਰਾਮ ਬੰਸੂਣ' ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਸਥਾਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਤਪੱਸਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਲਾ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ

ਸਾਉ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਉਥੇ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ।

ਲਾਗੇ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਰਾਜਾ ਜੰਗ' ਦੇ ਚੈਲਦਾਰ ਸ: ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ। ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ 'ਰਾਮ ਬੰਸੂਣ' ਮੋਲੇ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਚੇਤ ਦੀ ਮਸਾਂਦ ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਦੋ ਦਿਨ ਦੀਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਵੀ ਗਏ। ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਸਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਸਾਡੇ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨੇ ਮੰਗਲਾਚਾਰ ਵਜੋਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਬਦ ਕਿਹਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਗਲਤ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ 'ਮਾਂਗੇ' ਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਉਠਦਿਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਅੱਠਾਂ ਅੱਠਾਂ ਆਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੈ ਲੈਣੀਆਂ ਢੱਡਾਂ, ਟਾਲੀ ਦਾ ਡੇਢ ਫੁੱਟ ਮੋਛਾ ਲਾ ਲੈਣਾ ਮੋਢੇ ਨਾਲ, ਤੇ 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ, ਉ, ਦਿਲਬਰਾ ਵਾਸਤਾ ਈ'।"

ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੱਬੀ ਆਰਕ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਂਗ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ, ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਗਜ਼ ਫੇਰਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਿਚ ਉਪਰਲਾਂ ਮਿਸਰਾ ਕਿਹਾ। ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਕਿ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰ ਵਿਖਾਈ। ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੱਸਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਵੀ ਸਟੇਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਵਿਚੇ ਵਿਚ ਪੀ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਹਟਿਆ ਸਾਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵਕਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਵੀ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਮੁੱਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਉਮਰੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਛ ਹਉਮੈ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, 'ਵੇਖੋ ਉਇ! ਇਸ ਬੁਢੇ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀ ਵੱਢ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਅਗਰੇਜ਼ੀ, ਚਾਰ ਜਥਾਨਾਂ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਬਾਬਾ ਘੜੇ ਜਿੱਡਾ ਉੱਤਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਇਹਨੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਜਾਤਾ?'

ਮੇਰੇ ਮਨ ਉਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ। (ਕਈਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਅਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ

ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਵਿੱਦਵਾਨ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।) ਬੜੀ ਬਹੁਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ।

ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਮੱਠਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਟਿਪਣੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ, 'ਪਰ ਭਈ, ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੱਚੀ ਹੈ ਨਾ। ਆਖਰ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਗਿਆਨ ਹੈ? ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇ ਕਿੰਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ।'।

ਉਮਰ ਭਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੋਝਾ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਿੱਦਵਾਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਜਾਨਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੋਝਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਐਸਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ।।

ਖੈਰ, ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਮੇਰੇ ਕਾਰ ਆਈ। ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਅਧੈਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮਾਣ ਮੇਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣਾ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ, ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰੀ ਸਨ।

ਉਹ ਬੜੇ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਘਟਨਾ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ 'ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਮੁਕ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਚੁਕ ਕੇ ਪੀ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ, ਬਾਬਾ ਜੀ! ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੁਠਾ ਸੀ।"

ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਵਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਜੁਠਾ ਸੀ ਨਾਂ, ਕਿਹੜਾ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਜੁਠਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। (ਜਿਵੇਂ ਕੁਛ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਕਹਿ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਮੇਰੇ ਅੰਨੇ ਗੁਰੂ ਹਨ।) ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ 'ਮਾਂਗਾ' ਮੇਰੇ ਪੱਖ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਟਕੋਰ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਿਆ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਛ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ।

ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੋ ਖੀਬੀਆਂ ਬਣੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਘਰ ਸਾਡਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਪੁਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਲੜਕੀ, ਤੇ ਇਕ ਨੌਹ ਦੋਵੇਂ ਅਠਾਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੀ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੇਵਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ ਪੰਝੀ-ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ 'ਵੀਰ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਜੀ'। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖ ਭਈ, ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਕਿ ਜੇਹ ਜਹਾ ਇਹ ਬੀਬੀਆ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਏਹੋ ਜੇਹਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ, ਜੇਹ ਜਹਾ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।"

ਉਹਨਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਵੀ ਕਦੇ ਤਿਲਕਣ ਦਾ ਭੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਗਈਆਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੱਤੋਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ, ਦੂਸਰਾ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਾ ਦਾ ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਇਹਨਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੀੜ ਸਾਹਿਬ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਅਸਥਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ਹੈ) ਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ।

੨੪

ਜੇਨ ਸੈਂਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਜੀਵ ਦਾ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਵੇਰੇ

ਉਠਦਿਆਂ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲਗਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਕੰਨਿਆਂ ਬਖਸ਼ੀਂ, ਪਰ ਜਿਉਣੀ-ਜਾਗਣੀ ਹੋਵੇ । ਮੈਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਵਿਖਾਵੀਂ ।"

ਅਰਦਾਸ ਪਰਵਾਨ ਹੋਈ । ਛਨਿਛਰਵਾਰ, ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੩੭ ਈ. (੭ ਕੱਤਕ, ੧੯੪ ਬਿ.) ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਮਹਿੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ । ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ । ਉਹਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੁਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਪਹਿਲੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ 'ਅਹਿਸਾਸ' ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ । "ਮੈਂ ਇਕ ਧੀ ਦਾ ਬਾਪ ਹਾਂ ।" ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਹਉਮੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਹਨ, ਘਰੋਂ ਧੀ ਨਹੀਂ ਤੋਰਨੀ । ਪਰ ਧੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਇਹ ਹਉਮੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ । ਰਵਿੰਦਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾ ਦਿਤਾ । ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਮਿੱਤਰ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ । ਸੁਰਜੀਤ ਚਰਾ ਸਿਆਣਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖੇ ਵੇਖੀ ਨੱਗਰ ਦੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕੁਛ ਕੁਛ ਸੁਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ । ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਅਸੀਂ ਨੱਗਰ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ । ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਉਹ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਕਸੂਰ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਜਿਹੜਾ ਸਫਰ (ਚਾਰ ਮੀਲ ਜਾਣ ਤੇ ਚਾਰ ਮੀਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣ) ਮੈਂ ਛੇ ਸਾਲ ਪੈਦਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨੋਂ ਲੜਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਘੋੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਲੈ ਦਿਤਾ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਾਲੀ ਸ਼ਿਕਟ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਹਰ ਦਾਤਾ ਦੀ, ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ।

ਆਖਰੀ ਔਲਾਦ ਸਾਡੇ ਘਰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਨਿਆਂ (ਬੀਬੀ ਦਲਜੀਤੋ) ਹੋਈ, ਛਨਿਛਰ ਵਾਰ, ਸੱਤ ਜੂਨ, ੧੯੪੧ ਈ. (੨੫ ਜੇਠ, ੧੯੯੮ ਬਿ.)। ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਗਰਹਿਣੀ ਵਾਗ ਕੋਈ ਪੇਟ ਦਾ ਰੋਗ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ, ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਸ਼ਹਾਬਪੁਰਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਅਰੋਗ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਸ ਲੰਮੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਉਤੇ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਛ ਚਿੜਚੜਾ-ਪਨ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਆਡਰੀਨ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੇ, ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਫਿਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਹਠ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਾਰਦੇ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਾਤਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਬੱਚੇ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਬੀਬੀ ਦਲਜੀਤੋ ਮੰਗਲਵਾਰ, ੧੯੪੨ ਈ. (੧੩ ਜੇਠ, ੧੯੯੯ ਬਿ.) ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮਾਸ ਕਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗ਼ਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਜੋੜ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੇ, "ਹੇ ਮਾਲਕਾ! ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਔਲਾਦ ਦਾ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਵਿਖਾਵੀਂ।"

੨੫

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਦਖਣਾ ਲਿਆਉਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖ ਕੇ 'ਔਹੁ ਜਾਂਦੇ ਜੇ, ਔਹੁ ਜਾਂਦੇ ਜੇ' ਕਹਿਣਾ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ 'ਸੈਂਟਰ-ਮਾਝਾ-ਦੀਵਾਨ' ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲੈਣੇ। ਸੱਚ ਜਾਣੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੁਛ ਹਉਮੈ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਚਰਾ ਨੌਕਰ ਵੀ ਲੱਗੇ।

ਸ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨੇ ਪੈਰ 'ਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਜਥਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਪਿੰਡ ਅਲਦੀਨ ਪੁਰ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ

ਦੇ ਨੇੜੇ) ਦਾ ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਸਾਰੰਗੀ ਮਾਸਟਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਜਥਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੀਤਿਆ, ਜਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਨਾਲੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹਟਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਲੇ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਸੀ। ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਹੋਈ।

ਚਾਡੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਚੰਗਾ ਵੀ ਤੇ, ਕੁਛ ਤਲਖ ਵੀ। ਇਹ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਏਥੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਖਾਨੇਵਾਲ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਰੇਲ ਪਕੜੀ। ਉਸੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜੱਥਾ ਵੀ ਆ ਬੈਠਾ। ਗੱਡੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ (ਸਾਇਦ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ) ਉਤਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਝੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਫਲ ਕਢ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਧਰ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਫਲ ਉਸਦੇ ਝੋਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਏ ਹੋ, ਜੋ ਬਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਲੈ ਜਾਓ। ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਸਮਝ ਲਿਓ।"

ਉਹ ਸੱਜਣ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਪੇਸ ਕਰੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਪਿਆਰ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਉਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਟੋਭੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਰਾਗੀ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਧਾਲੂ ਦੀ ਸਰਧਾ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।" ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸੱਜਣ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਲਿਆਉ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ! ਇਹ ਵਲ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਛਕਾਂਗੇ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਾਂ ਰਾਗੀ 'ਸਾਹਿਬ' ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਹਦੇ ਝੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਫਲ ਕਢ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਲਏ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੱਜਣ ਛਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਉਸ ਰਾਗੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਆਪ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋ। ਵਧੇਰੇ ਕੀ ਕਹਾਂ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਹਰਕਤ ਸੰਤੋਖੀਆਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।"

ਉਸਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਛੱਡੋ ਗਿਆਨੀ ਜੀ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵਹਿਮ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਹੋ। ਏਹੇ ਜੇਹੇ 'ਬੁੱਧ' ਨਾ ਹੋਣ, ਤਾਂ

ਆਪਣਾ ਹਲਵਾ-ਮੰਡਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਲੰ, ਛਕੋ।"

ਮੈਂ ਵਲ ਕੀ ਖਾਣੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਗੀ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ 'ਸ਼ਰਧਾਲੂ' ਸੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ 'ਬੁੱਧ' ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਫਰ ਮੈਂ ਪਛਤਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆਂ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਜੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ੀ ਜੇ, ਤਾਂ ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖਿਓ।"

ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੋਰ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਨੱਗਰ ਹੁਡਿਆਰਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ਹਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਸੀ। ਇਕ ਘਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਣ ਗਏ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਭੇਟਾ ਧਰੇ। ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ! ਇਹ ਦੰਦ-ਘਸਾਈ ਤਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਕੋਲੋਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਉਠਿਆ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਲਵੋ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਹੁੰਦੇ ਆਂ, ਸਾਨੂੰ ਦੰਦ-ਘਸਾਈ ਪਰਵਾਨ ਹੈ।" ਉਹਨੇ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਫੜ ਕੇ ਜੋਥ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸੱਜਣ ਬੜਾ ਚੋਰ ਲਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹ ਪੈਸੇ ਨਾ ਲਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੋਟ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸਾਂ ਗਰਮ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਪੀਣਾ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਗਲਾ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਬੁਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਥਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ, ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਗੱਫੇ ਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਨਿਕਲੇ। ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਵੇ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰੀਏ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਰੱਜ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੱਜਣ ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰੀ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੁੱਧ ਛਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਨਾਂ, ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਕ ਵਿਚ

ਸੁਭ ਅਰਦਾਸ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ—ਭਰੇ 'ਤੇ ਭਰ ਕੇ—ਅੱਖੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਭ ਅਸੀਸ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਖਿਆ ਕਰੋ।”

ਮੇਰਾ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਲੋਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਉਠਿਆ, “ਗੁਰੂ ਸਵਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਰੱਜ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜਾਓ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਮ ਦਾ ਫੇਰ ਛਕ ਲਵਾਂਗੇ।”

ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਬੱਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਜਦ ਉਸ ਰਾਗੀ ਨੇ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੱਜਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੈਸੇ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਬੜੇ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਸਿੰਘਾ! ਜੇ ਕੁਛ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜੋਹੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖੇ।”

ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ। ਤੇ ਉਹ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਸਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੁਰੂ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀਆਂ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵਾਹਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਜਾਵੇਂ, ਜਾਂ ਮੋਲੀ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲ ਮਾਇਆ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੇਵੇਂ ਨਾਲ ਗਏ ਸਾਂ। ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇਵੇਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸੀਤਲ ਜੀ! ਹੁਣ ਇਕ ਹੀਰ ਦੀ ਕਲੀ ਸੁਣਾ ਦਿਹੋ, ‘ਲੈ ਭਰ ਚੱਲਿਆ ਰਾਝਾ ਚੂਚਕ ਦੀਏ ਜਾਈਏ ਨੀਂ’।”†

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬੜੀ ਚੋਟ ਲਗੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਵਾਈਆ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਢਾਡੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਮੇਰੇ ਵੀਰ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਢਾਡੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਕ ‘ਗੋਣ ਵਾਲਾ’ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਜੇਵੇਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਭਾਵ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਮੈਂ

ਅੱਜ ਤਕ ਨਿਭਾਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ 'ਤੇ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪ ਕਾ ਸਮੇਂ ਤੀਸ ਮਿੰਟ ਹੈ। ਸੋ ਥੀਸ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਆਪ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਮੇਂ ਸੇ ਕੋਈ ਵਾਰ ਕਰੋ, ਔਰ ਦਸ ਮਿੰਟ ਕੁਛ ਲੋਕ-ਗਾਥਾਏਂ।"

ਉਸਦਾ ਮਤਲਿਬ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, "ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਸੇ ਆਪ ਕਾ ਕਿਆ ਮਤਲਿਬ ਹੈ?"

"ਯਹੀ, ਪਾਂਚ ਮਿੰਟ ਹੀਰ ਔਰ ਪਾਂਚ ਮਿੰਟ ਮਿਰਜ਼ਾ।" ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀਉ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਕਾ ਢਾਡੀ ਹੂੰ, ਗਵਈਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰ ਹੀ ਕਹੂੰਗਾ।"

ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਮਾਫ਼ ਕੀਜੀਏ! ਆਮ ਢਾਡੀ ਐਸਾ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਇਸ ਲੀਏ ਮੈਂਨੇ ਕਹਿ ਦੀਆ ਥਾ। ਆਪ ਅਪਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰੋ।"

ਦੋਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੋਰ। ਇਕ ਵਾਰ ਦੀਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ 'ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ' ਛਾਪਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਢਾਡੀ, ਕਵੀਸ਼ਰ, ਰਾਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਵਕਤ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ ਭਰ ਦੇਵੇ। ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ ਕੁਛ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੀ, "ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ (ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ) ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਕਦੇ ਪੀਵਾਂਗਾ।" ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ, ਕਿ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕੋਲੋਂ ਇਸਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਨਿੱਤ-ਨੇਮੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ! ਜੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਤੋਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ।"

ਉਹਨਾਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਬੜੀ ਢਿੱਡ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਮੈਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਹੱਥ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ

ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ: 'ਅਜਹੁ ਸੁ ਨਾਉ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਮਹਿ ਕਿਆ ਜਾਨਉ ਕਿਆ ਹੋਇ।' ਤੇ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਜੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਕਿ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਆਚਰਣ ਬਾਰੇ ਤਸਦੀਕ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਛਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਦਿਹੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਦਿਹੋ।"

(ਖੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।) ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ ਭੇਜੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ।

ਕੁਛ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਝੇ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਹਰ ਮਸਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਵਕਤੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸਰਧਾਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਬਣੇ ਤੇ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੇ।

ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਸਾਰੰਗੀ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਇਕ ਸੱਜਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਘਰ ਤਕ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।"

ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ, ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ। ਮੈਂ, ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹ 'ਮਿੱਤਰ', ਤਿੰਨੋਂ ਭਰ ਪਏ। ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ 'ਮਿੱਤਰ' ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੇਰੇ ਚਿੱਤ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਕੀ ਖੜਯੰਤਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਅੱਗੇ ਚਿੱਕ ਤਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰ ਬੈਠਕ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਥੀ ਬੜੀ ਚਾਤਰੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਚਿੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਆਉ, ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਹ ਤਕਦਿਆਂ। ਬੈਠੋ।"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਅਫ਼ਸੋਸ! ਆਪਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਮਰਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਵਾਜਾਂ ਹੀ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਮਿੱਤਰ' ਵੀ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਇਉਂ ਅਨਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ 'ਅਕਾਲੀ ਬੀਬੀਆਂ' ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਬੱਚੀਓ ! ਤੁਹਾਡੀ ਯਾਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਿਲਕਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ।'

ਮੈਂ ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਾੜ ਤਪਾੜੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਸਮਾਂ ਖਾਵੇ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ 'ਨੇਕ ਮਿੱਤਰ' ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਥੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਭਿਜਕਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ।

੧੯੫੫ ਈ. ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ 'ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਾਝਾਇਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆਂ। ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜ ਜਬੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੌਕੇ, ਜਬੇਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਉਸਮਾ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵੇਜ਼ਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਪਾਲੇਟਿਕਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਾਤੀ ਪਿਆਰ ਕੁਛ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਓਵੇਂ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਹ ਨੇੜ ਜਾਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ੧੯੪੦ ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦੀ ਅਲੈਕਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਜਬੇ ਸਮੇਤ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਉਸਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਦਿਨੇ ਜੀਪ ਜਾਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਦੋ-ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਨੇ, ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੈੱਡ ਕੁਆਟਰ 'ਤੇ ਆ ਜਾਣਾ। ਵਰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਬੀਬੀ ਵੀ ਸੀ। ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਢੰਗ ਵੀ ਹੱਛਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹਦੀ ਸੁਹਰਤ ਕੁਛ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਸਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਨੇੜੇ ਲੱਗਣ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਬੀਬੀ ਜੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ ਜੀ'। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਚਾਉ ਦਾ ਇਕੋ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 'ਬੇਟਾ' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ

ਸਟਪਟਾਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਉਸ ਨੇ ਤੰਗ ਪੈ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਕਿੰਨੇ-ਕੁ ਵੱਡੇ ਹੋ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ 'ਬੇਟਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ! ਏਥੇ ਉਮਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ, ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਧੀ ਵੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਹਰ ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ 'ਧੀ' ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਸਮਝਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕੁਛ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਵੇਖ ਪੁੱਤਰ! ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਹੈਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਿਹਾ ਕਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਮਿਲੇਗੀ।"

ਦੇ-ਕੁ ਦਿਨ ਉਹ ਬੀਬੀ ਬੜੀ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਰਹੀ। ਤੇ ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਸੀ।

(ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਮੈਂ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ।)

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈ ਭੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬਚਪਨ ਮੈਂ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ ਬੱਲੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਈ ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਿੜਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਵਾਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਏਨਾ ਕਦੇ ਭੈਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋਇਆ, ਜਿੰਨਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਇਕ ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। 'ਸੈਂਟਰ ਮਾਝਾ' ਵਿਚੋਂ ਅਸਾ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੁਆਬੀਆਂ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਪਰਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਹਟਵਾਂ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਵਜੇ ਓਥੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਢਾਡੀ ਸਿੰਘ ਢੱਡਾਂ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਭੁੱਲ ਆਏ ਹਨ। ਸੋ, ਦੋਵੇਂ ਢਾਡੀ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਢੱਡਾਂ ਲੈਣ ਚਲੇ ਗਏ, ਤੇ ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਸਾਜ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਭੇ ਹੋਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਕ ਬੀਬੀ ਨੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਸੱਤ ਸੁੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਤੁਹਾਡੇ ਮਗਰ ਤੜਵਦਿਆਂ। ਅੱਜ ਰੱਬ ਨੇ ਮੌਕਾ ਦਿਤਾ ਏ। ਮੈਂ ਕਮਰਾ ਕਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਏ।

ਆਉ; ਓਥੇ ਚੱਲੀਏ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ।

"ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਬੜੀ ਕਠੌਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਛਿਣਕ ਦਿਤਾ।

"ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਾ ਤੋੜੋ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਆਓ, ਡਰੋ ਨਾ। ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ, ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਦੇ ਕੀ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਆਓ।" ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ।

"ਨਹੀਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੌੜੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਅਨੱਖੇ ਭੈ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੈ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ, ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਏਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਵੱਡਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਕੰਧ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰ ਖਲੋਤੀ।

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਪਰਦੱਖਣਾ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਕ ਭੀੜੀ ਜੇਹੀ ਗਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਮੁਨਾਰੇ ਕੋਲ ਜਾ ਨਿਕਲੇ। ਉਸ ਦੇਵੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛਡਿਆ। ਸਖਤ ਭੀੜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾ ਫੜਿਆ। ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜਕੇ ਉਹਨੇ ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਕਿਹਾ, "ਜਾਣ ਦਿਹੋ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ। ਬਥੇਰੀ ਚੋ ਗਈ ਏ। ਆਓ।"

ਮੈਂ ਬੜੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੜਕਿਆ, ਤੇ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਰ ਤਕ ਸੰਗਤ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਦਾਲੇ ਖਲੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਿੰਨੇ ਜਾ ਖਲੇ। ਉਹ ਭਲੀ ਲੋਕ ਓਥੇ ਵੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਜਾਂ ਬੇਸਮਝੀ ਵੇਖੋ, ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਤਰਸ ਕਰੋ, ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਉਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਰੋ ਨਾ।"

ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਮ ਨਾਲ ਮੁੜਕੇ ਮੁੜਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾ ਕੇ ਮੈਂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਮਿਧਦਾ ਹੋਇਆ ਸਟੇਜ ਵੱਲੇ ਬੁਰ ਪਿਆ। ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੇਂਦੇ ਗਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮਿਧਦਾ ਹੋਇਆ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋ ਪੁੱਜ ਪਏ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੁਛ ਥਾਵੇਂ ਹੋਇਆ। "ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, "ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ ਪਾਰਬਹਮ ਸਰਣਾਈ।

ਚਉਗਿਰਦ ਹਮਾਰੇ ਰਾਮਕਾਰ ਦੁਖੁ ਲਗੇ ਨ ਭਾਈ ।”

ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ । ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਹਾਂ । ਸਗੋਂ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਰਾਖਿ ਲੀਏ ਤਿਨਿ ਰਖਨਹਾਰਿ ਸਭ ਬਿਆਪਿ ਮਿਟਾਈ । ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਰਪਾ ਭਈ ਪ੍ਰਭੁ ਭਏ ਸਹਾਈ ।’

ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਛ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜੇਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ, ਦੂਸਰਾ ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਉਹ ਦੋ ‘ਅਕਾਲੀ ਬੀਬੀਆਂ’, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਮੇਰਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਰੱਬੀ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਬਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ‘ਚੰਗਾ’ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਏਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਡਿਗਣੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਤੇ ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਨਰਥ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ । ਟਾਗੀ, ਢਾਡੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਕਵੀ, ਭਾਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂਗਰ, ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਹ ਜੋਹੀਆਂ ਤਿਲਕਣੀਆਂ ਮਨਜ਼ਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਹਨਾਂ ਕੋੜੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਛ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਅਨਭਵ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ । ਏਥੇ ਦੋ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਓਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਪੈਂਤੀ-ਛੱਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ‘ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਾਂ । ਸਵੇਰ ਦਾ ਦਸ-ਕੁ ਵਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ । ਹਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਬੰਨੇ ਬੰਨੇ ਟਹਿਲਦਾ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ । ਇਕ ਖੇਤ ਵਿਚ ਦੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹਲ ਵਾਹ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ‘ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਹਲ ਖਲ੍ਹਾ ਦਿਤੇ । ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਖਲੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਰਾਣੀਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ “ਕੀਰਤਨੀਏ” ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਵੇਖੋ । ਮੈਥੋਂ ਦਸ ਕਰਮਾਂ ਦੂਰ ਵਾਹਣ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਜੋੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾਈ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ, ਮਧਰਾ ਕੱਦ, ਪਤਲਾ ਜੇਹਾ ਸਰੀਰ,

ਪਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਸਰਤਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਪਚਾਸੀ ਸਾਲ ਦੱਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਪੰਝੀ-ਛੱਤੀ ਸਾਲ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਗਭਰੂ ਸੀ। ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਜੀ! ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਉਠਿਆ, "ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ! ਮੇਰੀ ਬਨਤੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈਣੀ। ਫਿਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ।"

ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਸਿਠੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਜਿਵੇਂ ਹੁਕਮ, ਬਾਬਾ ਜੀ! ਆਪ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੋ।"

ਅਨੇਕਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖੀ। "ਬਾਬਾ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੇ ਨੇ। ਦੋ ਮੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਜਵਾਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੇਰੇ ਜਿੰਡੇ। ਤੇ ਦੋ ਸਾਡੇ ਹਲ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪੱਗ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਸਾਕ ਸੇਬਧੀ ਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਪਈ ਤੂੰ ਹਲ ਵੇਹਣਾ ਛੱਡ ਦਿਹ। ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਣ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਹਲ ਵੇਹਣੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ।"

ਫਿਰ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੋਲਿਆ, "ਬਾਬਾ ਜੀ! ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲਉ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਐਬ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿਸ ਜੱਟ ਦੇ ਪੰਜ ਗੱਭਰੂ ਡਾਂਗਾਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਥਾਣੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬੜੀ ਮਿਹਰ ਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਹਨਾਂ, ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਏ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਨੈਣ-ਪ੍ਰਾਣ ਚਲਦੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾਵਾਂ? ਜਿਦਣ ਮੈਂ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਜੋਗਾ ਨਾ ਰਹਾਂਗਾ, ਆਪੇ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ। ਹੁੰਦੇ ਤਾਣ ਮੈਂ ਵਿਹਲਾ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ।"

ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੱਗੇ ਬੁਕ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇਂ ਦਾ ਕਥਨ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕੰਮ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਕੰਮ ਹੀ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਹੈ।" ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ "ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਆਈਆਂ ਸੁਖ ਭੀਚ।"

ਮੈਂ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਵੇ।

ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੋਰ। ਇਹ ਸਾਇਦ ੧੯੫੨-੫੩ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇੱਕੋ-ਬਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਇਕ ਬੀਬੀ ਆਈ, ਕੁਮਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ, ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਰੰਗ, ਨਿਰਾ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ, ਡੋਲਦੀ ਡੋਲਦੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਛੁੱਟਿ 'ਤੇ' ਆ ਬੈਠੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬਿਰਧ ਮਾਈ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਕ ਮੰਜਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ! ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੋ। ਭੁੱਇ 'ਤੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।"

"ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਏਥੇ ਠੀਕ ਹਾਂ।" ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੇ ਕੁਛ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ। "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਦੁੱਖ ਫੌਲਣ ਆਈ ਆਂ, ਪਰ ਕੱਲ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ.....।"

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਠ ਕੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੌਤ ਮੈਨੂੰ ਨਿਗਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।" ਪਲ-ਕੁ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। "ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਨੇ। ਸਿਰਫ਼ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਏ, ਇੱਜ਼ਤ ਪਤ ਬਚ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਂ। ਕੁੱਖੇ ਮਰਦਿਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਗਲੋਂ ਲੋਹਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਓਸੇ ਉਮਰ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਬੜਾ ਜੰਗਾ ਏ। ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਪੂਰਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਏ। ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਪੂਰਾ ਜ਼ਾਲਮ ਏ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋਕ ਵਾਂਗ ਚੂਸ ਲਿਆ ਏ। ਦਸਦਿਆਂ ਸ਼ਰਮ ਔਂਦੀ ਏ। ਅਜੇ ਛੇ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਨੂੰ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਣਚਾਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।..... ਡਾਕਟਰ ਆਹੰਦੇ ਨੇ, ਤੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਨ ਮੁਕ ਗਿਆ ਏ। ਤੂੰ ਰੋਜ਼ ਮਾਸ ਖਾਇਆ

ਕਰ, ਤਾਂ ਬਚੇਂਗੀ।"

"ਬੇਟਾ! ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਮਾਸ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਹੀ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਪਿਤਾ ਜੀ! ਕਿਵੇਂ ਖਾ ਲਵਾਂ? ਮੈਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਗੋਢੇ ਦਾ ਤੜਕਾ ਲੈਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪਾਪ ਦੀ ਭਾਗੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ? ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੀ।"

ਮੈਂ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ! ਤੂੰ ਮਾਸ ਖਾ ਲੈ, ਭਲਾ ਤੇਰੀ ਜਾਨ ਬਚ ਜਾਏ ਤਾਂ। ਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਤੈਨੂੰ ਜੋ ਪਾਪ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਲੜਕੀ ਤੜਪ ਉਠੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਮਾਸ ਖਾ ਲਵਾਂਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਬਦਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਝੱਲ ਲਵਾਂਗੀ।"

ਮੈਂ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਪਲੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ! ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਸ ਖਾ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਬਦਲੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਹਦਾ ਮਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਉਠਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਰਨ ਬਚਾ ਲਿਆ ਏ। ਗੁਰੂ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ।"

ਢਾਡੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀਆਂ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਦੀ ਵੱਸ ਮੈਂ ਕੋੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਜਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਕਿ ਗੁੱਸੇ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੱਲ ਇਉਂ ਹੋਈ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ (ਫੋਰਟ ਅਬਾਸ?) ਵਿਚ ਇਕ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਗਏ। ਉਹ ਸਮਾਗਮ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੜੇ ਭਜਨੀਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਏ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਮਨਾਇਆ

ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਸਟੇਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਪੱਸ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਜਦੋਂ ਨੀਵੇਂ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਇਕ ਉੱਚਾ ਪਲੰਘ ਡੱਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਛਾਈ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੇ ਗੱਦੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ, ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਸੁਖਾਸਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਉਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਅਜੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਭਗਵੀ ਚਾਦਰ ਦੀ ਗਿਲਤੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕੋਸ ਪਿਛਾਹ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਭਗਵਾ ਪਰਨਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਹਨਾਂ ਪਲੱਤਿਆਂ ਹੀ ਬੈਠਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸੱਚ ਜਾਣੋ, ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਉਠੇ। ਮੈਂ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਤਿੰਨੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੱਟ ਪਏ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਦੋ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਔਖਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੁਛ ਕੋਝੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬੋਲੇ ਹੋਣ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਡਾ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੈਠਿਆਂ ਉਸ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ੋਰਤ ਕਿਵੇਂ ਪਈ, ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਗੱਦੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੀ ਵਾਜ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।

ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਜਰਾ ਤਲਖ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਏ, ਬਿਠਾਵਾਂਗੇ।"

ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਹੋਰ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਰਾ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਗੱਦੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ, ਅਸੀਂ ਉਠਾਉਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਓਥੋਂ ਉਠਾ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਠਾ ਦਿਆਂਗੇ।"

ਭਗਤਾਂ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਤੈਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉ। ਕੋਈ ਐਸਾ ਰਸਤਾ ਕਵੀਏ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿ ਆ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬਿਠਾ ਦੇਈਏ?"

"ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਣ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ।" ਮੈਂ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਤਹੱਮਲ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਦੋ ਸੱਜਣ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ।

ਪੰਜ-ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਾਥੀ ਆਇਆ, ਜੋ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਦੂਸਰੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਸਮਝਾ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਤੇ ਉਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਬੈਠਾ।

ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨੇ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਵਕਤ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਡਰ ਗਏ ਸਨ; ਕਿ ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁਛ ਕਹਿ ਦੇਵਾਂ।

ਬਾਹਰ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਗੱਭਰੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਤੇ ਕੁਛ ਗਰਮ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਭ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ, ਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ।

੨੬

ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਫਲ ਢਾਂਡੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, 'ਕਹਾਣੀ ਕਾਰ', 'ਵਾਰ ਕਾਰ', 'ਗੀਤ ਕਾਰ', 'ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਰ', 'ਨਾਵਲ ਕਾਰ'। ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਈ 'ਕਾਰ' ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ।

ਹਜ਼ਰਤ 'ਗ਼ਾਲਿਬ' ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੈ :

"ਬੁਲਬੁਲ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਪਹਿ ਹੈ' ਖੰਦਾਹਾਏ ਗੁਲ,
ਕਹਿਤੇ ਹੈ' ਜਿਸ ਕੋ 'ਇਸ਼ਕ' ਖਲਲ ਹੈ ਦਮਾਗ ਕਾ।"

ਬੁਲਬੁਲ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਮਿਝੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਦੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਤੇ ਕਦੇ
ਬਿਰਹੇ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣੇ, ਆਪਣਾ 'ਇਸ਼ਕ' ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ। ਤੇ ਉਸਦੀ
ਬਿਹਬਲਤਾ ਉਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸਣਾ, ਭਾਵ ਬੁਲਬੁਲ ਦਾ (ਜਾਂ ਉਸਦੇ
ਇਸ਼ਕ ਦਾ) ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਦੀਪਕ ਪਤੇਗ ਸੰਗ ਪ੍ਰੀਤ ਇਕ-ਅੰਗੀ ਹੋਇ,

ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਚਕੋਰ, ਘਨ ਚਾਕ੍ਰਿਕ ਨਾ ਹੋਤ ਹੈ।"

(ਪਰਵਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਮਾਂ ਨਾਲ, ਚਕੋਰ ਦੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨਾਲ, ਚਾਕ੍ਰਿਕ ਦੀ ਬੱਦਲ
ਨਾਲ ਇਕ-ਅੰਗੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ।)

ਏਹੋ ਜੇਹੇ 'ਇਸ਼ਕ' ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦਮਾਗ ਦਾ 'ਖਲਲ' (ਫਤੂਰ,
ਜਨੂੰਨ, ਝੱਲ, ਪਾਗਲਪਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ 'ਇਸ਼ਕ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਇਕ ਥਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਆਪ ਹੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

"ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨਿਕੰਮਾ ਕਰ ਦੀਆ,

ਫਰਨਾ ਹਮ ਭੀ ਆਦਮੀ ਬੇ ਕਾਮ ਕੇ।"

ਤਾਂ ਇਹ 'ਇਸ਼ਕ' ਕੇਹੋ ਜੇਹਾ ਹੋਇਆ? ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ 'ਸਾਇਰੀ' ਦਾ
ਇਸ਼ਕ।

ਤੇ ਏਸ 'ਇਸ਼ਕ' (ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ) ਦਾ ਰੋਗੀ ਪਰਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ
'ਨਿਕੰਮਾ' ਜੀਵ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਨਾ ਕਮਾਉਣਾ ਕੁਛ ਨਾ, ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ
ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਰਹਿਣਾ।

(ਕਿੰਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਭਰ ਅਧ-ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਪਿੱਛੋਂ
ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਪੁਜੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।)

ਪਰ ਇਹ ਜਨੂੰਨ (ਇਸ਼ਕ) ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ, ਕਿ ਇਸਦਾ
ਇਲਾਜ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।)

ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ
ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਝੱਲ ਸੀ। ਬਾਪ ਉਸਦਾ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੜਦਾ
ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭਿੜਕਿਆ ਡਾਂਟਿਆ, ਪਰ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ

ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਪ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਿੜਕਿਆ ਮਾਰਿਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ, ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਤੋੜ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਕੰਨ ਫੜ ਕੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ,

ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਪਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੈਨ ਕਿਥੇ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਾਪੀ ਪੈਨਸਲ ਜੇਬ ਵਿਚ ਲੁਕਾਈ, ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਢੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਹਲੇ ਜਾ ਬੈਠਾ।

ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਾਪੀ ਉਤੇ ਝੁਕਿਆ ਕੁਛ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੜਕਿਆ, "ਉਇ ਬਦਮਾਸ਼! ਤੂੰ ਫਿਰ ਓਸੇ ਕਾਰੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਦੇ? ਖਲੋ ਫਿਰ।"

ਬਾਪ ਦੇ ਉੱਗਰੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੱਚਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਚੀਕਿਆ,

PAPA! PAPA! Pity take,
Verses, I shall never make.

(ਪਾਪਾ, ਪਾਪਾ, ਪਿਟੀ ਟੇਕ,

ਵਰਸਿਜ਼, ਆਈ ਸੈਲ ਨੇਵਰ ਮੇਕ।)

(ਪਿਤਾ ਜੀ! ਰਹਿਮ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਾਂਗਾ।)

ਬਾਪ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਚੋਟ ਲੱਗੀ। ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਫੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਪ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈਂ।'

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਿਸਾਲ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਰੋਗ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੜਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ। ਥੋੜੇ ਰੋਗ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਰੋਗ ਮੌਤ ਤਕ ਸਾਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਹਜ਼ਰਤ 'ਜ਼ੋਕ' ਨੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਆਖਰੀ ਸ਼ੇਅਰ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਆਜ ‘ਜੋਕ’ ਜਹਾਂ ਸੇ ਗੁਜਰ ਗਿਆ,
ਕਯਾ ਖੁਬ ਆਦਮੀ ਥਾ, ਖੁਦਾ ਮਗ਼ਫ਼ਰਤ‡ ਕਰੇ।”

ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਸਹੀ, ਸਵਾਇਆ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਰੋਗ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਕੌਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਹਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਵਾਂ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਮੈਂ ਹਰਵੇਲੇ ਕੁਛ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚੋਂ ਪੱਠੇ ਵਦਣ ਭੇਜਣਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੋ-ਕੁ ਗੁੱਗ ਵਦ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁਬ ਜਾਣਾ।

ਇਹ ‘ਸੋਚ’ ਦਾ ਰੋਗ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਦਿਆਂ ਵੀ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਇਉਂ ਹਿਲ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਜਾਗਦਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਵੀ ਸੋਚੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਰਜ਼ ਲਾ-ਇਲਾਜ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਟੱਪੇ ਜੋੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਗਿਆਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ‘ਉਰਾੜ’ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ‘ਕੋਰਤਾ ਛੰਦ’ ਸੀ।

ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਚੀਵਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਵਾਰੰਟ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਿਕਲ ਆਏ। (ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ) ੧੯੨੪ ਈ. ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ‘ਅਕਾਲੀ’ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ, ਤੇ ਓਸੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਤੁਕਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਉਤਾਰਾ ਨਹੀਂ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ੧੯੨੮ ਤੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਸ: ਮੁਣਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ‘ਦੁਖੀ’ ਇਕ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ “ਕਵੀ” ਕਵਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। (ਹੁਣ ਉਹ “ਸੱਜਰੇ ਹੰਝੂ” ਵਿਚ “ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ।) ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਿਆ।

(ਪਿੱਛੋਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਸ. ਮੁਣਸ਼ਾ ਸਿੰਘ 'ਦੁਖੀ' ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਹੋਈ। ਆਪ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ)

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਐਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ: 'ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਦਾ ਸਫ਼ਰ'। ਸਫ਼ਰ ਭਾਵੇਂ 'ਕਲਮ' ਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ 'ਬੁੱਧੀ' ਦਾ, ਹੈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਮਨੁੱਜਲ ਦੀ ਹੱਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤਕ-ਬੁੱਧੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬਚਪਨ ਵਾਂਗ ਰਿੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਗਡੀਹਰੇ (ਉਸਤਾਦ) ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤਰਨਾ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਫੁਕ ਫੁਕ ਕੇ ਪੈਰ ਧਰਦੀ ਹੈ। (ਹਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਉਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।)

ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਸੁਤੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ 'ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ' ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।) ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ 'ਫੁਲਵਾੜੀ', 'ਪ੍ਰੀਤਮ', ਆਦਿ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਫਿੱਕੀਆਂ ਫਿੱਕੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੯੫੪-੫ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਅਨਵਾਦ) ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਨਵਨਾਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਛਪੀਆਂ।

ਏਸੇ ੩੨-੩੩ ਸੰਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਅੱਸੀ ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ" ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਇਕ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਛਾਪਿਆ, ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਵੰਡਿਆ। (ਅਫ਼ਸੋਸ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਕਾਪੀ ਨਹੀਂ।)

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ੧੯੩੦ ਤੋਂ ੩੪ ਤਕ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੰਕਟ ਭਰਿਆ ਸੀ। "ਸੱਜਰ ਹੰਝੂ" ਵਿਚ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ 'ਗਰੀਬ ਕਵੀ'। ਉਹ ਮੇਰੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ 'ਹਕੀਮ' ਬਣਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ। ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਲਮ ਘਸਾਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਚਾਰ ਅੰਕ ਦਾ 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ' ਲਿਖਿਆ। ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਅਧੂਰੇ ਹੀ ਰਹੇ। 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪੂਰਾ

ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

'ਸਤੀ ਸਕੁੰਤਲਾ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹੀ। (ਅਜੇਹਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਧੂਰਾ ਮਸਾਲਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਪਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।)

ਚੰਤੀ ਤੋਂ ਵਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਰਬਲ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ 'ਮਾਗਾਂ' ਦੀ ਟਕੋਰ ਕੰਮ ਆਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ), ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ, ਮੈਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ। ਓਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਨੋਟ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਗਿਆ। ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਮੈਂ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਮੇਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਕਈ ਸੱਜਣ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਸਵਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਤੂੰ ਇਹ (ਲੇਖਕ ਦਾ) ਕਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੁਛ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ, 'ਜਾਂ ਭਲਿਆਈ ਤੋਂ ਨਾਮ ਰਹੇ, ਜਾਂ ਬੁਰਿਆਈ ਤੋਂ।' ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ, 'ਕੋਈ ਖੂਹ ਲੁਆ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਸਰਾਂ, ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।' ਫਿਰ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ। ਰਾਵਣ, ਦਰਸੋਧਨ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕੂਆਂ 'ਤੇ ਗੱਲ ਆ ਸੁਕਣੀ।

ਮੈਂ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, 'ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਮੇਰੀ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ।' ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤ (ਜਾਂ ਕਹੋ ਕਮਜ਼ੋਰ) ਸੁਭਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਬੁਰਿਆਈ ਕੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸੱਕੇ। ਤੇ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਭਲਿਆਈ, ਨਿਰਧਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਣੀ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਛ ਅਜੇਹਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੇ। ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਮਰ ਜਾਣਾ' ਕੋਈ ਸਫਲ ਜੀਵਨ

ਨਹੀਂ। ਪਰ ਐਸਾ ਹੋਵੇ ਕਿਵੇਂ ?

ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ-ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨਵਾਦ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਸਚਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਮ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀ' (ਵਿਕ੍ਰਮ-ਉਰਵਸ਼ੀ) ਤੋਂ ਵਿੱਦਵਾਨ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਾਲੀਦਾਸ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਜੀਤ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸ ਵਿਕ੍ਰਮਜੀਤ ਦਾ ? ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮਜੀਤ ਨਾਮ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, 'ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਜਰੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਗੁਜਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬੋਲੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਵੀ ਅੱਜ ਕਤਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦਾ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਯਥਾਰਥ' ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇਰਾ ਹੈ।

ਬੱਸ, ਇਹ ਇਕ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ 'ਕਿੱਤੇ' ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਇਹ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਅੰਤਮ ਮਨਜ਼ਲ ਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ।

੨੭

ਲਉ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਾਂ ਵਾਰ।

੧੯੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਸਿੰਘਣੀਆਂ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੋਣਕਾਂ ਸਨ। ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਸੋਲਾਂ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ (ਪੰਛਲੈਟ) ਛਾਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਕਵਿਤਾ (ਵਾਰਾਂ) ਸੀ। ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀ ਦੀ ਲਾਗਤ ਆਈ ਰੇਵਲ ਦਸ ਰੁਪਏ। (ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਸ

ਰੂਪੇ ਅੱਜ ਦੇ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪੈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।) ਕੀਮਤ ਰਖੀ ਇਕ ਆਨਾ। ਉਹ ਦੋ-ਰੁ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਵਿਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ੧੯੪੦ ਈ. ਵਿਚ "ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ" (ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਛਾਪੇ, ਸਫੇ ੬੪ ਪੇਪਰ ਬੈਕ। ਉਹ ਵੀ ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵਿਕ ਗਏ। ਇਹ ਐਵੇਂ ਆਰੰਭਕ ਤਜਰਬੇ ਸਨ :

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਘੁਰੇਵਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਵਾਰਾਂ) ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਢੰਗ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਹਰ ਛੰਦ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਂ ਇਹ ਭੇਤ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਾਦੂ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹੈ, ਗੋਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹਰ ਛੰਦ ਦੇ ਥਾਅਦ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਲੈਕਚਰ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਜੋ ਸਫੇ ਦੀ ਕਤਾਬ "ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ" ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਪਾਸ ਫਿਰਿਆ, ਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੁਫਤੋਂ ਮੁਫਤ ਛਾਪ ਲਵੋ, ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਕਾਪੀ ਜਾਈਟ ਰੁਹਾਡਾ। ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਬਤੀ ਹੈ, ਲੋਕ ਕਹਿਣਗੇ, ਇਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਇਕ ਕਤਾਬ ਵੀ ਫਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਫਤੋਂ ਮੁਫਤ ਛਾਪਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਈਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹੋਸਲਾ ਢਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਇਹ ਤਾਂ ਅੱਗ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਵਿਚੇ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਚੇ ਵਾਰਤਕ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣੀ। ਐਵੇਂ ਪੈਸੇ ਨਾ ਗੁਆਇਓ।"

ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ 'ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ' ਛਾਪ ਦਿਤੀ (ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੨ ਈ:)। ਢਾਈ ਰੁਪੈ ਗਿੰਮ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਢਾਈ ਰੁਪੈ ਫਰਮ ਦੀ ਛਪਾਈ। ੬੬ ਸਫੇ ਦੀ ਕਤਾਬ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀ ਤੀਹ ਰੁਪੈ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ। ਜਿਲਦ ਕਰਾਈ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬਤੀ ਸੁੰਦਰ, ਨੌਂ ਰੁਪੈ ਸੈਂਕੜਾ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਫੇਰ ਵੀ ਨੱਕ ਵੱਟਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ, ਵਿਕ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਦੀਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਬ ਭੇਦ-ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਵਿਕ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪੀ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਲੜੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਕਤਾਬ "ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ" ਛਾਪ ਦਿਤੀ। "ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ" ਵੀ ੬੪ ਸਫੇ

ਦੀ ਥਾਂ, ਸੈਂ ਸਡੇ ਦੇ ਛਾਪ ਕੇ ਜਿਲਦ ਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ।

੧੮੪੪ ਈ. ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਨਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ । ਮਈ ਵਿਚ 'ਸੀਤਲ ਹੰਝੂ', ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ 'ਸੀਤਲ ਹੁਲਾਰੇ' । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੀਤਲ ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਗੋਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ ।

ਜੂਨ, ੧੮੪੪ ਈ. ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਬ ਛਾਪੀ "ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?" ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਮੈਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਫਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮੇਰਾ ਠਰਕ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਦਦ ਲਈ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ? ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਅਹਮ ਸਵਾਲ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਵਾਸਤੇ । ਲਾਹੌਰ, ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਨੁੱਕਰ ਉਤੇ 'ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ । ਉਹ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਵੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨਾ, ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਕਤਾਬਾਂ ਲੈ ਆਉਣੀਆਂ । ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਰਾਣੀਆਂ (Out of print) ਕਤਾਬਾਂ ਮਿਲੀਆਂ : Sir JOHN LOGIN and DULEEP SINGH, by Lady Login, 2. The Sikhs, by genenal Sir John J. H. Gordon, ਤੇ 3. Private Letters of the marquess of Dalhousie

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਬ ਦੀ ਕੀਮਤ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪੰਦਰਾਂ, ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੱਸੀ । ਮੈਂ ਜੇਬ ਫੌਲੀ, ਤਾਂ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ ਤੇ ਕੁਝ ਭਾਨ ਸੀ । "ਠੀਕ ਹੈ, ਕਸੂਰ ਤਕ ਬੱਸ ਦਾ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ।"

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅੱਗੇ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ ਧਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ! ਇਕ ਧਰਮ ਕਰੀਂ । ਆਹ ਦੋਵੇਂ ਕਤਾਬਾਂ ਕਿਤੇ ਵਖਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਰੱਖ ਛੱਡੀਂ । ਮੈਂ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ ।"

ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਬ ਕੱਢ 'ਚ ਮਾਰੀ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ । ਮੈਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਹੂੰ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਬਣ੍ਹਾ ਕਢ ਕੇ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਗਿਣੇ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਸ ਦੇ ਕਰਾਏ ਜੋਗੇ ਹੀ ਸਨ। 'ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' (ਅਨਾਰਕਲੀ) ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਰਾਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰ ਕੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਤਾਂਗੇ ਦਾ ਕਰਾਇਆ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਆਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਆਨਾ ਵੀ ਛਾਲਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਕਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲੈ ਆਇਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਚੱਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਸੰਗਤਾਂ "ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?" ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਨ।

ਦੀਵਾਨ ਪਿਛੋਂ ਜਿਸ ਏਠਕ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਉਤਾਰਾ ਸੀ/ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਓਥੇ ਮਿਲਨ ਆਇਆ। (ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ।) ਦੋ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੰਗਤ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੇ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਉਧਾਰੀ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ।" ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਤਾਬ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਧਰ ਦਿਤੀ, *The Maharaja Duleep Singh & the Government, published for private Circulation, 1884.*

ਇਸ ਕਤਾਬ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿਓ।"

"ਬੱਸ, ਇਹੋ ਸ਼ਰਤ, ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਤਾਬ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਓਗੇ।" ਉਸਨੇ ਨਿੰਮ੍ਹਾਂ ਨਿੰਮ੍ਹਾਂ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁਧ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਹ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਉਹ ਕਤਾਬ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਤਾਬ ਟਾਈਪ ਕਰਾ ਲਈ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤੀ।

ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਪਾਸੋਂ ਈਵਾਨਸ ਬੈੱਲ Major Evans Bell ਦੀ ਕਤਾਬ *The Annexation of the punjab &*

Maharaja Duleep singh ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਕੁਛ ਕਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਭਾਗ ਵੀ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾਏ।

ਵਧੇਰੇ ਕਤਾਬਾਂ, ਜੋ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਤਾਬ ਲੈ ਜਾਣੀ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਅਗਲੇ ਫੇਰੇ ਉਹ ਕਤਾਬ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਲੈ ਜਾਣੀ! (ਹੁਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਹ ਜੇਹੀਆਂ ਕਈ ਦੁਰਲੱਭ ਕਤਾਬਾਂ ਛਾਪ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ।) ਕੁਛ ਕਤਾਬਾਂ ਹੋਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ।

ਖ਼ੈਰ, ਜੂਨ ੧੯੪੪ ਈ. ਵਿਚ "ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?" ਛਪ ਗਈ। ਸਭੇ ਤਿੰਨ ਸੌ, ਜਿਲਦ ਉਪਰ ਕਵਰ, ਤੇ ਮੁੱਲ ਚਾਰ ਰੁਪਏ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਤਾਬ ਉਤੇ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਖਰਚਦਾ ਗਾਹਕ ਬੜਾ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨਸਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਕ ਗਈ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?' ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪ ਦਿਤੀ। 'ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ' ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਦੇ ਮਾਲਕ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਾਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਹ, ਪੈਸੇ ਸਾਰੇ ਨਕਦ ਲੈ ਲ। ਤੇ ਤੂੰ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਖ ਕੇ ਛਾਪ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।"

ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਲੱਗੀ। ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਤਾਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨਕਦ ਵਿਕ ਜਾਣੀ, ਕੁਛ ਅਰਥ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਬਾਈ ਸੌ ਰੁਪਏ 'ਤੇ ਸੌਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਮੈਥੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲੈਣੇ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਗਏ, ਕਿ ਮੈਂ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?' ਦੀ ਸਾਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਖਰੀਦ ਲਈ ਹੈ।

ਇਕਰਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਸ ਵਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਜ ਮਾਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ।

ਉਹਨਾਂ ਸੌਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਚਲਾਈ। “ਕੁਛ ਪੇਸ਼ਗੀ ਲਿਆ ਜੇ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ।”

“ਕੁਛ ਇਕਰਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਤਾ ਜੇ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਸੌਦਾ ਬਾਈ ਸੌ ਦਾ ਮੁੱਕਾ ਹੈ ਨਾ।”

“ਹਾਂ।”

“ਮੈਥੋਂ ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਪੰਝੀ ਸੌ ਲਵੋ, ਤੇ ਕਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਦੁਕਾ ਦਿਹੋ।” ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਲਚ ਦਿਤਾ।

ਮੈਂ ਹਸਦਿਆਂ ਹਸਦਿਆਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ! ਨਾ ਪੇਸ਼ਗੀ ਕੁਛ ਲਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਮੁਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਡੀਕਾਂਗਾ। ਨਾ ਆਏ, ਤਾਂ ਭਲਕੇ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਾਂ।”

ਓਥੇ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਈ ਸੌ ਰੁਪੈ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਰੁਪੈ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੁਹਾਡੇ ਗਾਹਕ ਜੇ, ਗੱਲ ਕਰ ਲਓ।”

ਮੇਰੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਪੰਝੀ ਸੌ ਵਿਚ ਸੌਦਾ ਮੁਕ ਗਿਆ। ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਤੁਸਾਂ ਬੜੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਪਿਛੇ ਡਿੱਠੇ ਸੌ ਰੁਪੈ ਗੁਆਏ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ! ਕੀਤੇ ਬਚਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਰੁਪੈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅੰਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ, ਉਸਦਾ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਗਾਹਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਛਾਪਿਆ।

੨੮

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਉਜਾੜਾ ਹਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਮਦਣ ਕੁਦਰਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਗਹਿਣੇ ਪਾਈ ਹੋਈ ਜਮੀਨ
ਫੁਡਾਈ। ਕਸੂਰ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਰਜ਼ੀਨਵੀਸ ਪਾਸ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਹੋ
ਰਹੀ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ
ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਲਖਣੇ ਕੇ' ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ
ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੇ
ਲਿਆ। ਮੈਂ ਤੋਂ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਝੁਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੱਡੀ ਹੱਥ
ਲਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,
“ਪੁੱਤਰ! ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਕੀਤੀ ਉ। ਕੁਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਧੋ ਦਿਤਾ ਦੀ। ਜੁੱਟ ਦੀ
ਇਕ ਕਨਾਲ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੁਲਾਹਮਾਂ ਹੁੰਦਾ
ਏ। ਸਾਬਾਸ! ਗੁਰੂ ਤੇਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਲਾਵੇ।”

ਮੈਂ ਸਰਧਾ ਵਜੋਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਥਾਥਾ ਜੀ! ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ
ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਏ ਸਭ ਕੁਛ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ,
‘ਇਨਸਾਨ ਸੁਆਰਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਸੋਭਾ ਦੂਸਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।’

ਸਾਡੀ ਛੇ ਘੁਮਾਂ ਜਮੀਨ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਥਾਲੇ ਮੋਰੂਸ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ-ਤਿੰਨ
ਪੀਹੜੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੱਕ
ਮੋਰੂਸੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਜਮੀਨ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ
ਸੋ ਘੁਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਪੱਕੇ ਸਨ।
ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਕੱਚਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ. ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ (ਚਾਚਾ ਜੀ) ਨਾਲ ਸਲਾਹ
ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਜੁੜਦੀਆਂ
ਸਨ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਢਾਹ ਕੇ ਪੱਕੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਹਵੇਲੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ
ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਾਰ ਚਾਰ ਕਨਾਲ ਥਾਂ ਸੀ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਕੋਲ। ਸੌ
ਚੰਗੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਏ। ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰ-
ਕਾਨਿਆਂ ਦਾ ਛੱਪਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਬੁਰਜੀਆਂ ਉਪਰ
ਲੈਂਟਰ ਲਾ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਛੱਤ ਦਿਤੀ।

ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਮੁਰੱਬਾ ਬਾਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਲਈ।
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਦੋ-ਢਾਈ ਏਕੜ ਬੰਜਰ ਤੇ ਟਿੱਬਾ ਪਿਆ
ਸੀ, ਉਹ ਝਾੜੀਆਂ ਪੁਟਾ ਕੇ, ਉਚਾ ਟਿੱਬਾ ਪੱਧਰਾ ਕਰਾ ਕੇ, ਪਾਣੀ ਪੈਂਦਾ ਕਰ

ਦਿਤਾ। ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਠਾਰਾਂ ਏਕੜ ਬਾਗ਼ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਗ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਹਿਰ ਦਾ ਛਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਾਇਆ। ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਉਚੇ ਥਾਂ ਟਿੱਬੇ ਉਤੇ ਦੋਹਾਟਾ ਖੂਹ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਿਹਨਤ ਔਵੇਂ ਗਈ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ ੧੯੪੫ ਈ. ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜੇਵਰ ਪਾਇਆ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਜ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ ਲੜਕੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਥੋਂ ਘੁੰਡ ਕਢਣਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਅੱਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਯਤਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ (ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਅਜੇ ਵੀ) ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨੌਹਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਕਢਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਸਾਲ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹੋਰ ਨੌਹਾਂ ਵੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, “ਲੈ ਖਾਂ! ਸੀਤਲ ਹੋਰੀਂ ਠੀਕ ਆਹੰਦੇ ਨੇ। ਅਸਲੀ ਧੀਆਂ ਤਾਂ ਨੌਹਾਂ ਹੀ ਚੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੌਹ ਘੁੰਡ ਨਹੀਂ ਕਢਦੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਕਿਉਂ?”

ਅਸਾਂ (ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਨ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ) ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਮਰਨੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਰੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ “ਵੱਡਾ” ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਬੇਮੋਕਿਆ ਉਜਾੜਾ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗੁਜ਼ਰੇ, ਬੱਸ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਦਾਲ ਫੁਲਕਾ’ ਹੀ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਵੇ। ‘ਇਕੱਠ’ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਦਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਪੁੱਤ! ਫਿਰ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ‘ਕੱਠ’ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮਾਂ! ਤੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੇਖਣਾ ਏ, ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਕੀਤਾ ਏ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਸਭ ਕੁਛ ਵੇਖ ਜਾਹ, ਤੇ ਹੱਥੀਂ ਜੋ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਏ, ਕਰ ਜਾਹ। ਪਰ ਮੋਇਆਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਉਂ ਕਰਨਾ।”

ਸਲਾਹ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਬੀੜ ਲੈ ਗਿਆ ਮੈਂ।

ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਾਇਆ। ਸਾਰੇ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਸੱਦੇ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਿਛ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਾਇਆ। ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਇਹ ਸਭ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਹੈ। ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਰ ਜਾਣ।"

ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਮਾਨਣੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀਹ ਜੂਨ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਭਾਣੇ ਦੀ ਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤਾ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਹ ਨੌਂਹ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਂਦੇ ਗਏ। ਕੀਤੇ ਵਾਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠ ਕਰਾਇਆ। ਨਾ ਅਸੀਂ ਆਪ ਰੋਏ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਏ ਨੂੰ ਰੋਣ ਦਿਤਾ। ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨ ਲਿਆ।

੨੯

ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਨਕਲਾਬ ਤਕਿਆ 'ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ'। ਜਾਂ 'ਦੇਸ ਦਾ ਬਟਵਾਰ'।

੧੯੮੫ ਈ. ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ' ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਜਨਤਾ ਉਸ ਵੱਲ ਝੁਕਦੀ ਗਈ। ੧੯੦੫ ਈ. ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਦੇਸੀ ਮਾਲ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਪਣਾਇਆ।

ਸਰਕਾਰ ਸਮਝ ਗਈ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਸ਼ਾਨਾ ਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ' ਖੜੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਢਾਕੇ ਵਿਚ ੧੯੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ (ਜਾਂ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦਾ

ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਵਾਈਸਰਾਏ ਹਿੰਦ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ Minto ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ੧੯੦੯ ਈ. ਵਿਚ 'ਮਿੰਟੋ ਮਾਰਲੇ ਰੀਫਾਰਮਜ਼ Minto Morley Reforms' ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੱਕ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਹੱਕ ਦੇ ਕੇ ਅਸਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਿਛੇ ਪਾ ਦਿਤੀ ਹੈ।

੧੯੧੪ ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਇਸ ਆਸ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਸਾਇਦ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਸੌਂਪ ਦੇਣਗੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ। ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ੧੯੧੬ ਈ. ਵਿਚ 'ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ' ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਹੱਕ ਮੰਨ ਲਏ।

੧੯੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 'ਹਕੂਮਤ-ਏ-ਆਬਾਦੀ' ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਏ।

ਯੂਰਪ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਉਭੀਕਣ ਲੱਗੀ, ਕਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਦਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ ਗ਼ੈਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿਤਾ 'ਰੋਲਟ ਐਕਟ' Rowlatt Act, (ਕਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ)।

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਡੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੋਸ ਵਧ ਗਿਆ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲਸੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ (੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੯ ਈ.) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੋਸ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਂਤਮਈ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਉ ਡਵਾਇਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, ਜੇਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਰੋੱਥੇ ਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਜੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਇਸ ਖ਼ੁੰਨੀ ਸਾਕੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਬਹਾਨੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 'ਨਾ-ਮਿਲ-ਵਰਤਣ' ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਹਿੰਦ ਆਇਆ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਲੀਡਰ ਮੰਨ ਕੇ 'ਨਾ-ਫ਼ੁਰਮਾਨੀ' ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ।

੧੯੨੭ ਈ. ਵਿਚ 'ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ' ਹਿੰਦ ਆਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਵੀ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਕੰਨ 'ਤੇ ਜੂੰ ਤਕ ਨਾ ਸਰਕੀ।

ਅਖੀਰ ਲਾਹੌਰ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ (੧੯੩੦ ਈ.) ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵੱਜ ਕੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਉਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 'ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ' ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ-ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

੧੯੩੯ ਈ. ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਦਿਤੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੋਰਚਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕਦੇ 'ਕ੍ਰਿਪਸ ਸਕੀਮ'। ਕਦੇ 'ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੀਮ'। ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਨੇ ੧੬ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ (ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ) ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਹੁ ਦੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਡੇਢ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਸੱਤਰ-ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵੱਟੜ ਹੋਏ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਬੇਪਤੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਨੇ 'ਨਵਾਖਲੀ' ਵਿਚ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਵਾਖਲੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆ।

ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਪਈ। ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ (ਖਾਸ ਕਰ ਹਜ਼ਾਰੇ) ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਕੁਛ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਇਹਨਾਂ ਖੁੰਨੀ ਫਸਾਦਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਤਿੰਨ ਜੂਨ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਤ ੧੫ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ 'ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ' ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਕਸਤਾਨ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਧਾ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ, ਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਿਆ, ਤੇ ਅੱਧਾ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਆਸਾਮ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਸਤਾਨ।

੩੦

ਆਮਦਣ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਖਰਚ ਦਾ ਵਧ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਆਮਦਣ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖਰਚ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਖਰਚ ਕਰੀ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਖਰਚ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖਰਚਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਛ ਬਚਦਾ, ਉਹ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਖਰਚ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਪੁਰਾਣਾ, ਕੱਚਾ ਘਰ ਢਾਹ ਕੇ ਪੱਕਾ ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਮੁਤਾਬਕ ਵਾਹਵਾ ਜੰਗਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਖੂਹ ਲਾਇਆ, ਤੇ ਇਕ ਮੁਰੱਬਾ ਬਾਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਏਕੜ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਤਸੱਲੀਆਂ ਦੁਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ, ਪਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੀਟੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ, ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਲਾਕਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਇਗਾ। ਜੋ ਕੁਛ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਹੱਦ ਬਣਨੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਤੇ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਛਾਉਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ।

† ਇਸ ਖੁੰਨ ਖਰਾਬੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮੈਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜ' ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇ ਚੁਕਾ ਹਾਂ।

ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਬਟਾਲਾ, ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਅਜਨਾਲਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਤਸੀਲ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ। ਇਸਤਰਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚਦੀ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹੂਲਤ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਮਾਉਂਟਬੇਟਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤਸੀਲ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਅਜਨਾਲਾ ਬਦਲੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਸੀਲਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੋ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਇਉਂ ਬਣੀ। ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ। ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚੋਂ ਕਸੂਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਤਸੀਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਕਸੂਰ ਸਾਥੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਤੇ ਖੇਮਕਰਨ ਸਾਥੋਂ ਸੱਤ ਮੀਲ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਤੇ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ? 'ਜਿਥੇ ਸਾਡਾ ਰਕਬਾ ਮੁਕਦਾ ਸੀ, ਓਥੋਂ ਭਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਆਖਰੀ ਸੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ।

ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਚੌਦਾਂ ਅਗਸਤ (੧੯੪੭ ਈ.) ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ, ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ। ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਹਾਂ।

ਅੰਤ ਸਤਾਰਾਂ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਰਕਬਾ ਮੁੱਕਾ, ਓਥੋਂ ਭਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵਰੇ ਦੇਸ ਵਜੇ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕਾਦਾਰਾਨਾ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਓਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਸੂਰ ਦੇ ਬਲਵਦੀਆਂ ਨੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਹਿਠਾੜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿਤੇ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਿਕਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ (ਕਾਦੀਵਿੰਡ) ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਾਰੀ ਜੌਂਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਾਰਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਖੀ ਸਨ। ਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਉਜੜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚਦੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਭੱਘੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੱਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਤਗੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ- ਇਸ਼ਨ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਬੜੇ ਜਵਾਨ ਤੇ ਮਾਰ-ਖੋਰੇ ਸੁਭਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਵੀਹ ਅਰਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਬਾਲ-ਬੱਚਾ ਕਾਲੀਏ-ਸਨਖਤਰੇ ਨੂੰ ਤੌਰ ਦਿਤਾ।

ਕਾਲੀਆ ਤੇ ਸਨਖਤਰਾ—ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ—ਕੋਲ ਕੋਲ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਹ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਮੋਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸਨਖਤਰੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਵੀਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਨਖਤਰੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ।

ਮੈਂ ਵਾਹੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੰਮਿਹਾਰ। ਮੀਆਂ ਅੱਲਾ ਦਿਤਾ ਆਪ ਤਾਂ ਖੋਰੇ ਵਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੀਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਅੱਲਾ ਦਿਤੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਬਾਰਾਂ-ਤੈਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਮਕ ਖਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਨਾ ਆਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀ ਹੋਏ। ਸੋ ਜੋ ਹੁਕਮ ਕਰੋਗੇ, ਅਸੀਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੀਆਂ ਅੱਲਾ ਦਿਤੀਆ! ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਭਲਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਕੁਛ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ ਸਾਡੀ ਕੁਛ ਮਦਦ ਕਰਨੀ।”

ਉਹ ਰਾਤ ਕੋਹੋ ਜੇਹੀ ਬੀਤੀ? ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਉਹਲੇ ਵੀ ਮੌਤ ਲੁਕੀ ਬੈਠੀ ਭਾਸਦੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੋਰੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਵੀ ਅਨੱਖੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ 'ਤੇ ਕੁਛ ਅਨੱਖੀ ਕਿਸਮ ਦਾ

ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਤਨੇਮ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਪਹਿਰ-ਕੁ ਰਾਤ ਗਈ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ।

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਅਤੇ ਢਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ (ਪੰਜੇ ਬਾਣੀਆਂ) ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਨਾ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਸਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕਦੇ ਪਲ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ, ਤੇ ਕਦੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਜਾਗ ਆ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਘੜੀ ਘੜੀ ਪਿਛੋਂ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛ, "ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪਏ ਹੋਏ ਹੋ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਲੱਦੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਆਪਣਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ।"

ਮੇਰਾ ਹਰ ਵਾਰ ਏਹਾ ਉਤਰ ਸੀ, "ਕਰਤਾਰ ਕੂਰੇ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖੋ। ਗੁਰੂ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ।"

ਠੀਕ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਐਥੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਸੁਖ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ।

ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨਾਲ (ਅਗਸਤ ੨੧) ਸਨਖਤਰੇ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਗੱਡ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਅੱਲਾ ਦਿਤਾ ਵੀ ਆ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਘੋੜੀ, ਤਿੰਨ ਮਹੀ, ਤੇ ਇਕ ਗਾਂ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਗੱਡ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਚਾਲੀ-ਕੁ ਮਣ ਕਣਕ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਅੱਲਾ ਦਿਤੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਖੋਰਿਆ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਲਿਆ।

ਮਹੀ ਦਾ ਵਾਂਗੀ ਸੀ ਮੀਆਂ ਮੰਗੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਰਕਤ। ਉਹਨੇ ਮਹੀ ਅੱਗੇ ਲਾ ਲਈਆਂ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਗੱਡ ਹੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੈਦਲ ਸਾਂ।

ਅੱਲਾ ਦਿਤਾ, ਮੰਗੂ, ਰੂੜਾ, ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਗਏ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਲਾ ਦਿਤਿਆ! ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਮੁੜੋ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਨਿਭਾਈ ਏ, ਰੱਬ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ।"

ਅੱਲਾ ਦਿਤਾ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਏਸ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਉਜੜ ਚੱਲੇ ਆਂ। ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਨਵੇਂ ਕੋਹੋ ਜੇਹੇ ਆਉਣਗੇ।"

ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੌਸਲੇ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੋ

ਰਹੇ ਸਨ ।

ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਮੰਗੂ ਦੀ । ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਸੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਘਰਦੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ । ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ— ਬਰਕਤ— ਦੀ ਬਾਹ ਫੜਕੇ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਲ ਮਗਰ ਲੱਗਾ ਸੀ । ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਨੇ, ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ ਏ । ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੁੱਧ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਦਿਤੇ ਨੇ । ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੋਇਆ । ਇਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣਾ ਲਿਓ ।"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਦੀ ਬਾਹ ਫੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਛੜਾ ਦਿਤੀ ।

ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੀ ਮੰਗੂ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਬੋਲੀ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਬੱਤੀ-ਧਾਰਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ । ਇਹ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੋਇਆ ।"

ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਵਿਛੜਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਂਸਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਭਈ, ਤੁਸੀਂ ਰੋਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ । ਇਹ ਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਸ ਏ, ਨਾ ਮੇਰੇ । ਅੱਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ । ਪਰ ਆਪਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜਿਉਂਦੇ ਆਂ, ਦਿਲ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜ ਚੱਲੇ । ਚੱਲੋ, ਤੁਸੀਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਓ ।"

ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੱਖਾਂ-ਪੂੰਝਦੇ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਗਏ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਪੈ ਗਏ ।

ਸਨਖਤਰੇ ਤੇ ਕਾਦੀਵੰਡ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹ ਵਿਚ ਨੱਗਰ ਕਤਲੂਹੀ ਹੈ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉਦਾਸੇ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਅਸੀਂ ਕੋਲਦੀ ਲੰਘੇ, ਤਾਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖੋ ਉਇ ! ਹੁਣ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਜੇ । ਸੀਤਲ ਸਾਹਿਬ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਘਰਾਂ ਪਿਛੇ ਨਾ ਮਰੋ । ਚਲੋ, ਤੁਰੋ, ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਦੀਹਦਾ ਜੇ ।"

ਹੱਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ਲੇ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤਕਾ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ ।

ਦੁਖਹਿਰ ਤਕ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸਨਖਤਰੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ । ਸਾਮਾਨ ਰਖ ਕੇ ਮੁਤਨ ਲਗਿਆਂ ਕਰਮਚੀਨ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚਾ ਜੀ ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਆਂ । ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਲਿਓ ਨਾ ।"

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ

ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਰੱਬ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ।”

ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਭਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੌੜ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

(ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, “ਜਿਹੜੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੁਲਕ ਟਕੜੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤੰਗ-ਦਿਲੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।)

ਇਸ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਬਰਕਤ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਵਾਹਵਾ ਛੋ-ਛੋ ਇੰਚ ਲਮੇ ਸਨ। ਉਹ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ, ਤੇ ਉਪਰ ਪੱਗ ਬਤੀ ਘੋਟ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਦਾ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਘਟਨਾ ਘਟੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਕ ਬੁਢੜਾ ਜਿਹਾ ਫਕੀਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਟੋਰ ਸੀ ਉਹਦੇ ਥੱਲੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਚਾਰੇ-ਪੰਜੇ ਮੁੰਡੇ ਪੰਚਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਐਵੇਂ ਖੇਡ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਬਰਛੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਉਹ ਮਰੀ ਜੇਹੀ ਟੋਰ ਖੁਹ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਿਕਲੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਰੁਪੈ ਦਾ ਭਾਨ, ਦੋ-ਕੁ ਸੇਰ ਆਟਾ ਗੁਥਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਦੋ ਮੈਲੀਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਜੁੱਲੀਆਂ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ‘ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਭਾਰ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਹੇਗਾ।’

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਹੇ, ‘ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।’ ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਔਡੇ ਔਡੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਨੇ। ਦਾੜੀ ਅਜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਈ ਨਹੀਂ। ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦਸਦਾ, ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਆਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ।”

ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇਰਾ ਠੰਢ-ਠੰਢੜਾ ਹੋ ਲੈਣ ਦੇ। ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੌਂਦ ਲਵਾਂਗੇ।”

ਮੁਕਦੀ-ਗੱਲ : ਦੋ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਭੇਜ ਦਿਤਾ।

ਸਨਖੱਤਰੇ ਅਸਾਂ ਦਸ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ । ਉਹਨਾਂ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਏਨਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਇਕ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ।

੨੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਪਿੰਡ ਜਿੱਥੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਛੱਤਾਂ ਹੈਗੀਆਂ ਸਨ, ਸਨਖੱਤਰੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕੇ ਤਿੰਨ ਕੋਠੇ ਸਨ, ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਸ ਸਾਮਾਨ ਉਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ । ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਕੋਠੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਕੱਟੀ। ਇਕ ਮੰਜੇ ਦੇ ਪੈਦ ਤੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਮੰਜੇ ਖਲੋ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਖੋਸ ਪਾ ਦਿਤੇ । ਮੰਜੇ ਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਪੈਦ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਡੀ ਲੜਕੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ ।

ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਇਕ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾ ਹੋਰ ਸੀ (ਅਗਸਤ ੨੩) । ਹਿਠਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਨੱਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਦੋ ਦਿਨ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਤਿਹਾਏ ਉਹ ਲੋਕ ਨੌਸੇ ਆਏ ਸਨ । ਸਨਖੱਤਰੇ ਦੀ ਜੂਹ ਕੱਲ੍ਹੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ । ਤੇ ਰਾਤ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਕੱਟੀ । ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ (ਪਿੰਡ 'ਵੀਰਮ' ਦੀ ਬੀਬੀ ਬੱਗੋ) ਨੱਸੀ ਆਈ । ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਉਸਨੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਪਰ ਕੁਛ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੇ ਤੇ ਬੀਬੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਦਿਤੇ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਇਕ ਬਾਰਸ਼, ਦੂਸਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ । (ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ "ਈਓਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ" ਵਿਚ ਭਿਖੀਵਿੰਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਏਸੇ 'ਹੋਈ ਵਾਪਰੀ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ ।) ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਉਹ ਥਾਂ ਵੇਖਣ ਗਿਆ । ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਲੀੜੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਤੇ ਬਾਲ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਲਿਟਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਥੱਲੇ ਦੱਬ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ । ਅਜੇ ਤਕ ਜਦ ਉਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮੇਰੀਆਂ ਖਿਆਲੀ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਭਾਣਾ ।

ਸਨਖੱਤਰੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਟਿਕ ਸਕਦੇ। ਓਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੈਂ ਬੈਠਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਅਗੂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਤਕਾਏ ਅਸੀਂ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੇ।

ਪਿੰਡ 'ਮੁਸੇ' (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੈਣਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਦੋਪਹਿਰ ਤਕ ਓਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਉਜੜਨ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ। ਅੰਤ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਨਖੱਤਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀਏ, ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਸਨਖੱਤਰੇ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸਾਂ ਓਥੋਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਦੋ ਗੱਡਾਂ ਉਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਵਖੜੇ ਹੀ ਤੁਰ ਪਏ। ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਰੁਥੇ। ਛੋਟੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ। ਪਿੰਡੋਂ ਮੀਲ-ਕੁ ਹੀ ਦੂਰ ਗਏ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਹੀਏ ਪੰਕਚਰ ਹੋ ਗਏ। ਸਨਖੱਤਰੇ ਤੋਂ ਨੱਗਰ ਮੁਸੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਮੀਲ ਹੈ। ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਥਾਈਂ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਪਾਣੀ ਖਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀਹ ਮੀਲ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਪੈਦਲ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ (੩੦ ਅਗਸਤ) ਰਾਤ ਤਕ ਮੁਸੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਪਰ ਸਾਮਾਨ ਵਾਲੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਅਪੜੇ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਲ 'ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਨੱਗਰ ਛੀਨੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪਈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੜੀ ਮਾਸੀ ਦੀ ਨੌਂਹ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਤਾਹਨੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਵੇ ਹੁਣ ਸੁਣੋਂ। ਉਦੋਂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬਾਂਹੀ ਖਲੀਆਂ ਕਰ ਕਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੈਂ, ਅਜਾਦੀ ਲੈਣੀ ਏਂ। ਹੁਣ ਕੇਹੋ ਜੇਹੀ ਅਜਾਦੀ ਮਿਲੀ?"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਏਨਾ ਹੀ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਭਰਜਾਈ ਜੀ! ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਰੁਹਾਡੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਜੇ ਸਿਰ ਪਈ ਏ, ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਟਾਂਗੇ।"

ਮੈਂ ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਨਿਗਦੇ ਤੋਂ ਨਿਗਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਮੁਸੀਂ ਪੁਚਾ ਕੇ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਪਰਤ ਗਏ।

ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁਸੀਂ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁੱਜਾ। ਉਥੇ ਨੱਗਰ ਸ਼ਹਾਬ-ਪੁਰੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਵਾਂ। ਉਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ।

ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ। ਅਸੀਂ ਮੁਸੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਚੁਕਿਆ, ਤੇ ਛੇ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਜਾ ਡੇਰ ਲਾਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੱਚਾ, ਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਕਾਨ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਫੇਰ ਮਾਰ ਕੇ—ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ—ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਅਲਾਟ ਕਰਾ ਲਈ। ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਖਾਲੀ ਸੀ, ਤੇ ਕੁਛ ਵਿਚ ਝੋਨਾ ਤੇ ਕਮਾਦ ਖਲਾ ਸੀ। ਨੱਗਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਡੇਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਸਾਮਾਨ—ਕੱਪੜੇ, ਮੰਜੇ, ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਕੁਛ ਦਾਣੇ ਸਾਂਝੇ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਲਵਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ। ਘਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ—ਮੰਜੇ, ਬਿਸਤਰੇ, ਬਰਤਨ ਆਦਿ—ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਲੈ ਆਏ ਹਾਂ। ਵੇਖਦੇ ਹੋ, ਸਾਲ ਦੇ ਖਾਣ ਜੰਗੀ ਕਣਕ ਵੀ ਸਾਡੀ ਘਰ ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਆਏ ਦਾ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ, ਇਸ ਸਾਮਾਨ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋਥ ਆਏ ਹਨ।'

ਨੱਗਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਹਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਕਣਕ ਬੀਜ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਖਾਲੀ ਸਾਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਜ਼ਰਦਾ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਪਰਤਦਾ, ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲੋਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾ। ਘਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਕਾਠੀ ਪਾ ਕੇ ਦੇਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਇਆਂ ਵੀ ਨੌਕਰ ਨੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ। ਪਰ ਏਥੇ (ਸ਼ਹਾਬ ਪੁਰੇ) ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੀਂ ਵਾਸਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਾਹ ਵਢ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਪਾਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਅਣਚੋਪਤੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ। ਸਭ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੋਹਰ।

ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਨਕਦ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਮੈਂ ਕਤਾਬਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੋੜੇ ਮਾਰਦਾ, ਪਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਲਾਰਾ-ਲੱਪਾ ਲਾ ਛਡਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੰਗ ਪੈ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਹੋ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਯਰਕ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡਾ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਰ ਛੱਡ ਦਿਹੋ, ਤੇ ਪਰਸੋਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਲੈ ਲਵੋ।"

ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਏਨੇ ਨਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਜਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਰੱਬ ਦਾਤਾ ਹੈ।

ਅਖਾਣ ਹੈ, ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੇ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਲਬੁਲ ਦੇ ਆਹਲਣੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਹੁਕਮ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਲਾਹੌਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣ ਦੇਣਾ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਆਏ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਖਲੀ ਕਣਕ ਵਿਚ ਜਾ ਹਲ ਜੁਤੇ। ਪਤਾ ਲਗਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਗਿਆ, ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਸਿੰਘੇ! ਇਹ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਖਲੀ ਕਣਕ ਕਾਹਨੂੰ ਉਜਾੜਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਖਲੀ ਸੰਭਾਲ ਲਵੋ।"

ਮੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਹਲ ਖਲਾਰ ਦਿਤੇ। ਅਗਲਾ ਹਾਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੀਜ ਦਾ ਤੇ ਜੋਤਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੁਹਾਥੋਂ ਦੋ ਮਣ ਕਣਕ ਤੇ ਚਾਰ ਜੋਤਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਵਾਂ ? ਜਿੱਥੇ ਐਨਾ ਕੁਛ ਛੱਡ ਆਏ ਆ, ਉਥੇ ਇਸਦੀ ਕੀ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਸੰਭਾਲੋ ਤੁਸੀਂ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ, ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੰਗਰਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤਸੀਲੇ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਤਸੀਲਦਾਰ ਸੀ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਏਥੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਇਓ। ਮੈਂ ਹਰਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ।”

ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇ ਪੈਂਕੇ ਨੱਗਰ ਭੜਾਣਾ (ਤਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਵਿਚ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਆ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰਾ ਆਦਰ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋਵਾਂ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈਆ ਜੀ ! ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰਾਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਘਰ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਹ ! ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਏ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਵੱਖਰੀ ਪਕਾਵਾਂਗੇ।”

ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਫਲਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਏ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਾਫ਼ਲਾ ਅਗ੍ਹਾਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਨੱਗਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਹੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਗੱਡ, ਇਕ ਬਲਦ ਤੇ ਇਕ ਝੋਟਾ ਲੈ ਦਿਤਾ। ਕਣਕ ਅਸਾਂ ਉਥੇ ਵੇਚ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਵਖਤੋਂ ਹੀ ਤੁਰ ਪਏ (੨੪ ਨਵੰਬਰ)। ਇਕ ਰਾਤ ਅਸਾਂ ‘ਹਰੀਕੇ’ ਪੱਰਣ ਤੇ ਕੱਟੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਖੂ ਤੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਉਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜੱਗੋਵਾਲੇ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਛੱਟੀ ਭੈਣ ਆ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਥੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਵਾ ਲਿਆਇਆ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਅਸੇ

ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੂਹ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,
“ਮਹੀਂ ਵੇਖੋ।”

ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਦਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਜੀ! ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭੁੱਖੀਆਂ
ਤਿਹਾਈਆਂ ਤੁਰੀਆਂ ਆਈਆਂ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਨਾ ਦੇ।”

ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਤਿੰਨੇ ਮਹੀਂ ਮਿਲ ਪਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ
ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਬੈਠੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕਰਤਾਰ ਕੂਰੇ! ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਵੇਖੋ। ਇਕ ਪਾਸੇ
ਅੱਜ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੁੱਜੇ ਪੱਖੋਂ ਸੋਚੋ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ
ਦੁੱਧ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਉਸ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੋ, ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੈ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਭੜਾਣੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਉਸ ਦਿਨ ੧੯੪੭ ਦੇ
ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਛੱਥੀ ਤਾਰੀਖ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਧ ਦਾ ਬਕੇਵਾਂ ਲਾਹਿਆ, ਤੇ
ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜ਼ੀਰੇ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਤਸਲੀਦਾਰ) ਦੇ ਮੱਥੇ ਜਾ ਲਗਾ।

੩੨

ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਆਪਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ। ਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਮੀਨ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਲਾਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬੇਟ ਵਿਚ ਪੰਜ ਏਕੜ ਮੈਨੂੰ
ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਬਸਤੀ ਮਾਛੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵੀ ਮੱਲ ਲਿਆ।
ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਭਣੇਵਾਂ (ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਆ ਗਿਆ।
ਪੰਜ ਏਕੜ ਲਾਗੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਮੇਰਾ ਮਕਾਨ ਉਹਨਾਂ ਮੱਲ
ਲਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਲਾਟ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ
ਸਾਰਾ ਸਿਆਲ ਭੜਾਣੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ।

ਤੇ ਮੈਂ? ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਸਫਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਚੱਕਰ ਕੱਟੇ।
ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾਇਆ, ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਤਾਬ ਲਿਖਣੀ ਹੈ।
ਸੋ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤਾਨ 'ਚੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਾ
ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ।†

† ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਜ਼ੀਰ ਬਹਿ ਕੇ ਇਕ ਕਤਾਬ ਲਿਖੀ ‘ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜ’,
ਜੋ ਮਈ (੧੯੪੮) ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਤੇ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਮੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਵੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਕਤਾਬਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸ ਵੀ ਲਾ ਲਵਾਂਗਾ।

ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਚੇਚਾ ਪਟਿਆਲੇ ਗਿਆ। ਓਥੇ 'ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ' ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਸੋ, ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ 'ਡਿਉਢੀ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ' (ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ) ਦੀ ਕੋਠੀ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ 'ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਖਦੇ ਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਲੋ, ਗਿਆਨੀ ਹੋਰੀਂ ਆ ਗਏ ਨੇ, ਸਾਡਾ ਮੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਬੈਠੋ ਕਾਰ ਵਿਚ।"

ਮੈਂ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਤਾਂ ਸੁਣ ਲਵੋ। ਪਿੰਡ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਏ; ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ, ਸਿਰ ਲੁਕਾਵੇ ਵਾਸਤੇ।"

"ਸਭ ਕੁਛ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੋ।"

"ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਬਿਸਤਰਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।"

"ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੋ।"

ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਸਤਰਾ ਵੇਨ ਵਿਚ ਰਖਵਾ ਲਿਆ। ਕੁਛ ਪਰਵਾਰ ਵੇਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ।

ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, "ਹੁਣ ਦੱਸੋ। ਜੋ ਕੁਛ ਕਹੋਗੇ, ਹੋ ਜਾਇਗਾ।"

ਬੜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇੱਛਿਆ ਵੀ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਕਿਹੜੀ ਏ। ਸਾਨੂੰ ਕੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੁਛ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਕਹੋਗੇ, ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਛ ਚੰਗੇ ਮਕਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਮਦਦ ਕਹੋਗੇ, ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾਵੋ।"

ਉਹਨਾਂ ਸਰਸਰੀ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਕਿ ਅੱਧੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ

ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਉਜੜ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਠਾ ਸਕੀਏ। ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹੋਵੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝਾਂਗੇ।”

ਫਿਰ ਮੈਂ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਇਹ ‘ਸਹਾਇਤਾ’ ਨਹੀਂ, ‘ਸੇਵਾ’ ਹੈ।

ਬਾਰਾਂ-ਤੋਰਾਂ ਪੰਹ ਨੂੰ ‘ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ’ (ਸਰਹਿੰਦ) ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਮੋੱਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮਕਾਨ ਖਾਲੀ ਪਏ ਸਨ। ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮੰਜਾ ਬਿਸਤਰਾ ਲਗਾ ਦਿਤਾ। ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੋੱਲੇ ਦੀ ਰੋਣਕ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਰਾਤ ਇਕੱਲਿਆਂ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਟਣੀ ਪਈ। ਪਿੱਛੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕੋਠੜੀਆਂ, ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਵਿਹੜਾ, ਤੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਡਿਉਚੀ। ਮੇਰਾ ਮੰਜਾ ਡਿਉਚੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਬੂਹੇ ਨਾਲ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਸੋਮ ਬੱਤੀ ਜਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਜਾਗਦਿਆਂ ਕੱਟੀ। ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੈਂ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋਣਕ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਹੋਣੇ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਕੋ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਕੱਲਾ ‘ਆਦਮ’ ਤਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। / ਅੰਨ-183 ਏਜੀ ਨਿਕਲ

ਤੋਰਾਂ ਪੰਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ‘ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ’ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਲੂਸ ‘ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ’ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਦੋਹਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਤਕ ਓਥੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ‘ਟੋਹੜਾ’ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੇਰਾਗ-ਮਈ ਪਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਸੰਗਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ (ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ) ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਸੁਣ ਕੇ ਝੂਮ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ

ਸਨ ਸੱਯਦ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਛ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਾਂ।

ਢਾਡੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਸੂਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ-ਮੇਟਾ ਲੇਕਚਰ ਦੇ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਕਚਰ ਦੇਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੇਕਚਰ ਦੇਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਲੇਕਚਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਖੈਰ, ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਓਟ ਤਕਾ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪੰਦਰਾਂ ਤੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਵ-ਮਈ ਬੱਲੀ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਨਿਭਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਉਹ ਲੇਕਚਰ ਬਹੁਤ ਵੱਸਿਆ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਤਕਦਾ ਸਾਂ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੱਚ ਪੁਛਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਹੋਰਾਨ ਸਾਂ। ਇਉਂ ਭਾਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾਈ, “ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਭ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ, ਕੋਈ ਨਾਉ ਨਾ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ।”^੧

ਬੰਨਣ ਲਗਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਪਈ, ਤਾਂ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਨੱਟਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਸੱਯਦ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਣ ਕੇ ਫੜਾਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੋ ਰੁਪੇ ਦੀ ਕੁਛ ਕੀਮਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੰਡ ਵੀ ਸੀ।

ਪਿਛੋਂ ਸੱਯਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਏਹਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਛਡ ਦਿਆਂ, ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਲੇਕਚਰ ਦਿਆਂ ਕਰਾਂ।

ਬਾਹਦ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ‘ਟੋਹੜਾ’ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਲੇਕਚਰ ਦਿਆਂ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਦੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਨਾ

ਛੱਡਿਆ ।

ਉਸ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਅਸਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਵਡਿਆਈ । ਸਾਰੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਤਾਨ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਟੁਟਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦਾ 'ਵਾਹਿਦ' ਲੀਡਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ।

ਤੇਰਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈਆਂ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਖਾਲੀ ਮਕਾਨ ਵੀ । ਉਥੋਂ ਤੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਬੜੀ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖੋ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ 'ਸਹਾਇਤਾ' ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸੱਜਣਾ ਦੀ । ਤੇ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੀਏ । ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਆ ਜਾਉ । ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉ । ਜੋ ਕਹੋਗੇ, ਤਨਖਾਹ ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ । ਅਸਾਂ ਜੋ ਖੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਏ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ।"

ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ । ਮੈਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ, ਮਕਾਨ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਇਗਾ, ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵੀ । ਪਰ ਉਸ ਬਦਲੇ ਮੈਨੂੰ 'ਕਿਸੇ' ਦੀ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ । ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਪਰ ਰੋਟੀ ਬਦਲੇ ਮੈਨੂੰ 'ਹਿਜ਼ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਵਾਇਸ' ਦਾ ਰੀਕਾਰਡ ਬਣ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੇ ਓਥੇ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਪਰ ਉਪਰੋਂ ਮੂੰਹ-ਰਖਣੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਤ ਆਇਆ । ਪਰ ਨਾ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁੜ ਕੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਗਿਆ ।

ਹੱਥ ਦੇ ਰੰਗ । ਕਦੇ ਮੈਂ ਸਰੀਕੇ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨੌਕਰੀ ਵਾਸਤੇ ਰੁਲੇ ਲੈਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ 'ਨੌਕਰੀ' ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਾਉਂਦੀ । ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਚਾਲੀ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ । ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਈ । ਤੇ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਫਿਰ 'ਨੌਕਰੀ' ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਜਦ ਜਥੇਦਾਰ ਇੱਛਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ । ਉਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ' ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਰਧਾਨ

ਜਥੇਦਾਰ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ 'ਉਰਾੜਾ' ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਨਿੱਗਰ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਮੈਂ (ਜਥੇ ਸਮੇਤ) ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਰਾਤ ਲਾਹੌਰ ਰਿਹਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਸੀਤਲ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਕਥਾ ਕਰ ਲਵੋਗੇ?"

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਰਸਰੀ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ! ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਮੁਬਤਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਭਿਆਸ ਹੈ।"

"ਬੱਸ ਫਿਰ ਠੀਕ ਹੈ।" ਉਹਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਕੀ ਠੀਕ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁਛ ਪਤਾ ਲੱਗੇ।" ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ।

"ਕਿਹੜਾ, ਜਥੇਦਾਰ ਇੱਛਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਏਥੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਆ ਜਾਉ। ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਜੋ ਕਹੋਗੇ, ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਏ।"

("ਕਿਹੜਾ" ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਸੀ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਦਾ।)

ਇਕੋ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਬੇ-ਤਕੱਲਫ਼ੀ ਵੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ! ਇਹ ਸੌਦਾ ਕੁਛ ਮਹਿੰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਏ। ਆਪ ਮੇਰੇ ਲੀਡਰ ਹੋ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਰਕਰ। ਆਪਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਕੱਤਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਖਲੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੋ, ਨੌਕਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਜਿਥੇ ਬੁਲਾਓ, ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਏਥੇ ਮੁੱਤ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ। ਆਦਮੀ ਜਾਂ 'ਲੋੜ' ਪਿਛੇ ਡਿਗਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ 'ਲਾਲਚ' ਪਿੱਛੇ। ਤੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਰੱਬ ਹੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਜਰਮਨ-ਜੰਗ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਵੀ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ। ਸਾਡੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੋਸਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਚਰੂਰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਇਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਦੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੇ ਰਝਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਗਤਬਤ ਚਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੇ ਉਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਾ ਫ਼ਿਰਕਾ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ

ਲਈ ਕਈ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨੇ ਕੁਛ ਆਪਣੀਆਂ 'ਵਕਤੀ' ਸੰਸਥਾ ਬਣਾ ਲਈਆਂ, ਜੋ ਗ਼ਰੀਬ ਗ਼ਰਬਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਦੀ ਅੰਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੰਸਥਾਕਾਰ ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਦਿਲ ਖੁਹਲ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ 'ਸਿੱਖ ਲੀਗ' ਬਣਾ ਲਈ। ਅੰਦਰ ਖ਼ਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਵੱਡੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸਹਿ ਸੀ, ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਉਸ 'ਸਿੱਖ ਲੀਗ' ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਕਰਦਾ ਮੈਂਬਰ (ਵਕੀਲ) ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਚੇਚਾ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਬੜੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। 'ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ 'ਲਾਲਚ' ਦਾ ਜਾਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਿਛਾ ਦਿਤਾ। "ਵੇਖ ਭਈ! ਮਿੱਤਰਾਚਾਰੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਭਲੇ ਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗੇ, ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਜੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੱਛੇ ਮਰਦਾ ਏ। ਇਕ ਮੁਰੱਬਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵੀ ਵਾਹਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਦੱਸ, ਹੋਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਸੱਚ ਲੈ, ਇਹ ਦਿਨ ਰੱਜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।"

ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਸੰਨ ਚੌਤੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਕਹਾਂ। ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।"

"ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਏ?" ਉਸ ਨੇ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ। ਚੱਲ, ਜਿਸ ਲੀਡਰ ਤੋਂ ਕਹੇਂ, ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਖ਼ਾਨੇ ਅਖਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।"

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ। ਕੁਹਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਗੁਪਤ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੋਹਰ।

ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਇਹ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ। ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨਾ ਮੰਨੀ।

੩੩

ਭੜਾਣੇ ਅਸੀਂ ਮਾਰਚ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰਹੇ ।

ਭਾਵੇਂ ਸ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੰਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਖਰੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਉਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਬੀਬੀ ! ਤੂੰ ਸਰੀਕੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨੱਕ ਵਢਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ ? ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਆਖੇਗਾ, ਰੱਜੀ-ਪੁੱਜੀ ਭੈਣ ਉਜੜ ਕੇ ਆਵੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਗੱਲਾ ਜੱਟ ਉਹਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖੁਆ ਸਕਿਆ । ਮੁੜਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਆਖੀ ।"

ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣੇ ਸਨ । ਸੋ ਅਸੀਂ ਮਾਰਚ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਜ਼ੀਰੋ ਚਲੇ ਗਏ । ਪਿੱਛੋਂ ਪੱਕਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਮਕਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਸਾਂ, ਪਰ ਜ਼ੀਰੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਕੱਚੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਜਿਸਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਜਾਣ, ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਸੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ । ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਤੇ ਲੜਕੀ ਤਾਂ ਸਕੂਲੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਅਗੂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਵਿਹਰ ਗਏ । ਮੈਂ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਓ । ਖਰਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੇ । ਉਹ ਏਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚੋਰ ਦੇਂਦੇ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਚਲਾ ਦਿਹੋ ।

ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਹੋਈ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾ ਲਈਏ । ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ 'ਮੁਸਾਫ਼ਰ' ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ, ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਵਾਹਵਾ ਦੇਰ ਲੱਗ ਗਈ ।

ਏਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਖੁਭਣ ਵਿਚ ਖੁਭ ਚੱਲਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਭਲ ਗਿਆ । ਆਏ ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਤਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ੀਰੋ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਥਾਪ ਦਿਤੇ ਤੇ ਪੰਜ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆਂ ਵਿਚੋਂ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸੀ । ਬੱਸ, ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ ਹੀ ਬੀਤਣ ਲੱਗਾ । ਓਧਰੋਂ ਘਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿਰ 'ਤੇ । ਆਮਦਣ ਕੋਈ ਨਾ, ਤੇ ਅੱਠਾਂ ਜੀਆਂ ਦਾ ਖਰਚਾ

ਸਿਰ 'ਤੇ ।

ਪਰ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਭਲ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿ ਇਹ (ਲੀਡਰੀ ਵਾਲਾ) ਰੰਗ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਫਿਰ ਵੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨਾ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਰੱਸਾ ਮੇਰੇ ਗਲਾਂ ਨਾ ਲੱਥਾ ।

ਇਹ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਵੱਡੇ ਦੋਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ।

ਭੀਲੋ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ: ਤਾਬਾ ਸਿੰਘ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ । ਸੰਜੋਗ ਜੋਰਾਵਰ । ਏਸੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਹਨਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ । ਪਰ ਮੈਂ ਦੂਰ ਦੇ ਪੰਥ ਕਾਰਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ । ਲੜਕੀ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਖਾਨੇਵਾਲ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ । ਅਸੀਂ ਜੀਰੇ ਆ ਬੈਠੇ ਤੇ ਉਹ ਮੁਦਕੀ । ਤਾਬਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਫਿਰ ਗੱਲ ਚਲਾਈ । ਖੈਰ, ਅਸੀਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਸਿਰਫ਼ ਲੜਕੀ ਹੀ ਲੜਕੀ ਜੇ । ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜੇ ।"

ਮੈਂ ਔਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ । ਦੋਵੇਂ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ । ਸੋ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ । ਸਾਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ।"

ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ । ੧੯੪੮ ਈ. ਦੇ ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਪੰਜ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਸੀਂ ਦਸ ਆਦਮੀ ਗਏ, ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ । (ਦਾਜ਼ ਨਾ ਮਿਲਨ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ।) ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰ ਆਈ ਨੌਂਹ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਰਖਿਆ । (ਪੇਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਹੈ ।) ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਹਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਓਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਮ ਰਖਦੇ, ਜਾਂ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਹੀ ਠੀਕ ਸੀ ।)

ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਹੁਣ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਘੋੜੀ ਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵੇਚ ਦਿਤੀਆਂ । ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਰੱਖ ਲਈ । ਅਸੀਂ

ਸਾਮਾਨ ਲੈਂਦਿਆ, ਤੇ ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਸਮਰਾਲਾ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਕਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੁਛ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚੌਥੇ ਬਜ਼ਾਰ ਅੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਮਿਲ ਗਏ। ਉਥੇ ਅਸੀਂ "ਸੀਤਲ ਪ੍ਰੈਸ" ਚਾਲੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਆਰਜ਼ੀ ਅਲਾਟ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬਸਤੀ ਮਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਸਭੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਵੀ ਛਾਪਣੀਆਂ ਸਨ। ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸ਼ਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਚੱਲੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖੋ ਭਈ! ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਤਾਬਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ।"

ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ। (ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣੇ।) ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ: ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਭਈ, ਰਕਮ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਲਿਆਓ, ਮੈਂ ਵਸੂਲੀ ਲਿਖ ਦਿਆਂ।"

ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਤੁਹਾਡੇ ਲਿਖਵਾ ਲਈਏ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਾਓ ਤੁਸੀਂ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ; "ਸ: ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ! ਯਾਦ ਹੈ, 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?' ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਸੌਦਾ ਮੈਂ ਸ: ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵੱਧ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ 'ਜਥਾਨ' ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਲਿਖ-ਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।"

ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ 'ਜਥਾਨ' 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ (ਜਾਂ ਵਾਹਦੇ) ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਖੈਰ, ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਵਾਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਤਾਬਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜੀਆਂ।

ਪ੍ਰੈਸ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਮੀ ਰੱਖ ਲਏ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਦਸੀ-ਪੰਦਰੀ ਦਿਨੀਂ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ-ਕੁ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ।

ਮੇਰਾ ਭਣੇਵਾਂ (ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਜ਼ੀਰੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਉਹਦਾ ਸੌਹਰਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਮਕਾਨ ਅਲਾਟ ਕਰਾ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਵਾਰ ਦੀ। ਪਿੰਡ ਉਰਾੜੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸ. ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਵੈਸੇ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਥੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਸੀ।) ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭਰਾਵਾਂ ਵਰਗਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ। ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਉਹ ਕਸੂਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਪਰਵਾਰ। ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ—ਸਬੇਗ ਸਿੰਘ—ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੇਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹੋਰ ਹੈਗੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰਇਕ ਮਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਹੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਜ਼ੀਰੇ ਸਾਂ, ਤਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਛ ਮਦਦ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਮਦਦ ਤੋਂ ਵਾਂਜੇ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਂ ਚੀਰੇ ਗਿਆ। ਖਬਰ ਮਿਲਨ 'ਤੇ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਉਚੇਚੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ 'ਚਾਚੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਵੱਡੇ ਜੇਠ ਦੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਉਹਨੂੰ 'ਚਾਚੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਵੀ 'ਚਾਚੀ' ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੰਥ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਚਾਚੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਭਰੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਵੇ ਪੁੱਤ ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਏ, ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁਣ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ।"

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਟਪਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚੀ ! ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਵਾਜ ਮਾਰੇਂਗੀ, ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ।"

ਘੰਟਾ ਭਰ ਅਸੀਂ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਏਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ

ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਛ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰੇ ਤੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ 'ਰਾਟੋਲ ਬੇਟ' ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੀਤੀ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਏਕੜ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਬਿਠਾ ਦਿਓ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਬੰਦੀਆਂ ਆਉਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਵੇਖੀ ਜਾਇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਏਕੜ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜਿਹੜੇ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਏਨੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਮਰਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਵੀ।

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚੀ! ਇਸ ਤਰਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਭਲਕੇ ਸਵੇਰੇ—ਤੂੰ, ਉਧਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਬੇਗ, ਚਾਰੇ—ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਓ।"

(ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹਨ।)

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚੀ! ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੋਚੀ ਏ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਸੰਦ ਆਵੇ ਤਾਂ। ਸ਼ਬੇਗ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹਨੂੰ ਉਥੇ ਕੁਛ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਖਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕੁਛ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਦਿਆਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਸੀਲੇ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਮਾਫ਼ਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਪੂਰੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋ ਜਾਣਗੇ।"

ਚਾਚੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਲ ਪਰਲ ਹੋਝੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਭਰੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਵੇ ਪੁੱਤ! ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਅਨੂਪ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਪੂਜਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਏ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਈ ਮੇਰਾ ਅਨੂਪ ਏ।"

ਓਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸ਼ਬੇਗ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਲਿਆ। ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਉਹਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੌ ਰੁਪੈ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੌ ਰੁਪੈ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤ ਸੀ।) ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਹ ਤੰਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟੇ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਲਿਆ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਗਭਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ 'ਰਾਟੋਲ

ਬੇਟ' ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਮਾਣ ਮਾਪਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਕਸੂਰ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮਿਸਤਰੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਘੜੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਗਤਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਦੋ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ: ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਨਖੱਤਰੇ ਆ ਗਏ। ਚੰਬੇ-ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਅਗ੍ਹਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਜੀਰੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਰੂੜ ਸਿੰਘ 'ਹਾਂਸੀ' ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਰਘਬੀਰ, ਦਾਰਾ, ਸਬੇਗ, ਤਿੰਨੋਂ ਇਕੋ ਉਮਰ ਤੇ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਕੱਦ ਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ, ਕਿ ਇਹ ਸਗੋਂ ਤਿੰਨੋਂ ਜੋੜੇ ਹੋਣ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛ ਬਹਿਣਾ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਉਤਰ ਦੇਣਾ, "ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਾਂ। ਦਾਰਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਉਮਰ ਵਿਹ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਬੇਗ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਂ।"

ਸੱਚ ਮੁਚ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਸਦਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਾਲਿਆ ਸੀ।

ਸਮਰਾਲਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡੀ. ਆਰ. ਓ. ਆ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਬਦਲੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਹੋ ਗਈ। ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ, ਓਸੇ ਸਮਰਾਲਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ। ਉਹ ਮੁੜ-ਵਸਾਉ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ 'ਰੜੀ ਮਹੱਲਾ' ਵਿਚ ਛੱਟਾ ਜਿਹਾ ਮਕਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ੧੯੭੦ ਤਕ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਛ ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਆਰ ਲਈ ਤੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਹੋਰ ਪਾ ਲਏ।

ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਐਸਾ ਮੌਹ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ

ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੋਣ। ਤੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਜ਼ੀਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਹੋਰ। ਅਸੀਂ ਜ਼ੀਰੇ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਕਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਇਹ ਪਿਛਾਂ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਸੋ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। “ਉਹ! ਸੋ ਘੁਮਾਂ। ਓਧਰੋਂ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਂ ਕਨਾਲਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਦੱਸਦਾ ਏ।”

ਤਿੰਨ-ਕੁ ਸਾਲ ਪਿੱਛਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਨ ਏਕੜ (ਲਗਭਗ ਸੱਤਰ ਘੁਮਾਂ) ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ। ਓਸੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ੀਰੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰਖਣੀ ਪੈ ਗਈ।

੩੪

ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦਾ ਕੰਮ ਫੇਰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੇਰੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਫੇਰ ਸੱਦਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣ ਆਉਣ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜਾਗੀਰ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਛਾਂਡਾਂ ਸਿੰਘ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਵਾਲੇ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ਦਸਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਲੈਣਾ। ਹੁਕਮ ਮਿਲਨ ਉੱਤੇ ਅਸਾਂ ਜਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ। ਅੱਜ ਐਸ ਪਿੰਡ ਦੀਵਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਔਨ-ਦਸ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੱਕ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਦਸ ਦਸ ਮੀਲ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਜਾਣਾ।

ਹੋਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਰਗੋਧਾ, ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਛੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ

ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਣ ਆਉਣ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਪੁਰਬ ਹੀ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ, ਬੰਬਈ, ਨਾਗਪੁਰ, ਕਲਕੱਤਾ ਆਦਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵੇਖੇ ਸਨ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਖਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਈ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਜੋੜ ਦਾ ਮੇਲਾ (ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਤੜਪ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਨਸ਼ਤਰਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਯਾਦਾਂ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਤੁਰੇ। ਉਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀਵਾਰ ਝਨਾਂ ਉਤਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਮਸਾਂ ਗੱਡੇ ਗੱਡੇ ਪਾਣੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਫੁਲਬਹਿਰੀ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਬਰੇਤੇ ਪਏ ਸਨ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਰਾਈਆਂ ਨੇ ਕਾਨੇ ਗੱਡ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਬੀਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ, 'ਕੀ ਆਹਾ ਝਨਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਭੁੱਬ ਕੇ ਮਰੀ ਸੀ?'

ਕਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਉੱਠੇ। ਰੇਲ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਤੇ ਉਸ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਦੇ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜੇ ਵਿਚ ਬੰਠਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ, ਜੋ 'ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ' ਵਿਚ "ਝਨਾਂ" ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਪੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ "ਇਕਾਤ" ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਜੰਮ - 171. ਏਰੀ ਮਿਸ਼ਰ

ਪਹਿਲੀਵਾਰ ਅਸਾਂ 'ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਪੰਜੇ ਦੇ ਨਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਸਰੋਵਰ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ। ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਬੜਾ ਪਰਸੰਨ ਹੋਇਆ।

ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਧੇਰੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਪਿਸ਼ਾਵਰੀਏ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ 'ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਪੀਰ' ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਕੀਦਤ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਧਰਤੀ ਤੱਕ ਮੱਥਾ ਫ਼ੁਹਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਦੁਆ ਮੰਗਦੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਤਕ ਇਲਾਕਾ ਵੇਖਿਆ। ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਵੀ ਵੇਖੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਰਸਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬਿਖੜਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਉਪਰ ਤਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਥ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਚੁਫੇਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦਾ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉਬਲ-ਪੁਬਲ ਹੋਈ। ੧੯੬੭ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲਿਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਾਛ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ।

ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਅਸਾਂ ਟੈਕਸਲਾ ਦੇ ਖੰਡਰ ਵੇਖੇ। ਬੱਸ, ਹੱਥ ਹੱਥ ਉਚੀਆਂ ਨੀਆਂ। ਦੁੱਠੇ ਹੋਏ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸ਼ਾਨੀਆਂ। ਧਰਤੀ ਥੱਲੇ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਨਕਸ਼ੇ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ। ਅਹਿ ਖੇਡ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ। ਐਥੇ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਸੀ। ਅਹਿ ਕਚਹਿਰੀ ਸੀ। ਅਹਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਰਟਿਸਟ ਦਾ ਮੂਰਤਘਰ ਸੀ। ਤੇ ਐਥੇ.....। ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਸਤਨਗਰ ਤਕ ਵੀ ਗਏ, ਜਿੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਉਚੇਰੇ "ਹੜੱਪਾ" ਬੋਹ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਉਹ ਟੈਕਸਲਾ ਵਰਗਾ ਸੌਗਮਈ ਨਜ਼ਾਰਾ। ਕਿਸੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣਾ

ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਬੋਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ, ਏਥੇ ਨਾਚ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀ ਸੱਭਾਤਾ।

ਉਸ ਉਮਰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਭੁਚਾਲ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਛ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਕੋਇਟਾ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਹੀ ਕੋਇਟਾ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰੰਗ। ਭੁਚਾਲ ਨਾਲ ਕੋਇਟਾ ਸਾਰਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕੁਛ ਮਕਾਨ ਓਵੇਂ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਖਲੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਲਾਗੇ ਦੀ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਵੇਖੀ, ਜੋ ਭੁਚਾਲ ਨਾਲ ਥੱਲਿਓਂ ਉਪਰ ਤਕ ਪਾਟ ਗਈ ਸੀ।

ਕੋਇਟੇ ਤੋਂ ਸੱਖਰ ਤਕ ਸਭ ਖੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਗਿੱਠ ਭਰ ਵੀ ਹਰੀ ਝਾੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੇ ਵੇਖ ਕੇ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਤੇ ਪਰਿਲ-ਗਾਮ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਚਮਕਦੀ ਧੁੱਪ।

ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਉਤੇ ਸੱਖਰ ਦਾ ਪੁਲ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਖ਼ਤ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਦਰਿਆ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਇਕ ਪਾਸੇ। ਪੁਲ ਦੇ ਹੇਠ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਹੀ ਇਕ ਬੁਰਜੀ ਵਜੋਂ ਹੈ, ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੁਰਜੀ ਨਹੀਂ। (ਪਰ ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ 'ਹਾਵੜਾ ਬ੍ਰਿਜ' ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਦਾ ਕਮਾਲ।)

ਕੁਛ ਕੁਛ ਯਾਦਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਧੁੰਧਲੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਛੀ ਦਾ ਕੁਰੰਗ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ ਲਗਭਗ ਪੰਝੱਤਰ ਫੁਟ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਜਥਾੜੇ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਸੀ।

ਚਾੜੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਕੁਛ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅੱਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਦੇ ਜਥਾੜੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੱਡੀਆਂ ਖਲੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਚੌਦਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਫੁੱਟ ਲੰਮੀ ਛਤੀਰੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (ਬੜਾ ਸੰਗਤ ਤੇ ਜਗਤ ਸੁਧਾਰ) ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਹਨ। ਪਰ ਦੋ ਥਾਂ ਓਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੇਖੇ। ਇਕ ਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੰਦਰ'। ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਚੌਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਪਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ 'ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ' ਦੀ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰੱਜ ਜਾਨਵਰ (ਖਾਸ ਕਰ ਕੱਟੇ ਦੀ) ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੱਜ ਇਕ ਕੱਟਾ (ਝੋਟਾ) ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝਟਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦਾ ਧੜ ਤੇ ਸਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਓਥੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਏ

ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗਏ। ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ ਲੰਗੋਟ ਧਾਰੀ ਪੁਜਾਰੀ ਖਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਜਮਦੂਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਲਹੂ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਉਸਨੇ ਉਤਾਹ ਚੁਕਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਹਮ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਖਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਆਏ ਹੈਂ, ਤਿਲਕ ਲਗਵਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਨਹੀਂ।”

ਅੰਦਰੋਂ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਖਲੋ ਨਾ ਸੱਕੇ, ਤੇ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ‘ਜਗਤ ਸੁਧਾਰ’ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਦਾ ‘ਗੇਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ’, ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ‘ਮੈਰੀਨ ਡਰਾਈਵ’, ‘ਚੰਪਾਟੀ’, ਦਾ ਰੇਤਲਾ ਮੈਦਾਨ, ‘ਬਾਲਕੋਸਵਰ’ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਬਾਲਕੋਸਵਰ (ਹੈਂਗਿੰਗ ਗਾਰਡਨ) ‘ਤੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ‘ਕਾਲੇ ਘੋੜੇ’ ਕੱਲ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਜਿੱਥੇ ਮੌਏ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਜਰ ਪਏ ਹਨ। ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ‘ਮੈਰੀਨ ਡਰਾਈਵ’ ਉਤੇ ਮਛਲੀ ਘਰ, ਜਿਥੇ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹਨ।

ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ‘ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ’ ਨਦੇੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸਭਾਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਬਹੁਤੀ ਸਨਾਤਨੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ। ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ‘ਗੋਡੇ ਢੱਕਣੀ ਕੱਛ’ (ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਕਛਹਿਰਾ) ਪਹਿਨਣੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਕਛਹਿਰਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ? ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੋਡਾ ਨੰਗਾ ਰੱਖਣਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਆਂ

† ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਅਸਲੋਂ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ।

‡ ਅਜਾਦੀ ਬਾਅਦ ਓਥੋਂ ‘ਕਾਲੇ ਘੋੜੇ’ ਦਾ ਬੁੱਤ ਉਠਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਸੋ ਨਵਾਬ ਦੇ ਰੁਹਬ ਅਧੀਨ ਓਥੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਕਢਹਿਰਾ ਪਹਿਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹੇ, ਪਰ ਰਹੇ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ। ਓਥੇ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਚਿੰਦਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ (ਬਸਤਰ ਆਦਿ) ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਸਨ।

ਓਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗਵਾਲੀਅਰ ਆ ਉੱਤਰੇ। ਰਾਤ ਫੂਲ ਬਾਗ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੱਟੀ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਗੋਡੀਆਂ ਉਪਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਰਸਤੇ ਗਏ। ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚੋਂ ਬੁੱਤ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੂਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬੁੱਤ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਮੂਲੀ ਜੇਹਾ ਇਕ ਕਮਰਾ ਉਦਾਲੇ ਲੰਗੇ ਦਾ ਜੰਗਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ "ਬੰਦੀ ਫੌਜ ਦਾਤਾ"। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਨ ੧੬੪੫ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਓਸੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਗੇ ਜੰ ਸਰਾਂ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਗਰੇ ਆ ਉਤਰੇ। ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੱਟੀ ਤੇ ਦਿਨੇ ਆਗਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੇਖਣ ਤੁਰ ਗਏ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲ-ਚਸਪੀ ਦੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਡ-ਮੁੱਲੀ ਵਸਤੂ ਸੀ 'ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ' ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਖ਼ਤ।

ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੦੨੪ ਈ. ਵਿਚ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਢਾਹਿਆ 'ਤੇ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਓਥੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਬੁੱਤ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਲਿਆਂ ਤੇ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਉਸ ਬੁੱਤ ਦੇ ਚਾਰ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਉਸਨੇ ਮੱਕੇ ਤੇ ਮਦੀਨੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਤੇ ਦੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਤਖ਼ਤ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਜਦ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਸਤਾਨ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਮਨਾਥ

ਮੰਦਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ। ਉਹ ਤਖ਼ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਮੁੱਲੀ ਨਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਸਿਰਫ਼ (ਸਾਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ?) ਛਤੀਰੀਆ ਹਨ, ਜਾਂ ਉਪਰ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੱਟੀਆਂ ਪੱਤਰੀਆਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੱਕੜੀ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਭ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਲਾਹ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ "ਤਾਜ ਮਹਿਲ" ਵੇਖਣ ਗਏ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਗੁੰਗੇ ਦੀ ਮਿਠਿਆਈ ਵਾਂਗ, ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਕਥਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਜੋੜਾ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਵੇਖਣ ਆਇਆ। ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, 'ਤੁਸੀਂ' ਵਾਹਦਾ ਕਰੋ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧਾ ਬਣਾ ਦਿਹੋਗੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਣ ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।'

ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ 'ਤਾਜ ਮਹਿਲ' ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਚਮਕ ਉਠਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੁਮਤਾਜ ਬੇਗਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਜਿੰਦਾ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਗਰੇ ਦਾ ਤਾਜ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ 'ਨੂਰ ਜਹਾਨ' ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਮਕਬਰਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਚਸਮਾ, ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼, ਤੇ ਨਸ਼ਾਤ ਬਾਗ਼ ਵੀ ਵੇਖੇ, ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਨੂਰ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਵਾਏ ਸਨ।

ਪਹਾੜੀ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਡਲਹੌੜੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਠੇ ਵਾਂਗ ਦੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਸੁੰਦਰ ਮਕਾਨ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਛੋਟਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹੱਪਣ ਨਾਲ ਮਾਲਾ ਮਾਲ।

ਸ਼ਿਮਲਾ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਰਕਾਰੀ

ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਨਹੀਂ।

ਅਸੀਂ ਡੋਹਰਾਦੂਨ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਅੱਗੇ 'ਮਸੂਰੀ' ਵੇਖਣ ਵੀ ਪੁੱਜੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ 'ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੌਰੀ ਦਿਲੁਹਸਪੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਉਥੇ ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਬਾਕੀ ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਹਟਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰ-ਬੰਦੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਈ ਚੱਕਰ ਲਾਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਗਾਮ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਵੈਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਕਈ ਅਸਥਾਨ ਹਨ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ : ਢਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

੩੫

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਮੇਰੇ ਕੁਛ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸ਼ੌਕ ਸਮੂਲਚੋਂ ਬਦਲ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੋਹ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਵੱਲਾ ਸੀ। ਕਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੁੜ੍ਹਕਾ' ਲਹੂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਹਿੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਬੇਸਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਛਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਆਈਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜੋ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਏਕੜ ਟਿੱਬਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਬਾਗ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਤੋਂ ਆਉਣਾ, ਕਹੀ ਵੜ ਕੇ ਖੇਤ ਵੱਲ ਤੁਰ ਜਾਣਾ। ਹਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਟਾਂ ਉਤੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?' ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੈਂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬਹਿ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਉਹ ਨਿਆਈਂ ਵਾਲਾ ਖੇਤ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਏਧਰ ਆ ਕੇ ਜੀਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਬਾਹਨ ਏਕੜ ਮਿਲ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾ ਵੱਸੀ। ਕਾਦੀਵੰਡ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਨਿਆਈਂ ਸੀ। ਤੇ ਜੀਰੇ, ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਘਰ ਤੋਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਬਾਹੀ ਇਕ ਮੀਲ ਦੂਰ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੋ-ਢਾਈ ਮੀਲ ਦੂਰ। ਵਾਹੀ ਵਿਚ ਓਹਾ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਸ

ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ॥ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਸੋ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ । ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸੀ । ਓਥੇ ਪਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਇੰਜਨ ਲਾਇਆ । (ਓਦੋਂ ਅਜੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ।) ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ । ਤੰਗ ਆ ਕੇ ੧੯੬੭ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਪਈ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਡਕੀਰ ਤਕੀਆ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕਨਾਲ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਬਦਲੇ ਉਹ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ । (ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ।) ਪਰ ਮੈਂ ਉਹ ਕਨਾਲ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਮੋਹ ਸੀ । ਪਰ ਏਧਰ ਆ ਕੇ ਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਹੋਈ । ਓਹਾ ਰਕਮ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾ ਲਈ ।

ਮਾਲੀ ਪੱਖੋਂ ਮੈਂ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਨਾਲੋਂ ਸੁਖੀ ਹਾਂ । ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਓਸੇ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਦਾ ਹੀ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ 'ਸੀਤਲ ਭਵਨ' ਦਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ।

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾਤ ਪੈ ਗਿਆ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਲੀਡਰ (ਖਾਸ ਕਰ ਨਾਗੋਕੇ ਗਰੁੱਪ) ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਪਰ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ੧੯੫੫ ਤਕ ਰਿਹਾ ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੁਣ ਘਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇਂਦਾ। ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕੁਛ ਕਤਾਬਾਂ (ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ) ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ', 'ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ', ਤੇ 'ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ' ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪੁਸਤਕਾਂ । ਉਹ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਿਕੀਆਂ । ਪਰ ਵੰਡ ਬਾਹਦ ਉਰਦੂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਵਿਕਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਸ ਹੋਸਲੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਲਗਨ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਾਹਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਪਛਤਾਉਣ ਲਗ ਪਏ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੀਡਰਾਂ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਯਾਦ ਰੱਖੋ, ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਨਾ ਦੋਸਤ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਾਭਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਸਿੱਖ ਹੈ, ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਲਗਿਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰੇਗੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੁਲੇਖੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਏਸੇ ਆਸ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ 'ਮਿਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ, ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਮਿਸਟਰ ਹੁੰਡਸਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਦੇਣੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

“Meanwhile the Mission had seen representatives of other minorities. The Sikh case was presented by Master Tara Singh, Giani Kartar Singh and Harnam Singh in a joint but far from concerted interview, and separately by S. Baldev Singh, who was later to become Indian Defence Minister. All but Giani Kartar Singh, who said that the Sikhs would feel unsafe in either a united India or Pakistan, were strongly against Partition, all were in favour of a separate Sikh State or province in certain circumstances, especially if India were to be divided, though they differed as

to its minimal area, which S. Baldev Singh defined as the Ambala, Jullundur and Lahore divisions of the Punjab. The S. favoured weighted communal proportions in the legislatures in a united India; specifically, the Muslims should give up their 51 per cent majority in the Punjab legislature and be content with 45 per cent, which would leave the Sikhs with the balance of power. The Mission thought that the Sikhs don't know what they want but are worried and alarmed.”†

(“ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ‘ਮਿਸ਼ਨ’ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸੀ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ—ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ—ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੇਸ (ਮੰਗ) ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਗਿ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਾ ਸਾਂਝੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰੀ ਰਿਆਸਤ (ਰਾਜ) ਜਾਂ ਸੂਬਾ ਬਣੇ। ਅਜੇਹੀ ਰਿਆਸਤ ਜਾਂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਸੀ। ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਬਾਲਾ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਅਜੇਹੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਦੇਸ ਅਖੰਡ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਸ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਵੋਟੇਜ (ਖਾਸ ਨੀਯਤ ਗਿਣਤੀ) ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਵ, ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕਵੰਜਾ ਫੀ ਸਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਤਾਲੀ ਫੀ ਸਦੀ ‘ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਤਰਾਜ਼ੂ (balance of power) ਸਿੱਖਾਂ

† The Great Divide, Britain-India-Pakistan, by H.V. Hodson. 1969. P. 137.

ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਜਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਭੇ ਵਿਚ ਸਨ।")

ਉਪਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪਾਠਕ ਆਪ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਣ। ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿੰਨਾ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਛ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

"ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਬਲਵਾਨ ਗਵਾਹੀ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।"

"ਤਾਕਤ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਧਿਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਾਹਦੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।"

"ਲੋਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ।"

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ 'ਵਾਅਦਿਆ' ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਾਕਤ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਛ ਬਦਲ ਗਿਆ: "ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।" *ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ*

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: "ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਚ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਕ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਉਜੜਨ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਪਿੰਡ ਬਚ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਕ ਘਰ ਨੂੰ ਉਜੜ ਜਾਣ ਦਿਹੋ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਕਾਲੀਅਤ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦਾ ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਏਸੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਸਵਾਬ (ਪੁੰਨ, ਲਾਭ) ਬੱਕਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਏਹਾ ਹਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਤਾਕਤ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ

ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੂਬੇ ਬਣਾ ਦਿਤੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਅੰਤ ਤੱਕ ਆ ਕੇ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਹ-ਪਚਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਗਏ।

੨੧ ਮਈ, ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ੧੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੫੫ ਤਕ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੋਰਚਾ ਫਤਹਿ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆ ਨੂੰ ਧੌਂਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ।

ਵੇਸੇ, ਲੋਕਰਾਜੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਹੜਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਕਹੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿਓ। ਭਾਵ, ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਤਮ। ਅਜਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ---

ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਅਨੋਖਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਇਖਲਾਕੀ ਕੌਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਮਨੁੱਖਤਾ' ਕੱਢ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਤਕ ਜਲੀਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਓਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਦਾਲ' ਤੋਂ ਝਗੜਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। 'ਬੁੜ'। 'ਬੁੜ' ਹੀ ਸਾਰੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਕੌਦੀ ਤਾਂ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਦਿਆਂ ਹੀ ਜੇਹਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਡਾ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਬੜੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੇਹਲ ਵਿਚ 'ਆਗੂ' ਬਣਨਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਘਾਟੇ-ਵੰਦਾ ਸੌਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਆਗੂ ਸਭ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਗਿ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਬਾਦਲ' ਨੂੰ। ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਸ਼ੇਰੇ ਵਾਲਾ 'ਤੇ 'ਬਾਦਲ' ਸਾਹਿਬ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੀ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਸੀਤਲ ਹੋਰੀ" ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣਿਆਂ ਕਰੋ।"

ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਗਿ. ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ 'ਵੈਰਾਗੀ', ਗਿ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਡਿਆਰਾ

ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਸਜਣ ਸਨ। ਪਰ ਗਿ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਲਿਖਿਆ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਏ।

ਲੈਕਚਰਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੀ ਚੱਲਿਆ। ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ।

ਉਸਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਇਉਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦੀ ਗਈ, ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਕੁਛ ਘਟਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ : ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹਾਂ; ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਇਸਰਾਈਲ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਗੁਆਚੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਰਸੂਲ ਹਾਂ। ਕੁਰਆਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਈਸਾ ਖੁਦਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਕਵਲ ਖੁਦਾ ਦਾ ਪੇਗੰਬਰ ਸੀ। ਪੇਗੰਬਰ ਤੇ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਪੇਗੰਬਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੈਗ਼ਾਮ-ਬਰ, ਪੈਗ਼ਾਮ (ਸੁਨੇਹਾ) ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ। ਤੇ ਰਸੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਹੇਚਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਸਲਾਮ ਪੇਗੰਬਰ ਤਾਂ ਕਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਰਸੂਲ' ਇਕ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਵ ਰਸੂਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪੇਗੰਬਰ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇਰਾ ਹੈ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

“ਹਮ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਕਿ ਦਮੀ,

ਮੁਹਲਤਿ ਮੁਹਤੁ ਨ ਜਾਣਾ।”†

ਬੱਸ, ਏਨੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਕਹਿਣ, ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ 'ਰੱਬ' ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, 'ਆਦਮੀ' ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਤੇ ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ ਜੈਨਰਲ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੱਜਣ ਬੁਲਾਉਣ ਆ ਗਿਆ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰੇ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ੇਰੇ ਵਾਲਾ', ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਬਾਦਲ' ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਦੂਸਰੀ ਬਾਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਂ ਗਿਆ। ਚਾਨਣੀ ਥੱਲੇ ਸੋਭੇਦ ਸੌ ਸੱਜਣ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਾ ਵੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾ ਫੜਹਿ ਬੁਲਾਈ।

ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਇਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁਛ ਸਕਾਇਤ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਨਿਮ੍ਹਾ ਨਿਮ੍ਹਾ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੁਲਜ਼ਮਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੁਸਾਂ ਫੇਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਮੁਜਰਮ* ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਥਾਂ (ਕਟਹਿਰਾਂ) ਨੀਯਤ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸਨ ਗਿ. ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ 'ਵੇਰਾਗੀ', ਗਿ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਹੁਡਿਆਰ', ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਕੰਗ, ਤੇ ਇਕ (ਸਾਇਦ ਨਿਰਮਲੇ) ਸਾਧੂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਅੱਗੋਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੱਜਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ, ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।

ਮੈਂ ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ! ਇਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੱਜਣ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਸਾਰੇ ਇਕੋਵਾਰ ਰੋਲਾ ਨਾ ਪਾਉਣ। ਹਾਂ, ਇਕ ਦੇ ਸਵਾਲ ਮੁੱਕ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਵੇਰਾਗੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸੱਤ ਜੀ ਬਹਿਸ ਕਰਨਗੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇਗਾ।"

ਯਾਦ ਰਹੇ, ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਹਿਸ ਦਾ ਹੋਰ। 'ਬਹਿਸ' ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ, ਉਸਨੂੰ ਲਾਜਵਾਬ ਕਰਨਾ।

ਸੱਤ ਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੁਛ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾ ਉਘੜ ਆਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ,

‡ ਜਿਸਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇ। ਸੰਬੰਧਤ।

* ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਗੁਨਾਹਗਾਰ।

"ਧਰਮਾ ਧਰਮਾ ਹਿੰ ਬਰਮਸੰਯੁਕਤਿ ਮਾਰਗ ।
 ਅਧਿਕਾਰਮਾਨਸ ਬਰਮਸੰਯੁਕਤਿ ਸ੍ਵਾਮਿਯੁਕਤਿ । ੭ ।
 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਯ ਸਾਧੂਨਾੰ ਬਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਕ੍ਖਿਨਾਮ੍ ।
 ਬਰਮੰ ਸੰਸਥਾਪਨਾਥਾਧਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ । ੮ "

ਮੈਂ ਹੋਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਜੀ ! ਤੁਹਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਹੀ ਖਾਲੀ ਗਿਆ ।
 ਤੁਹਾਡਾ ਬਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਤੇ ਬਾਇਬੇਲ ਚਾਰ ਅੱਖਰ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ (ਹਿੰਦੂ) ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਇਹਨੂੰ
 ਕੀ ਇਲਮ । ਇਸ ਲਈ ਤੁਸਾਂ ਇਹ 'ਅਸੰਘ ਬਾਣ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਹਨ
 ਗੀਤਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸੱਤਵਾਂ ਤੇ ਅੱਠਵਾਂ ਸਲੋਕ । ਹੁਣ ਰਹੋ, ਤਾਂ ਅਰਥ ਵੀ
 ਕਰ ਦਿਆਂ ? ਅਰਥ ਹੈ : 'ਦੇ ਭਾਰਤ ! (ਅਰਜਨ !) ਜਦ ਜਦ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਰਦ ਹੀ ਮੈਂ ਰੂਪ (ਜਨਮ) ਧਾਰ
 ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਭਲੇ ਪਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤੇ
 ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਅਥਵਾ ਧਰਮ ਸਥਾਪਨ
 ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਜੱਗ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ।' ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ?"

ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੁਛ ਉੱਤਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿਲਾ ਕੇ
 ਮੰਨਿਆ, ਕਿ ਅਰਥ ਠੀਕ ਹਨ ।

(ਪਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਕੁਛ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ ।
 ਜਿਵੇਂ ਚਾਰੇ ਵੇਦ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਗੀਤਾ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਦੋਵੇਂ ਅੰਜੀਲਾਂ—OLD
 Testament ਤੇ New Testament, ਕੁਰਆਨ, ਤੇ ਕਸਸੁੱਲਅੰਬੀਆ ।
 ਪਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਉਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ
 ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ।)

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਜੀ ! ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ । ਸੋ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਦਿਹੋ ।"

ਅੱਗੋਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਣ ਦਿਤਾ,

"ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ ।"*

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਭੱਟ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ
 ਦੇ ਮਾਯਤ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਰੱਬ ਹੈਂ† ।

* ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੫ ।

† ਵਧੇਰੇ ਪਰਮਾਣ ਵੇਖਣੇ ਚਾਹੋ, ਤਾਂ ਵੇਖੋ 'ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਕਚਰ' ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਣ ਦਿਹੋ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰੱਬ ਹੈ।"

ਸੰਤ ਜੀ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਸੁਣੋ :

→ 'ਹਮ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਇਕ ਦਮੀ, ਮੁਹਲਤਿ ਮੁਹਤੁ ਨ ਜਾਣਾ।'
 (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ।)
 ਹਮ ਆਦਮੀ, ਮੰਨਾ - 660
 'ਅਮਰੁ, ਅਜੋਨੀ, ਜਾਤਿ, ਨ ਜਾਲਾ।'

(ਬਿਲਾਵਲ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੮੩੮)

'ਤੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ, ਜੋਨਿ ਨ ਆਵਈ।'

(ਮਾਰੂ, ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੬੪)

'ਆਇ ਨ ਜਾਵੈ, ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਅਬਿਨਾਸੀ।'

(ਵਡਹੰਸ, ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੫੬੨)

'ਨਾ ਤਿਸੁ, ਮਾਤ, ਪਿਤਾ, ਸੁਤ, ਭ੍ਰਾਤਾ।'

(ਮਾਰੂ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੧)

"ਭੱਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨੁ ਪਰਤਖ ਹਰਿ।' (ਪੰਨਾ ੧੪੦੬)

"ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ,

'ਸੋ ਮੁਖੁ ਜਲਉ, ਜਿਤੁ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਜੋਨੀ।'

(ਭੋਰਉ, ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

"ਸੰਤ ਜੀ ! ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ, ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਆਖਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰੱਬ ਮੰਨਾ, ਜਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੰਨਾ, 'ਹਮ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਇਕ ਦਮੀ...।'"

ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਅੜੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਲੀਲ ਕੋਈ ਨਾ ਦੇ ਸੱਕੀ। ਪਰ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਣ, "ਜੀ, ਇਸਤਰਾਂ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਦੁਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰੱਬ ਹੈ, ਫਿਰ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ।"

ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਹਿਬ ! ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਦ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੱਸੋ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ ।

ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਬੇਅਰਥ ਬਗੜੇ ਖਲੋ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

੩੬

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਕੁਛ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਏ ਹਨ । ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਹਾਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਹਾਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਲੰਮੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਪਰ ਜਦ ਕੁਛ ਲੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ੧੯੫੫ ਦਾ ਮੌਰਚਾ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਹਾਰ ਗਏ । ਜਿਹੜੇ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਉਤੇ ਸਭ ਕੁਛ ਭੁੱਲ ਗਏ । ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਲੱਲਿਆਂ-ਪੋਪਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿੱਸ ਗਏ । ਕੋਈ ਦਸੇ, ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕੀ ਲਿਆ । ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਲੋਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਈ । ਜਲੂਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਂ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ । ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਗਿ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆ । ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਾਰ ਗਏ ਹਾਂ । ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ । ਪਰ ਚਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨੇੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ।

ਇਸ ਮੌਰਚੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਅੰਵੇਂ ਗੋਲ

ਮੇਲ (ਟਾਲਣ ਵਾਲਾ) ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

(ਇਸਾਰਾ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗੇ।)

ਰਾਤ ਮੈਂ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ, ਕਿ ਜਲੂਸ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਹੋ, ਕਿ ਕੌਮ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਗੂ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਏ ਹਾਂ। ਸੋ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਜਲੂਸ ਮੁਲਤਵਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਅੱਜ ਹੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਸਤਰਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਫਿਹਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਸਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਇਹ ਸਲਾਹ ਨਾਂ ਮੰਨੀ ਗਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਕ ਜਰਮਨ ਪੱਤਰ-ਪ੍ਰੇਸਕ ਨੇ ਅਸਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਸ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੰਨੀ। ਅਟਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੀ।

ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ—ਐਨ ਸਾਮ੍ਹਣੇ—ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੋਣ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਸਟੇਜ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। (ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਦ ਗਿਣਮਿਥ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।) ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਓਠ ਕੇ ਓਧਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਸੁਣੀਓ, ਭਲਾ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਰੀਕਾਰਡ ਤੋੜ ਹਾਜ਼ਰੀ ਛਪ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੀ ਅੱਜ ਵੀ ਏਹਾ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੀ।

ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਜਥੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਹੋਈ ਸਿੱਖਾਂ

ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਅੱਗ-ਪੋਣਾ ਘੱਟਾ ਬੋਲਿਆ, ਤੇ ਅੰਤ ਦੇਖੇ ਆ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ, ਕਿ 'ਸਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।'

ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿਤੀ, 'ਪਰ ਦੇਖੋ ਫੌਜਾਂ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਕੌਮ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਹਾਰ ਗਏ ਨੇ। ਕੀ ਲੀਡਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨਗੇ, ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕੌਮ ਬਦਲੇ ਕੀ ਲਿਆ ਹੈ?'।

ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਸਾਰੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਗਿ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਤੇ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਨਰਮ ਸਬਦਾਂ, ਜਾਂ ਸਾਊ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਮੂੰਹ-ਛੱਟ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਪੰਥਤ ਗੱਦਾਰ' ਤਾਂ ਆਮ ਸਬਦ ਹੈ। ਬੱਸ, ਜਾਂ 'ਸਰਦਾਰੇ-ਆਜ਼ਮ' ਤੇ ਜਾਂ 'ਗੱਦਾਰੇ ਆਜ਼ਮ'।

ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਸਟੇਜ ਤਕ ਹੀ ਨਾ ਮੱਕੀ। ਮੈਂ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਸੀਤਲ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਈ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਸਭਾ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ।' ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, "ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਪੰਥ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਨਾ ਮੰਗੇ।"

ਮਾਫ਼ੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੰਗਦਾ, ਜੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਸਮਝਦਾ। ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜੇ ਕੁਛ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਪੰਥ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਇਕ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਭਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਲੀਡਰ ਬਣਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇਛਿਆ ਹੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜਥਿਆਂ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਕਿ ਸੀਤਲ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ। ਉਸ ਸਾਲ ਸਾਡਾ ਗੁਰਪੁਰਬ

ਸਾਇਦ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਉਚੇਚੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਪੁਰਬ ਤੋਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਸੀਂ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ। ਸੋ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਪੁਰਬ 'ਤੇ ਨਾ ਆਉਣਾ।

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਖਲਾਕ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਤੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਇਖਲਾਕ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਥਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਰਾਇਆ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਨ : ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਥੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, (ਜੋ ਹੁਣ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੈ,) ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਅਲਦੀਨਪੁਰ, ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਢੋਟੀਆਂ। ਕਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਰਹੇ, 'ਜੇ ਸੀਤਲ ਮਾਛੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮਾਛੀ ਮੰਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਥੇ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਓ।' ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਸਾਲ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ, 'ਜੇ ਤੂੰ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਠੀਕ ਸੀ।'

ਪਰ ਇਸ ਮਤਲਿਬ-ਪ੍ਰਸਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸੱਚ' ਦੀ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਬੁਗਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਮੈਨੂੰ ਸਦਣੇ ਹਟ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਲੇਰੀ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾ ਹੀ ਲੈਂਦੀਆਂ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸਬਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨੇੜ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ। ਪਾਰਟੀ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਧੜਾ ਪਿਆਰਾ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। "ਬੱਸ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦਾ ਕੰਮ ਘਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਇਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਗਜ਼ਰੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਇਕ ਦਿਨ ਸ: ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਫਲ ਨੇ ਦਿਨ, ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ

ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਆ ਕੇ ਮਿਲੋ।

ਦੱਸੋ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਦੂੱਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਸਾਂ। ਕਦੇ ਸ, ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਸਾਂ ਇਕਠਿਆਂ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਛਕਿਆ। ਫਿਰ ਮਤਲਿਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖ ਭਈ, ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਮਾਲੀ ਤੰਗੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੱਸ। ਜੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ, ਹੁਣੇ ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ। ਤੇ ਜੇ ਤੂੰ ਮੰਨੇ, ਤਾਂ ਸਣੇ ਜਥੇ ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਹ। ਤਨਖਾਹ ਜੋ ਕਰੇਗਾ, ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ।"

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ! ਮਾਲੀ ਤੰਗੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਮੈਂ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਤਰਾਂ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅਗਾਂਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

ਪਿਛੋਂ ਸ. ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਰਹੇ।

ਗ਼ਿ. ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਪਬਲਿਕ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਛ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਡੋਲਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

੩੭

ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਸੱਦਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕੁਛ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦੀ ਫਿਰ ਮਾਂਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਦੇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਅਚਨਚੇਤ ਪਰਦੇਸ ਫੇਰੀ ਦਾ

ਵੀ ਮੌਕਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਵਸੀਲਾ ਬਣੇ ਗਿ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗਿੱਲ', ਨੱਗਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਾਲੀ। ਉਹ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਦੇਸ ਫੇਰੀ 'ਮਲਾਇਆ' ਵੱਲ ਹੋਈ।

(ਨਾਵਲ 'ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇ' ਵਿਚ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਹਾਲ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ 'ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਹੈ।)

ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਨ : ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ।

ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ੨੫ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੬੦ ਈ. ਨੂੰ ਤੁਰੇ। ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 'ਸਰਧਾਨਾ' ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਸਵਾਰ ਹੋਏ। ਹੁਗਲੀ ਦੀ ਖਾੜੀ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਲੱਗ ਗਏ। ਤਿੰਨ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਸਮੁੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਰੋਣਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਜਹਾਜ਼ ਰੰਗੂਨ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਬਾਅਦ ਦੇਪਹਿਰ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਵੇਖਿਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਦਾ ਬੱਚਾ (ਸਫ਼ੈਦ, ਐਰਾਵਤੀ) ਵੇਖਿਆ। ਬਰਮੀ ਲੋਕ ਐਰਾਵਤੀ ਹਾਥੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਦੋ ਕਾਂ ਵੀ ਵੇਖੇ, ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਸਫ਼ੈਦ ਸਨ।

ਫਿਰ ਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਰਾਣਾ ਵੀ ਮੰਦਰ 'ਸ਼ਵੇ ਡਗੋਂ ਪਗੋਡਾ' (SHWE DAGON PAGODA) ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ਵੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੋਨਾ, ਭਾਵ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੰਦਰ। ਅੰਦਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਉਪਰ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਥੋਂ ੫੮੫ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਉਚਾਈ ਸਭ ੨੭ ਫੁਟ ਸੀ, ਪਰ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ੩੨੬ ਫੁਟ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਚੌਰੀ ਪਾਸੀਂ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਉਪਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਿਫਟ ਵੀ ਹੈ।

ਵੱਡਾ ਮੰਦਰ ਸਾਰਾ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ੬੪ ਛੋਟੇ ਤੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਪਗੋਡੇ (ਮੰਦਰ) ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਛੋਟੇ

ਛੋਟੇ ਬੁੱਤ ਤਾਂ ਕਈ ਹਨ ।

ਪਤਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ 'ਮਹਾ ਘੰਟਾ' (ਟੱਲ) ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਫੁਟ ਮੋਟਾ ਧਾਤ ਦਾ, ਸੱਤ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਤੇ ਛੇ ਫੁਟ ਅੱਠ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਵਜਨ ੪੪੮ ਮਣ ਪੱਕਾ ਹੈ । ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਦਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ 'ਅਜੂਬਾ' ਹੈ ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ।

ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮੀਲ ਦੂਰ 'ਕਬੱ ਏ' KABA AYE ਪਗੋਡਾ ਵੇਖਿਆ । 'ਕਬੱ ਏ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ' WORLD PEACE । ਇਹ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ । ਇਹ ੧੧੮ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹੈ ।

ਇਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ 'ਮਹਾ ਪਸਾਨਾ ਗੁਹਾ' (ਗੁਫਾ ਹਾਲ) ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ (ਬਨਾਉਟੀ) ਪਸਾੜੀ ਵਿਚ ਹੈ । ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪਹਾੜੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਹਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ੨੨੦ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਤੇ ੧੪੦ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਦੁਫੇਰੇ ਸੁਰੰਗ ਵਾਂਗ ਗਲੀ ਹੈ । ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ੧੯੫੩ ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਸ ਮਈ - ੯੫੪ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਬੁਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਹੈ ।

ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਭੀਲ ROYAL LAKE ਵੇਖੀ । ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ । ਰੰਗੂਨ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਬਜ਼ਰ ਮਧਾਣੀ ਚੀਰਾ ਸਿੱਧੇ ਹਨ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੋਣਕੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚੈਂਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਸੂਲੀ' ਪਗੋਡਾ (SULE) ਹੈ ।

ਰੰਗੂਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਉਦੇਚੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੀ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਹੈ : ਆਮਰੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 'ਜ਼ਫਰ' ਦਾ ਮਕਬਰਾ । ਲਾਗੇ ਹੀ ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ 'ਨਾਮਧਾਰੀ' ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਦ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ, ਦਸ ਵਜੇ ਵਾਪਸ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ (ਅੱਠ ਮਾਰਚ) ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਜਹਾਜ਼ ਓਥੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮੀਲ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਰੰਗੂਨ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਓਥੋਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਸ ਵਜੇ ਤੁਰਿਆ।

ਗਿਆਰਾਂ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਪੀਨਾਂਗ' ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਜੱਟੀ 'ਤੇ ਲੱਗਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਹ ਦੂਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਗਿ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਮਿਲੇ। ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਕਨਾਰੇ 'ਤੇ ਜਾ ਉਤਰੇ। ਅੱਗੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਤਵੇਤ ਸੱਜਣ ਆਏ ਖਲੋ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਨਿੱਘੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁੱਜੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ।

ਪੀਨਾਂਗ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਫਰੀ ਪੋਰਚ (ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੇ. ਪੀ. (ਜਸਟਿਸ ਆਫ਼ ਪੀਸ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ) ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਕਾਰ ਗਿ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਨੌਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਅਸੀਂ 'ਸੱਪਾਂ' ਦਾ ਮੰਦਰ' ਵੇਖਣ ਗਏ। ਮੰਦਰ ਚੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ-ਚਾਰ ਸੱਪ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਜੋ ਇਕ ਖੁੱਡੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੱਪ ਬਹੁਤ ਹਨ, ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਪਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋਥੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸੱਪ ਵੇਖੇ। ਯਾਤਰੂ ਕੱਲ ਰੁਹੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਸੱਪ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਘੁਰਦੇ ਸਨ।

ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸੰਘਣੇ ਦਰਖਤਾਂ ਬੱਲੇ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੱਪ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪਰਸਾਦ ਛਕਿਆ। ਓਥੇ ਪੀਨਾਂਗ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਦੋ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤੇ।

ਪੀਨਾਂਗ ਤੋਂ ਤੇਰਾਂ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਤੁਰੇ। ਸਣੇ ਕਾਰ ਸਟੀਮਰ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀਨਾਂਗ ਮਲਾਇਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟਾਪੂ ਹੈ।

ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਛੱਟਾ ਜਿਹਾ ਨਗਰ 'ਬਟਰ ਵਰਥ' ਹੈ। ਓਥੇ ਮਲਾਇਆ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਸ਼ੂਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਟਰ ਵਰਥ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਦੂਰ 'ਤੈਪਿੰਗ' ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹਰਿਆਵਲ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਰਬੜ ਤੇ ਪਾਮ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਦਰਖਤ ਵੀ ਹਨ।

ਰਾਤ ਤੈਪਿੰਗ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸਵੇਰੇ ਤੈਪਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੀਂ ਬਸਤੀ 'ਪੋਕ ਆਸਮ' ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਰਾਤ ਪੰਦੀ ਤਕ 'ਈਪੂ' 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਕੂਲ' ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਤੈਪਿੰਗ ਤੋਂ ਈਪੂ ਵੀ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨ ਈਪੂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਗੁ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਏ। ਅਸੀਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਤ੍ਰਿਦਿਅਕ ਬੋਰਡ ਮਲਾਇਆ' ਵੱਲੋਂ ਸੌਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੋ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਾਨੂੰ 'ਰਾਵੰਡ' ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ 'ਰਾਵੰਡ' ਤੋਂ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ 'ਕੁਆਲਾ ਲੰਪਰ' ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਉਤਰੇ।

ਅੱਗੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਆਏ ਖਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭੇਦ-ਦੋਸੈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਂਹ-ਨੁੱਕਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਡੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਛੱਟੇ ਲਏ। (ਜੋ ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਸਿੰਘਪੁਰ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ।)

ਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਸੈਂਟਲ' ਪੁੱਜੇ। ਓਸੇ ਰਾਤ ਤੋਂ ਓਥੇ ਸਾਡੇ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਕੁਆਲਾਲੰਪਰ ਮਲਾਇਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਈਪੂ, ਪੀਨਾਂਗ, ਤੈਪਿੰਗ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਅਸਾਂ ਕੁਆਲਾਲੰਪਰ ਤੇ ਈਪੂ ਹੀ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚੂਵੇਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਗਰ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਵਸੇ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਜੇ। (ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵਾ ਵੇਖੋ 'ਕਾਲੇ ਪਟਛਾਵੇ' ਵਿਚ।)

ਤੀਹ ਮਈ ਨੂੰ ਜਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਤੈਪਿੰਗ ਤੋਂ ਸਿਆਮ (ਥਾਈਲੈਂਡ) ਵਾਸਤੇ ਤੁਰੇ। 'ਬ੍ਰਿਕਿਤ ਮਰਤਜਮ' ਤਕ ਟੈਕਸੀ 'ਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਓਥੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਾਢੇ ਦਸ ਵਜੇ ਦਿਨੇ ਰੇਲ ਪਕੜ ਲਈ।

ਮਲਾਇਆ ਨਾਲੋਂ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਨੀਵੇਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ ਉੱਚੇ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਅਨਾਨਾਸ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੀ ਰੇਲ ਵੀ ਮਲਾਇਆ ਦੀ ਰੇਲ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਮਸ਼ੀਨ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀ ਰੇਲ ਜਿੰਨੀ ਚੌੜੀ। ਸੀਟਾਂ ਬੱਸਾਂ ਵਾਂਗ ਮਧਰੇ ਰੁਕ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗਿ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅਸਾਂ ਬਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਸਮੁੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਅੱਗ 'ਪਾਕਬੋ' ਤਕ ਰੇਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਠ-ਕੁ ਵਜੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਲਾਇਆ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰ-ਸਬਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਵਾ ਇਕ ਵਜੇ ਗੱਡੀ ਬੰਕੋਕ BANGKOK ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਅੱਗੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਸਾਡੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ (ਫਾਹੂਰਾਤ ਰੋਡ) ਜਾ ਪੁੱਜੇ।

ਬੰਕੋਕ ਮੁਲਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਆਸ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਬਸਰੀਆਂ ਸਣੇ ਉਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਉਦੋਂ ਪੰਦਰਾਂ-ਸੋਲਾਂ ਲੱਖ ਸੀ। ਬੰਕੋਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ, ਪਰ ਬੰਬਈ, ਜਾਂ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਾਂਗ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਂਗ ਚੌਖੀ ਹਟਵੀਂ ਹੈ। ਹੁਗਲੀ ਵਾਂਗ, ਬੰਕੋਕ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ 'ਚਾਉ ਫਈਆ' ਵਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਕੋਕ ਤਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਕੋਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਘਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਬਪਾਰੀ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਨਿਕਲੇ। ਦਰਿਆ 'ਚਾਉ ਫਈਆ' ਗੁਰ-ਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ 'ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪੁਲ' ਤੇ ਜਾ ਖਲੇ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਖਲੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬੋਟ (ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਤੀਆਂ) ਖਲੇ ਸਨ। ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਪੁਲ 'ਮੀਰਾ ਕਦਲ' ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਾਰਾ। ਪਰ ਦਰਿਆ 'ਚਾਉ ਫਈਆ' ਜਿਹਲਮ ਨਦੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪੁਲ' 'ਮੀਰਾ ਕਦਲ' ਨਾਲੋਂ ਸੁੰਦਰ।

'ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪੁਲ' ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਉਹ ਅੱਧ ਵਿਚੋਂ, ਅੱਧਾ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਤੇ ਅੱਧਾ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਚੁਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਦੀ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਧਨਪੁਰੀ' ਵੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਮ੍ਹਣੀ ਸੜਕ ਬਹੁਤ ਚੌੜੀ ਹੈ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਲਾ ਚੌੜ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ 'ਚੌਕ ਘੰਟਾ ਘਰ' ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ।

ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹੀ ਮੰਦਰ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ 'ਵੱਟ ਫਰਾ ਕੋਓ' (ਵੱਟ=ਮੰਦਰ, ਫਰਾ=ਦੇਵਤਾ, ਕੋਓ=ਨੀਲਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ।) ਮੰਦਰ ਦਾ ਅਹਾਤਾ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸ਼ੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਉਚੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਨੀਲਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਕੋਈ ਭਿਕਸ਼ੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ।

ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਹੈ 'ਵੱਟ ਕੁਏ ਮਿੱਕੂ'। ਭਾਵ, ਤਿੰਨਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ। ਅਹਾਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੁੱਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੁੱਤ ਪੰਜ ਟਨ (ਇਕ ਸੌ ਚਾਲੀ ਮਣ) ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਟਨ ਖਾਲਸਾ ਜੰਨਾ ਤੇ ਇਕ ਟਨ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਹਨ।

ਸਿਆਮੀ ਕੌਮ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇ ਨਰਸ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਪੁਤਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਪਾਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ: ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਦੂਰ ਸ਼ਪਦ'। (ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ 'ਬ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਪ' ਲੱਗ ਗਿਆ।) ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਨੂੰ 'ਦੂਰ ਦਰਸਨ', ਡਾਕਖਾਨੇ ਨੂੰ 'ਪਰਾਈ ਸਨੇਹ' ਆਦਿ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਫਾਹੂਰਾਤ' ਵੀ 'ਬਹੁਰਤਨ' ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆਂ ਹੈ।

ਬੰਕੋਕ ਅਸੀਂ ਨੌਂ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਰੋਜ਼ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ। ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ।

ਬੰਕੋਕ ਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਯਾਦ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ।

ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਭਗਤ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲ, ਹਸਮੁਖ, ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਰਸਾਦ ਛਕਣ ਗਏ। ਪੰਜੇ ਅਸੀਂ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਰਧਾਨ, ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਚੰ-ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਹੋਰ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਸਨ। ਵਡਾ ਪੰਦਰਾਂ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਤੇ ਛੋਟਾ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ। ਪੰਜੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਦਸਤਾਰੇ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਦੇ ਜੂਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੁਮਾਲ ਬੱਧੇ ਹੋਏ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਰਸਾਦ ਛਕਣ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਛੇੜ ਦਿਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਆਏ ਓ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਇਕ ਝਗੜਾ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਜਾਇਓ।"

"ਹੁਕਮ ਕਰੋ ਜੀ !" ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ।

"ਇਹ ਸਾਡੇ ਖਾਲਸੇ ਭਾਈ ਮੰਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਤਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਪਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਂਦੇ। ਆਹੰਦੇ ਨੇ ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ।"

"ਫਿਰ ?" ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਰਸਮੀ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ।

"ਫਿਰ ਪਤਾ ਜੇ ਮੈਂ ਕੀ ਆਹੰਦਾਂ ? ਮੈਂ ਆਹੰਦਾਂ, 'ਮੈਂ' ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿਉ ਆ'।" ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰ ਦਿਤਾ। "ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।"

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਹਾਸੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਭਗਤ ਜੀ ! ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸੱਚੇ ਹੋ। ਦੂਸਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਏ। ਵੇਖੋ, ਇਹ ਪੰਜੇ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਬੈਠੇ ਨੇ, ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਜੂੜੇ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਦਸਤਾਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੁਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹੋ, ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੈਂ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਪਦੇ ਨੇ, ਜਾਂ ਮੇਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।"

ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਹੱਸ ਪਏ। ਭਗਤ ਜੀ ਨੀਂਵਾਂ ਸਿਰ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਮਾਰ ਘੱਤਿਆ ਜੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸਕਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਦੇਂਦਾ ਕਦੇ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਹਾਰ ਗਿਆ।"

ਬੰਕੋਕ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਸਾਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਕਰਨ ਆਏ।

ਬੰਕੋਕ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧੇ ਕੁਆਲਾਲੰਪੁਰ ਆਏ। ਇਕ ਰਾਤ ਓਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰ

ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ (੧੧ ਜੂਨ) ਅਸੀਂ 'ਸਿੰਘਾਪੁਰ' ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (੧੭੫—ਕ੍ਰਈਨ ਸਟਰੀਟ) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ 'ਨਵ ਜੀਵਨ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ 'ਦੀਵਾਨਾ' ਨੇ ਸਾਡਾ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨਾਲ ਗਰੁੱਪ ਫੋਟੋ ਹੋਈ।

ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਰਹੇ, ਤੇ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਝੈਲਾਂ ਦਾ, ਇਕ ਮਲਵਈਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦੁਆਬੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ।

ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਟਾਪੂ ਹੈ, ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਚੌੜਾ ਤੇ ਸੱਲਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲੰਮਾ। ਮਲਾਇਆ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮੀਲ-ਪੋਣਾ ਮੀਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ—ਹੇਠਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਾਈਪ ਰੱਖ ਕੇ—ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਦੀ ਖੂਬ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ (ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਨਿਯੰਗ **NANYANG**, ਹਾ-ਪਾ-ਵਿੱਲਾ **HAW PAR VILLAW**, ਚਾਂਗੀ ਬੀਚ **CHANGI BEACH** ਬੀਡੋਕ **BEDOK** ਬੀਚ, ਮੈਰੀਨਾ ਹਿੱਲ, ਮਾਉਂਟ ਫੇਬਰ **FABBER**, ਅਜਾਇਬ ਘਰ **RAFFLE'S MUSEUM**, ਸ਼ਾਕਯਾ ਮੁਨੀ ਮੰਦਰ ਆਦਿ) ਵੇਖੀਆਂ। ਏਥੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੂਰਦਾ ਤਿਤਲੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ।

ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਮਲਾਇਆ ਆ ਗਏ। ਮਲਾਇਆ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਮੁਲਕ ਹੈ, ਸਭੋ ੫੦੬੯੮ ਮਰੋਥਾ ਮੀਲ। ੧੯੫੭ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸਾਢੇ ਬਾਹਨ ਲੱਖ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਸੀ :

ਮਲਾਈ ੩੦੪੮੮੯੯. ਚੀਨੀ ੨੩੬੬੬੫੬,

ਭਾਰਤੀ ੭੪੦੪੩੬. ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ੯੫੬੫੮

ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਦੱਖਣੀਆਂ—ਖਾਸ ਕਰ ਤੈਮਲਾਂ—ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਲੱਖ ਸਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸਨ। (ਦੱਸ-ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਸਨ।)

ਮਲਾਈ ਕੌਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਉਹ ਕਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਭਾਰਤੀਆਂ

ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਹਬ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਹੈ।

ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੇਖਣ ਜੋਗ ਸੁੰਦਰ ਅਸਥਾਨ ਸਨ, ਸਭ ਵੇਖੇ। ਖਾਸ ਕਰ ਚੀਨਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਤੇ 'ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ' ਦੀ ਸੁਰੰਘ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸੁਰੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ।

(ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਗਏ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਸਭ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।)

ਮਲਾਇਆ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਸਟਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਤਕ ਦੂਰੋਂ ਸਗਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮੁਲਕ ਨਵਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਥੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਤਾਂ ਕੁਛ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਢਾਡੀ ਨਹੀਂ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮਲਾਇਆ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸੈਂਟਲ (ਕੁਆਲਾ ਲੰਪਰ) ਤੋਂ ਤੁਰੇ, ਵਿਦਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਜਾਣੋ, ਉਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਤਿੰਨ ਸਮਾਗਮ ਓਥੇ ਉਚੇਚੇ ਵੀ ਹੋਏ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਜੇਹੇ ਢਾਡੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਠ ਮਈ ਨੂੰ ਪਰਕਿਨਸ ਰੋਡ, ਕੁਆਲਾ ਲੰਪਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ', ਮਲਾਇਆ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਸ. ਪੀ. (ਮਲਾਇਆ ਪੁਲੀਸ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।

੩੦ ਜੂਨ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਕੂਲ' ਈਪੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ 'ਟੀ ਪਾਰਟੀ' ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਚਾਰ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਂਟਲ (ਕੁਆਲਾ ਲੰਪਰ) ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦਿਤੀ ਗਈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਬੰਦਰ' ਵੱਲੋਂ ਮਾਨ ਪੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਉਹ ਸੱਜਣ ਪਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਉਹ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ।

(ਪਰ ਓਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਾਝੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਫੁੱਟਤੋਂ ਦਿਲ ਦੁਖਿਆ ਵੀ।)

ਛੇ ਜੁਲਾਈ (੧੯੬੦ ਈ.) ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਪੋਰਟ ਸਵੈਟਨਹਮ' Port Swettenhnm ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਸਟੇਟ ਆਫ ਮਦਰਾਸ' ਵਿਚ ਬੈਠੇ, ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮਦਰਾਸ ਆ ਉਤਰੇ।

ਮਦਰਾਸ ਗਿ. ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਓਥੇ ਠਹਿਰੀਏ, ਪਰ ਘਰਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਏਨੀ ਜੁਦਾਈ ਪਿਛੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਦਾ ਹੈ, ਚੰਦਾ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੇ, ਤੇ ਸੌਲਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਘਰਦਿਆਂ ਸਗਨ ਮਨਾਏ, ਕਿ ਪਰਦੇਸ ਗਏ ਰਾਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪਰਤੇ ਹਨ।

੩੮

ਛੋਟੇ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਲੜਕੀ (ਮਹਿੰਦਰ) ਨੇ ੧੯੫੮ ਵਿਚ B. A. ਕੀਤਾ, ਤੇ ੧੯੫੯ ਵਿਚ B. Ed. ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ M. A. ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੯੫੩ ਵਿਚ F.S.C. ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਗਿ.ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ 'ਦਇਆ ਨੰਦ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ' ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸੀਟ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤਕ ਉਹ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰ ਕੇ 'ਹਾਉਸ ਜਾਬ' ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

"ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੇਰੀ ਰੀਝ ਏ, ਕਿ ਸਰਜਰੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਾ ਆਵਾਂ।" ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਇਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਦ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਹੋ ਸਾਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ: 'ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗੇ।' ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੀਝ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।"

ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਵਲਾਇਤ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹੰਮ ਸਵਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਖਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਜੇ ਤੁਸੀਂ

ਦੇਵੇਂ ਪਸੰਦ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਛਿਆ ਹੈ; ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸਮਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ।”

ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਪਿੰਡ ਸਹਿਜਰਾ, ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ, ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਗੂੜੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਜਮਾਤੀ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਢਾਡੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਬਣ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੰਛੀਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਵਸਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਚੀਰੇ ਮਿਲੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਾ ਭਡੀਆ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੋਣਹਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰ ਵੀ। ਸੋ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਾਡੇ ਪਸੰਦ ਆਈ।

ਇਕ ਮਿੰਟ ਸੋਚਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਰਘਬੀਰ ! ਮੈਂ ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਮਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਵਾਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਓਪਰਾ-ਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਵੱਡੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾ ਮੈਂ ਦਾਜ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਨੰਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਵਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੈਨੂੰ ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਨਾਲ ਗਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।”

ਸ਼ੇਰ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਾਂ। ਸੋ ਕੋਈ ਅਜਿੱਚਣ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆ ਹੀ ਮਹਿੰਦਰ ਤੇ ਸਮਸ਼ੇਰ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀਹ ਅਗਸਤ, ੧੯੬੦ ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਗਲੀਡ ਵਾਸਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਘਰੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਮਾਂਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਡਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਕ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਪਰ ਘਰੋਂ ਵੀਹ-ਤੀਹ ਕਰਮਾਂ ਹੀ ਦੂਰ ਗਏ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੀ। ਉਹ ਭੁੱਖੀਂ ਭੁੱਖੀਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਥਿੜਕਣ ਲਗ ਪਏ। ਮਮਤਾ ਦੀ ਮਾਰੀ ਉਹ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਗਲ ਨੂੰ ਚੰਬੜ ਗਈ।

ਮੈਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਰਵਿੰਦਰ ! ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਕ ਜਾਓ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸੇ ਦੇਂਦਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਰ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਕਈ ਦਿਨ ਹਉਕੇ ਭਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਏ, "ਵੇ ਰਘਬੀਰ ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਖਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਬਦਲੇ ਮਾਂ ਰੋਂਦੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਓ।"

ਰਘਬੀਰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚਹਿਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਸੋਜ ਪੈ ਗਈ, ਤੇ ਖੱਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਗਿਆ। ਕਸੂਰ ਵੇਦਾਂ ਹਕੀਮਾਂ ਕੋਲ ਬਥੇਰੀ ਦੋੜ-ਭੱਜ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬੀਮਾਰੀ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਚਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਸ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਧੀਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ ! ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਇਸਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਓ।"

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ! ਜਦ ਤਕ ਸਾਸ, ਤਦ ਰਕੁ ਆਸ। ਹੀਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਗੁਰੂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖੋ, ਤੇ ਜੋ ਸੁਝਦਾ ਹੈ, ਉਪਰਾਲਾ ਕਰੋ।"

ਕੁਛ ਚਿਰ ਸੋਚ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇ। ਪਾਰੇ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਟੱਟੀ ਪੇਸ਼ਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕੁਛ ਆਸ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।"

ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਟੀਕਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਤੜਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੀਤਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਈ, ਉਸ ਨੇ ਰੋਂਦੀ ਨੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ।

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ : "ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੇ ਬਿਨੁ ਸ਼ਾਸ ਤੇ ਰਾਖੈ।" ਓਹਾ ਕਰਮਾਤ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕੀਤਾ। ਘਾਂਟੇ ਕੁ ਬਾਹਦ ਟੱਟੀ ਵੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਵੀ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਰਤਾਰ ਕੁਰੇ। ਤੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪਿਆ, ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਕੁਛ ਖਾਹ ਪੀ।"

ਅੱਜ ਹੋਰ, ਭਲਕੇ ਹੋਰ। ਮਹੀਨੇ ਕੁ ਵਿਚ ਰਘਬੀਰ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਘਬੀਰ ਵਲਾਇਤ ਨੂੰ ਭੁਰਿਆ, ਤਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਉਸਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ

ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਰਘਬੀਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਪਈ ਸੀ। ਰਘਬੀਰ ਬਿੰਦ ਕਰੇ, ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਵੇ।

"ਰਵਿੰਦਰ ! ਇਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਦੇਹ ਵੇ।" ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ।

ਰਵਿੰਦਰ ਨੇ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਰਖਿਆ। ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੁਝੀ। ਉਹਨੇ ਲਾਗਿਓਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਲੈ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਭਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਲਾ ਦਿਤੀ। "ਵੇਖੋ; ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦਿਤੀ ਸੁ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦਿਹੋ।"

ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਅੱਗੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਥਾਂ ਨਹੀਂ ਉਠੀਦਾ। ਆਵਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਖ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਂ ਲੈ ਆਉਣ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਦੇਵੇਗੀ।"

ਇਸ ਧਮਕੀ ਤੋਂ ਰਘਬੀਰ ਡਾਢਾ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਏਹਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ।"

ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਮਤੇਦੀ ਮਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਏਸ ਉਮਰ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੋਰ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਰਘਬੀਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਗਲਾਸ ਰਖਿਆ, ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਜਾਹ, ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਆ।'

ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਫੇਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਣਾ।"

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਪੌਲਾ ਜਿਹਾ ਧੌਂਵਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਚੁੱਕ।"

ਉਹ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਰਖ ਆਇਆ, ਤੇ ਸਹਿਮਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਗਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ ਸੀ?"

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਤੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ।"

"ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।"

“ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਾਂਗਾ।”

ਸਮਝੋਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੱਦ ਵਿਚ ਥਿਤਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਦ ਵਲਾਇਤ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ‘ਨਿੱਤਨੇਮੀ’ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸੱਭਯਤਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਨਾ ਚਹਿ ਸਕਿਆ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਰਖਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਐਥੇ ਵੀ ਜੋ ਜੱਟਾਂ ਦਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਲੋਭ ਪੁਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਕੋਠੇਡਾ ਵਿਚ ਸਫਲ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੁਛ ਕੁਛ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਰਘਬੀਰ ਦੀ ਵੀ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਲ ਰਿਫ਼ਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਤਿੰਨ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੦ ਈ. ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਿੰਦਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਹੁਤ ਸੁਖੀ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਸਮਝੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ M. A., M. ED. ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਲੈਕਚਰਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਡਿਜ਼ਟ੍ਰਿਕਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹਾਂ।

੩੯

ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਲਾਇਤ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਸਹਿਜ

ਸਹਿਜ ਰਘਬੀਰ ਦੀ ਥਾਂ ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ।

ਚਰਨਜੀਤ ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਨੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਜ ਪਿਆਰਾ। ਅਰਥ ਹੈ, ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਚਰਨਜੀਤ ਤਾਂ ਪਲਿਆ ਹੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹੈ।

ਚਰਨਜੀਤ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਸਾਲ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮਾਂਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ— ਬੀਬੀ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ— ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਿੜਕ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕੁੜੀਏ! ਤੂੰ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਚੁਕਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਦੇ ਦਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਸਤਵੰਤ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਛਿੱਬੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸੰਭਾਲ ਲਓ ਆਪਣੀ ਸੁਗਾਤ। ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਂਦੀ।”

“ਹੱਛਾ, ਚੁਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਾ ਦੇਹ।” ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ।

ਸਤਵੰਤ ਨੇ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਦਾਦੀ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਂ ਕਿ ਨੌਹਾਂ ਸੱਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਵੇਖਣ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣ।

ਚਰਨਜੀਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਪੈ ਗਈ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਾਡਾ ਚੌਥਾ 'ਪੁੱਤਰ' ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੋਹ ਪੈ ਗਿਆ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਨਾਲ ਉਹ ਮੋਹ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਉਸਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਕ ਸੀ। ਹਾਂ, ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਮੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਚਰਨਜੀਤ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਅੱਗੇ ਗਿਲ੍ਹਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ, “ਬੇ ਜੀ! ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਕੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ।”

ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਪੁੱਤਰ! ਇਹ

ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਚਰਨਜੀਤ ਸਾਡੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਸਾਂ ਕਦੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਪਿਆਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਂ ਪਿਉ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪੌਤਰੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।

ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਰੋਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਡਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ। ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਸਖਤ ਬੁਖਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੀਸਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ ਕੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੇ ਹੇਠਲੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋਵਾਰ ਕੁਛ ਝੁਣਝੁਣੀ ਜੇਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਤੱਤੇ ਤਵੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਦ ਵਰਗਾ ਕੁਛ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਕੋਵਾਰ ਦੰਦ ਨਾਲ ਦੰਦ ਛੋਹਿਆ; ਤਰਾਟ ਪਈ, ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਦਰਦ ਗਾਇਬ। ੧੯੩੦ ਤੋਂ ੧੯੩੪ ਤਕ ਮੈਂ ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਹੋਵੇ, ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

ਕਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ, ਪਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਈ। ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਆਖਣ, ਦੰਦ ਕਢਾ ਦਿਹੋ। ਪਰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨਾ ਲਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੰਦ ਮੀਟਣ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਿਲਾਉਣ ਉਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਪਰ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਦਿੱਟਾਂ।

੧੯੬੩ ਈ. ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੇਤ-ਚੇਤੇ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਗਏ। ਉਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀਵਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। (ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਹੈ।)

ਮੇਸਮ ਰਾਫ਼ੀ ਬਦਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਨਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਚੋਦੇ ਦੀ ਰਾਤ ਠੱਕੇ ਨਾਲ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਰਾਤ ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣਿਓਂ ਠੱਕੇ ਦੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਸਰਦੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਸਾਰਾ ਜਿਵੇਂ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਤੇ ਪੈਰੋਂ ਪੈਰ ਦਰਦ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਮੱਸਿਆ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਦਰਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਜੁਰਾ-ਕੁ ਅੱਖ ਝਮਕਾਂ, ਤਾਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਜਾਨ ਨਿਕਲੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ, ਅੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਡਾਕਟਰ 'ਬੋਰੀ' ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਾ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਨੌਵੋਕੀਨ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਦੇ ਕੋਢੇ (ਕੋਨੇ) ਵਿਚ ਟੀਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਟੀਕੇ ਕਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫ਼ਰਕ ਕੋਈ ਨਾ ਪਿਆ।

ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਐਲੋਪੈਥੀ, ਹੋਮਿਓਪੈਥੀ, ਵੈਦਕ, ਯੂਨਾਨੀ, ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜੀ ਜਿਹੜੀ ਦਵਾਈ ਮੈਂ ਖਾਧੀ, ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਦਾ ਗਿਆ। ਦਇਆ ਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ 'ਸੂਰ', ਬੜੇ ਪਰਸਿਧ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖਾ ਦੁਕਾ ਸਾਂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ 'ਨਰਵਪੇਨ' ਹੈ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਪਰਸਿੱਧ ਦਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਖਾ ਦੁਕੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਦਵਾਈਆਂ ਲਿਖ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਉਹਨਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਬੱਸ,

“ਮਰਜ਼ ਬੜ੍ਹਤਾ ਹੀ ਗਿਆ, ਜੂੰ ਜੂੰ ਦਵਾ ਕੀ।”

ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਵਾਪਸੀ ਡਾਕ ਉਸਦਾ ਉਤਰ ਆ ਗਿਆ। 'ਪਿਤਾ ਜੀ! ਐਲੋਪੈਥੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਟਰਾਈ-ਜੇਮਨਲ ਨੀਊਰੋਲਜੀਆ ਹੈ। ਆਮ ਡਾਕਟਰ ਨਰਵ-ਪੇਨ (ਨਾੜੀ ਦੀ ਪੀੜ) ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾੜੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੇਠਲੇ ਉਤਲੇ ਜਬਾੜੇ ਦੇ ਜੋੜ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਪਾਸਾ ਘੇਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਸਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਸੱਜੇ

ਪਾਸੇ ਦਰਦ ਹੈ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ। ਨਾਤੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਅੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਦਵਾਈ ਕੰਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਹ ਨਾਤ ਕੱਟ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਦਮਾਗ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਪਰ ਦਮਾਗ ਨੂੰ ਦਰਦ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਦਰਦ ਹਟ ਗਈ ਹੈ। ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਕੇਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕੱਟਣੇ ਪੈਣਗੇ ਜਿੱਥੋਂ ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਨਾਤ ਕੱਟਣੀ ਹੈ। ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਲਾਜ ਹੈ, ਇਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਅੱਸੀ ਪਰਸੈਂਟ ਅਲਕੋਹਲ ਦਾ ਟੀਕਾ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਰਮਾ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਕਰਾਉਣਾ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇਕ ਉਸ ਨਾਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ-ਸਹਾਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਰਦ ਸੀ। ਜ਼ਰਾ ਅੱਖ ਵੀ ਫਰਕਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਮੁੱਛ ਦੇ ਵਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜਾਨ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਏਨੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੇਸ ਕਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸ ਕਟਾਉਣੇ ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਰਦਰੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ ਅਲਕੋਹਲ ਦਾ ਟੀਕਾ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਰਮੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਰਘਬੀਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹਾਂ।”

ਉਹਨਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਬਾੜੇ ਕੋਲੋਂ ਥੋੜੇ ਜੇਹੇ ਦਾਹੜੇ ਦੇ ਵਾਲ ਲਾਹੁਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਮੰਰ, ਮੇਰਾ ਸਿਰੜ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ੇ ਤਰਾਂ ਟੀਕਾ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਜਬਾੜਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕਈਵਾਰ ਸੂਈ ਖੁਭੋ ਕੇ ਉਹ ਨਾਤ ਲਭੀ, ਤੇ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣੇ ਉਠ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਨਾ। ਔਧਾ ਘੰਟਾ ਏਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰੋ।”

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਐਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਅੱਠ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਸਨ। ਅੱਖ ਫਰਕਣ ਨਾਲ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਿੱਲਣ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਦਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਰੋਸ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਾਨ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ ਅੱਠ ਦਿਨ ਨਾ ਮੈਂ ਕੁਛ ਖਾ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਪੀ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਅੱਖ ਝਮਕ ਸਕਿਆ,

ਨਾ ਕੇਸ ਵਾਹ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਮੂੰਹ ਧੋ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਮਿੰਟ ਅੱਖ ਲੱਗੀ।

ਇਹ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਦਰਦ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ।"

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਹੀ ਕੀ ਸੀ।"

ਅਨੂਹਾ ਲੜਨ ਦੀ ਦਰਦ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੜਦੀ ਬਲਦੀ ਸਲਾਦੀ ਜਿਉਂਦੇ ਮਾਸ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਖਾਲ ਖਾਲਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਪੋਰ 'ਤੇ ਅਨੂਹਾ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਬਹੁਤ ਤੜਪਿਆਂ ਸਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਦਰਦ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਅਨੂਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪੁਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਸੁਣੇ, ਖਬਰ ਨੂੰ ਆਵੇ। ਤੇ ਹਰਇਕ ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਬਥੇਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਣ, ਪਰ ਉਹ ਕੀ ਜਾਨਣ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੇਸ ਕਟਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਦੇਣੇ ਆਸਾਨ ਸਨ।

ਇਹ ਦਿਨ ਮਲੀ ਜੇਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਵੀ ਤਰਲਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਅਰਦਾਸ ਤਾਂ ਕਰ ਵੇਖੋ।' ਸਹੀ ਅਰਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਤ ਮਿਥ ਲਈ ਅੱਠ ਦਿਨ ਦੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, "ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ! ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਸੁੱਚੇ ਰਹਿ ਜਾਣ।"

ਅੱਠਵੀਂ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰੇ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈ ਹੈ।

ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਰਤਾਰ ਕਰੋ! ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰੋ; ਮੈਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਮੈਲ ਦਾ ਸਿੱਕੜ ਜੰਮਿਆਂ ਹੋਇਆ ਲੱਥਾ। ਅੱਜ ਹੋਰ, ਭਲਕੇ ਹੋਰ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਰਦ ਤੋਂ ਆਰਾਮ ਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, 'ਸੁੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਇਨਸਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।'

ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਰਦ ਤੋਂ ਆਰਾਮ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਮਾੜੀ ਮਾੜੀ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵ, ਉਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਅਸਰ ਕੇਵਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਉਸਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ Reaction ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਜਰਾ ਕੁ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਲਗ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਬਾਰਾ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੌਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਤਸਖੀਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਬੜੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਤੇ ਨਿੱਤਨੌਮੀ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥ ਛੋਲ ਕੇ ਵੇਖੇ। ਫਿਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਤਸਖੀਸ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਉਹਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਇਕੋ ਦਿਲਾਜ ਹੈ, ਕਿ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜੇ ਦੋ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗੀ। ਦਵਾਈ ਦੇਰ ਤਕ ਖਾਣੀ ਪਵੇਗੀ।"

ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਝੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਦਵਾਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵੀ ਖਾਣੀ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਵੀ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਖਾਈ ਦੀ ਹੈ।"

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਛੇ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਵਾਈ ਰਾਸ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਤਾਂ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਵਾਈ 'ਕਸਤੂਰੀ ਆਦਿ ਬੋਟੋ' ਤੇ ਇਕ ਕੋਈ ਪਾਉਡਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਛੇ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ, ਫਿਰ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਵਕਫ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਰਾਮ ਹੈ। ਪਰ ਜਰਾ-ਕੁ ਬਾਰਸ਼ ਵਿਚ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਚੇਤਾ ਨਾ ਭੁਲਾਵੀਂ। ਉਹ ਪਾਸਾ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਗਿ. ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਾਂ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਉਹ ਦਵਾਈ ਭੇਜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦਵਾਈ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਏਸ ਪੱਖੋਂ ਮੇਰੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਡਾਕਟਰ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਚੋਪੜਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਆਵੇਗਾ।

ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨੱਗਰ ਭੀਹਲੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਭਾਵ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਾਂ।

ਬੀਬੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਹੀ ਬੀਤਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੀਸਰਾ ਪੁੱਤਰ—ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੩੫ ਨੂੰ ਜਨਮਿਆ। ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਗਮ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਇਆ।

ਭੀਹਲੇ ਵਾਲਾ ਤਾਬਾ ਸਿੰਘ ਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਧਾਹਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਹਨੇ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੁਪਇਆ ਧਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਚੁਲਿਆ ਹਾਂ।"

ਉਹ ਲੜਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ 'ਹਮਦਰਦ' ਮੈਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ, ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਬੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ। ਸੋ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ।

ਈਸਵਰ ਦਾ ਹਕਮ। ਛੇ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਲੜਕੀ ਗੁਜਰ ਗਈ। ਸ. ਤਾਬਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੜਕੀ ਰਘਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ।

ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਜਮੀਨ ਮਿਲ ਗਈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਸੰਭਲ ਗਏ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਘਬੀਰ ਲੁਧਿਆਣੇ 'ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ' ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਸ. ਤਾਬਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲਨ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹਿਲਾਈ, "ਫਲਾਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਰਘਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸਾਲ ਕੁ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀ ਵੇਖ ਲਵੋ। ਸਰਦਾਰ ਆਖਦਾ ਏ, ਰਘਬੀਰ ਵਾਸਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ

ਲਵੇ। ਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਰਘਬੀਰ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਉਹਦੇ ਜੁੰਮੇ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਦੱਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਦਿਨ ਲੜਕੀ ਵੇਖਣ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸ.ਤਾਬਾ ਸਿੰਘ ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ।"

"ਕਿਉਂ?" ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸਰਤਾਂ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨ ਲਵਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਕੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਕਹੇਗੀ, 'ਤੇਰੇ ਮਾਪੇ ਕਾਹਦੇ ਜੋਗੇ ਸਨ? ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਰੋਟੀ ਜੋਗਾ ਕੀਤਾ।' ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ 'ਹਾਂ' ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਘਬੀਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੇਗਾ, ਮੈਂ ਖਰਚ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਹ ਵੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ। ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਗੇ, ਰਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।"

ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਵਿਹਰ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਰਘਬੀਰ ਬਾਜ਼ੇ ਮੈਂ ਏਹਾ ਜੋਚਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਕਰ ਲਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਵਾਂਗਾ।

ਰਘਬੀਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਕੁਛ ਨੇੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੜਕੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੀ. ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦਾ ਭਰਾ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਸੀ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ, ਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ। ਲੜਕੀ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਚੱਲੀ, ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹ "ਜੱਟ" ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜੱਟਾਂ ਘਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।

ਗੱਲ ਲਗਭਗ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਕੁਛ ਦਿਨ ਰਘਬੀਰ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਵੇਖ ਰਘਬੀਰ ! ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਲੜਕੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਘਰਾਣਾ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ। ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਲੜਕੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ

ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਜੇ ਲੜਕੀ ਵਾਲੇ ਨਾ ਮੰਨਣ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਂ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਪਰਵਾਨ ਹੈ।"

ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਬੇੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਹੋਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੋ ਹੋਇਆ, ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਆ ਕੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗਾ।"

ਰਘਬੀਰ ਅਗਸਤ, ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਲੜਕੀ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਸਾਲ ਉਹ ਬੀ. ਏ. ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਿਹਲ ਹੋ ਗਈ।

ਰਘਬੀਰ ਸਰਜਰੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਸਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਹੋਸ਼ਨ ਭਵਿੱਖ ਸਭ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਕੁਛ ਉਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਸਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਪੁੱਜੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਘਰ ਬੈਠੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਰ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦੇਂਦਾ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਸਭ ਕੁਛ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਕਵਾਰ ਟਾਟਾ ਨਗਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਹ ਰਘਬੀਰ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਓਸੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਤ ਰਹੇ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਿਰ ਆਏ, ਤੇ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਹਿਲਾਈ, "ਉਸ ਦਿਨ ਜੋ ਸੱਜਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹੁਕਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ

ਦੇਣਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਅਮੀਰ ਸਾਮੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲੜਕੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਹੈ, ਤੇ ਉੱਚੀ ਲੰਮੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ। ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਘਬੀਰ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੜਕੀ ਵੇਖ ਲਵੋ। ਉਹ ਇਕ ਕਾਰ ਤੇ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਘਬੀਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਲੜਕੀ ਦਾ ਖਰਚ ਉਹ ਦੇਣਗੇ।"

ਮੈਂ ਬੜਾ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਾਂ ਰਘਬੀਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਿਨਾਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।"

ਅਖੀਰ, ਰਘਬੀਰ ਦਾ ਐਡਰੈਸ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪ ਉਸਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਰਘਬੀਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਘਬੀਰ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਉਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਵਿਰ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਸਮਝੋਗੇ, ਵੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜੇ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਸਤਕਾਰ ਯੋਗ ਚਾਚਾ ਜੀ! ਸਤਕਾਰ ਭਰੀ ਫ਼ਤਹਿ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਮੇਰਾ ਭਲਾ ਸੋਚਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।.....ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੋਗੇ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਹੈ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਡਾਕਟਰ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ।.....ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਰੁਹਾਣੇ ਵਰਗੇ ਬਚੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਰਾਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਤਾਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਸੀ। ੧੯੬੬ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰਘਬੀਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ, ਕਿ ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜਕੀ ਦੀ ਫ਼ੋਟੋ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ।

ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਕਾ (ਡਾਕਟਰ) ਏਥੋਂ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਡਬਲਿਨ (ਆਇਰਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਓਥੇ ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਇਰਿਸ਼ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿ 'ਸੰਜੋਗ ਬੇਰਾਵਰ'। ਦੂਸਰੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਓਥੇ ਹੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ। (ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਲੜਕੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ

ਸਾਨੂੰ ਏਥੇ ਮਿਲਨ ਵੀ ਆਈ।) ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸੇ ਲੜਕੀ ('ਜੇ') ਦੀ ਛੋਟ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਉਹ।

ਛੇ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਰਘਬੀਰ ਘਰ ਪਰਤਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਉਸਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਈ। ਅਜੀਬ ਹਨ ਇਹ ਹੰਝੂ ਵੀ। ਪੁੱਤਰ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿਛੋੜਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਜੇ ਛੇ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਹੰਝੂ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੁਕਦੇ।

ਮੈਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੇਸ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਰਘਬੀਰ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਦਾਸ ਵੀ ਹੋ ਗਏ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਛੋਟੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕੰਨੇਡਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਥੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਪਤਬੰਧ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਏਥੇ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਵੀ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਏਨੀ ਤਾਲੀਮ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਮੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹਵੇ, ਤਾਂ ਤਦ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਛੇ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੱਟੇ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਧਰਮ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਤੇ ਏਥੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਾਰਸ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਜੇਬ ਨਾ ਭਰਨ, ਡਾਕਟਰ ਰੋਗੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਜਾਵੇ। ਬੇਈਮਾਨੀ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਲੋਕ ਕੰਨੇਡਾ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਰਸਦੇ ਨੇ ਪਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਮਿਲੀ ਨੌਕਰੀ ਕਿਉਂ ਛੱਡਾਂ। ਹਾਂ, ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜ-ਦਸ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵਾਂ। ਫਿਰ ਏਥੇ ਜੋ ਵੀ ਮਿਲੇਗਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਇਹਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਦੇ ਮੈਂ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

"ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਜਵੀਂ ਰੋਟੀ ਦੇਂਦਾ ਮੇਰਾ ਦੇਸ,

ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦਾ ਪਰਦੇਸ ।”

ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਸਲਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ । ਇਕ ਤਾਂ ਜ਼ੀਰੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ । ਓਥੇ ਵਾਹੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਓਸੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਏਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ।

ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ, ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਲਾ ਮਕਾਨ (ਰੜੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ) ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ । ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਘੱਟ ਤੇ ਘੱਟ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜ਼ (ਦੋ ਕਨਾਲ) ਦਾ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਨਵਾਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਖਰਚ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ।

(ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਏਥੇ ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ ਵਿਚ ‘ਸੀਰਲ ਭਵਨ’ ਕੋਠੀ ਬਣਾਈ ।)

ਦੂਸਰਾ ਮਸਲਾ ਧੀ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ । ਇਸ ਸਵਾਲ ‘ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ‘ਤੇ ਸੀ । ਮੈਂ ਅੰਤ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖ, ਰਘਬੀਰ ! ਮੇਰੀ ਪਰਬਲ ਰੀਝ ਸੀ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀ ਹੀ ਆਵੇ । ਮੈਂ ਇਹ ਕਦੇ ਜ਼ਿਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਜਰੂਰ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੀ ਹੋਵੇ । ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਪਰ ਉਹ ਸਾਂਝ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਾਦਨ ਪੱਕੀ ਨਾ ਹੋ ਸੱਕੀ । ਵੇਸੇ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਬਰਾਦਰੀ-ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ । ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਦੋਹਾਂ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਖਾਈ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਜਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਤੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ । ਪਰ ਯਾਦ ਰਖੀ, ਇਸਦਾ ਅਸਰ ਤੇਰੀ ਔਲਾਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵੇਗਾ । ਹੋਰ, ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ । ਉਸ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵੀ ਆਦਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਸਨੇ ਤੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣਨਾ ਹੈ । ਸੋ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝੇਂ, ਕਰ । ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੈ ।”

(ਏਹਾ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀਆਂ।)

ਮਹੀਨੇ-ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਰਘਬੀਰ ਵਾਪਸ ਆਇਰਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਸਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਮਾਰਚ, ੧੯੬੭ ਨੂੰ 'ਜੋਤੀ' ਜਾਂ 'ਹਰਜੋਤ' (ਪੋਕਾ ਨਾਮ ਜੋਜ਼ਿਫੀਨ) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਤੇ ੨੩ ਮਾਰਚ, ੧ ੬੭ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ।

੪੧

ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ੀਰੋ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸਾਊਥ ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ ਦੀ ਪਰਮੁੱਖ ਸੜਕ ਉਤੇ ਕੋਠੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜ਼ (ਦੋ ਕਨਾਲ) ਪਲਾਟ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਢਾਈ ਸੌ ਗਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ੧੯੬੭ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਕੋਠੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਊਨਿਸਪੈਲਟੀ ਤੋਂ ਨਕਸ਼ਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਜੋ ਕੋਠੀ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਜਨਵਰੀ, ੧੯੭੧ ਵਿਚ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਤਿਹੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਡਰਾਫਟ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਠੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਨਾਮ ਵੱਖਰੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਭੇਜੇ। ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੋਠੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੰਡ ਬਰਨਾਲਾ ਖੁਰਦ (ਤਮੀਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ) ਵਿਚ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ।

ਕੋਠੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਇਕ ਭਾਗ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰ ਲਈ। ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ। ਬਾਕੀ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੜੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਸਵਾਦਲੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ

ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ, ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਰੜੀ ਮਹੱਲੇ ਆ ਜਾਣਾ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਘਰ ਦੁੱਧ ਪੁਚਾ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਗਿਆ ਮੈਂ ਆਪ ਲੈ ਆਉਣਾ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਾਈਕਲ ਮਗਰ ਦੁੱਧ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਡਰੰਮੀ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਲ ਉਪਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖਲ੍ਹਾਰ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਦਿਲ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਆਪ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਵੋ ਤਾਂ।"

"ਬਰਖੁਰਦਾਰ! ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋ।" ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਬੇਬਦੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੇ ਹਨ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਏਥੋਂ ਲੰਘਦੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਈਕਲ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਦੀ ਡਰੰਮੀ ਟੰਗੀ ਕੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਐਨਾ ਨਾਮਵਰ ਪਰਚਾਰਕ ਦੁੱਧ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ?" ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਦਿਲੀ ਭਾਵ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬਰਖੁਰਦਾਰ! ਤੇਰੀ ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਹੱਛੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕੋਠੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਓਥੇ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਮਹੀਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।"

ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੧੯੬੭ ਮੁਕਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਵੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੭ ਨੂੰ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਜਨਮਿਆ। ਨਾਮ ਧਰਿਆ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸੀਤਲ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਹਫ਼ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਕੋਠੀ ਦੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ੧੯੬੯ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਘਰ ਆਵਾਂਗਾ।

ਕੋਠੀ ਦੇ ਚੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਪੰਝੀ-ਛੱਝੀ ਹਨ। ਸੋ ਸਾਰਾ ਮਕਾਨ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਰ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਅਸਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੇਠਲੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਸੋਂ ਕਰ ਲਈ, ਤੇ ਉਪਰਲਾ ਇਕ ਭਾਗ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਆ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਰਾਇਆ ਉਗਰਾਹੁਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਰਤੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ ਵੇਚ ਦਿਤਾ।

ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਰਘਬੀਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

੪੨

ਜਗਦੀਸ਼ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਡਾਕਟਰੀ ਪੜ੍ਹ ਸਨ, ਇਕੋ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਏ, ਤੇ ਓਥੇ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜ ਰਿਹਾ। ਡਬਲਿਨ (ਆਇਰਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਓਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਕੀਤਾ। ਆਇਰਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਸੀ।

ਓਥੇ ਹੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਦਾ ਦੋ ਆਇਰਿਸ਼ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਓਥੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਏ। ਤੇ ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਏ।

ਰਘਬੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਗਦੀਸ਼ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਆਇਆ। ਉਦੋਂ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਅਜੇ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀ ਸਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਏ। ਜਗਦੀਸ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵੀ ਅਸਾਂ ਯੋਗ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਜਗਦੀਸ਼ ਦੇ ਮਾਤਾ

ਜੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਨਾਲ ਨਿੱਘਾ ਵਰਤਾਉ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਫੂਤ-ਛਾਤ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਪਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਵਾਪਸ ਕੋਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਹੋਈ ਬੀਤੀ ਰਘਬੀਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਲੜਕੀ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਵਾੜ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ੧੯੬੯ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੇਸ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਆਪੇ ਘਰ ਪੁੱਜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਸੀ।

ਦਿਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਕਾਰ ਰੁਕੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਘਬੀਰ ਕਾਰ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗਾ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਕਾਰ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਲ ਨੂੰ ਚੇਤਤ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋ ਪਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਗਲ ਨੂੰ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਿਸਕ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਨਣਾਨ ਨੂੰ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਜੇਠਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀ ਵੀ ਮਿਲੇ।

ਕੋਠੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੋ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ (ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ) ਇਕ ਰਸੋਈ ਤੇ ਗੁਜਲਖਾਨਾ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਛੋਟਾ ਕਮਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਕਾਬ ਸੀ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ—ਰਘਬੀਰ ਤੀ ਇੱਛਿਆ ਅਨਸਾਰ—ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵੇਖਿਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੇ ਜੋਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। (ਉਸਦਾ ਪੇਕਾ ਨਾਮ ਜੋਚਿਫੀਨ ਹੈ। ਮਾਪੇ ਛੋਟਾ ਨਾਮ ਸਿਰਫ਼ 'ਜੋ' ਸਦਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹਰਜੋਤ ਕੌਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਤੇ ਛੋਟਾ ਨਾਮ 'ਜੋਤੀ' ਪਰਚਲਤ ਹੈ।) ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਗਈ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਉਸਨੂੰ ਸੌਂਦ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਕੋਲ ਬਹਾ ਲਵੇ, ਤੇ ਦਿਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਵੇ। (ਅਨੱਖਾ ਮਿਲਾਪ ਸੀ ਨਾਂਹ ਸੱਸ ਦਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਜਾਣੇ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਨਾ ਸਮਝੇ, ਪਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਤੜਪੇ।)

ਇਕ ਦਿਨ ਜੋਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੇਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਗੱਲ ਫੁਲਕਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿਖਾਓ।"

ਉਹ "ਬੇਜੀ!" ਤਾਂ ਆਖ ਲਵੇ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਉਂਗਲ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਚਕਲੇ ਤੇ ਵੇਲਣੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਫੁਲਕੇ ਨੂੰ ਉਂਗਲ ਫੁਹਾ ਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਗੱਲ ਚੱਕਰ ਵਾਹ ਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿਤੀ।

ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਪੇੜਾ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ, ਫਿਰ ਵੇਲਣੇ ਉਤੇ ਫੁਲਕਾ ਵੇਲਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਤਵੇ ਉਤੇ ਪਾਉਣਾ ਦੱਸਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖ ਲਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁਲਕਾ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪਕਾਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਈ ਨੁਕਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰਖਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਹੁਣ ਜੋਤੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਖਾਣਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪ ਕਰਦੀ ਹੈ।)

ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਊ ਸਦਾ ਤੜਕੇ ਜਾਗਣ ਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਘੜੀ ਦੇ ਤੜਕੇ ਉਠਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲਫਟਾ। ਰਘਬੀਰ ਤੇ ਜੋਤੀ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਉਠਦੇ ਸਨ।

ਜੋਤੀ ਆਈ ਨੂੰ ਤੇਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਦਿਨ ਹੋ ਰਏ ਸਨ। ਉਹ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਰਚਮਿਚ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਟ ਉਹ ਬੜੇ ਚੰਨ ਨਾਲ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਜੋਤੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸੂਟ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ। ਕੱਦ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਚ, ਸੁੰਦਰ ਲੰਮੇ ਕੇਸ ਪਿਛਾਂਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਟ, ਤੇ ਦੁਪੱਟੇ ਥੱਲੇ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਪਾਠ, ਹੌਲੀ ਬੁੱਕ। (Holy Book)।"

ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਤਾਥਿਆ ਬੈਠ

ਗਿਆ। ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੌਂਕਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ।

ਮੈਂ ਵਾਕ ਲਿਆ। ਜੋਤੀ ਸਮਝ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਰਘਬੀਰ 'ਤੇ ਜੋਤੀ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! 'ਜੋ' ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁਛ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

"ਫਿਰ ਭਈ! ਤੈਨੂੰ ਸਾਡਾ ਦੋਭਾਸੀਆ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ।" ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜੋਤੀ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿਤੀ। ਸਾਡੀ ਰੀਝ ਸੀ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀ ਹੀ ਆਵੇ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕੋਲ ਏਹਾ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਜੋਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜੇਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਆਈ। ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਂਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਲ ਕੁ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?"

ਮੈਂ ਉਸੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਧੀ ਹੈਂ। ਤੇਰੀ ਔਲਾਦ, ਸਾਡੀ ਅੰਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਦੀਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਜੋਤੀ ਨੇ ਸੂਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹੋਈ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਈ। "ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਡਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪਿਆਰ ਕਰੋਗੇ, ਪਰ ਬੇਜੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭੈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ, ਸਾਇਦ ਉਹਦੀ ਸੱਸ ਵਾਂਗ ਬੇਜੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰਨ।"

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, "ਫਿਰ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਆਵਦੀ ਬੇਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?"

ਉਹਨੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਕੇ ਕਿਹਾ, "I am proud of BE Ji।" (ਮੈਨੂੰ ਬੇਜੀ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।)

ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਬੜਾ ਅਹੰਮ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਕੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ੂਤ-ਫ਼ਾਤ ਹੈ? ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ?"

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਨਚੋੜ ਹੈ, ਕਿ ਸੁਨਾਤਨੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ—ਜਿੱਥੇ 'ਮੰਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ—ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ੂਤ-ਛਾਤ ਹੈ, ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਚੋਖਾ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੰਧੇ ਏਕੇ ਪਹਿਚਾਨਬੇ' ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਫ਼ੂਤ-ਛਾਤ ਹੈ। ਪਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਨਹੀਂ।

ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਸੌ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਾਇਆ। ਭੋਗ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੋਤੀ ਨੇ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਓਥੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਰੀਝ ਹੈ, ਕਿ ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਸਿੱਖ ਰੀਤੀ ਅਨਸਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।"

ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਪਿਛੋਂ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨਸਾਰ 'ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ' ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇ, ਰੱਜ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਜੋਤੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦੁਪੱਟਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਐਸਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ।" ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। "ਭੈਣ ਅਮਰਜੀਤ ਤੇ ਭੈਣ ਸਤਵੰਤ (ਸਾਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੰਹਾਂ) ਇਸਤਰਾਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰੀਝ ਹੈ।"

ਰਘਬੀਰ ਹੋਰੀਂ ਸਭੋਂ ਭੈਓ ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਵਿਦਿਆ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ ਜੋਤੀ ਬਹੁਤ ਰੋਈ। ਤੁਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਕਾਰ ਖਲੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਤੁਰਨ ਲਗਿਆ, ਜੋਤੀ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਈ।

ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ।

ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਹਦਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਦੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਿਆ ਇਉਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, "ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ-ਸਤ ਸਾਲ

ਹੋਰ ਓਥੇ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਲਿਨਿਕ ਖੁਲ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ। ਪੰਜ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਏਥੇ ਰੁਹਾਣੇ ਕੋਲ।”

ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਓਥੋਂ ਦੀ ਸੱਭਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਖੁਭ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਦੇ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ।

੪੩

੧੯੭੦ ਵਿਚ ਮੈਂਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ। ਜੁਲਾਈ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਭੁੱਖ ਘਟ ਗਈ, ਜੀਵ ਕੱਚਾ ਕੱਚਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਲਸ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਮਾੜਾ ਮਾੜਾ ਬੁਖਾਰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ, ਕਿ ਹਾਜ਼ਮਾ ਮਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਦਵਾਈ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਪਈ। ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਦਵਾਈ ਖਾਧੀ, ਪਰ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ।

ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਕੁਛ ਰੁਹਬ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ‘ਅੱਜ ਡਾਕਟਰ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਕੋਲ ਚਲਣਾ ਹੈ।’

ਡਾਕਟਰ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਚੌਪੜਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਸਾਂਝ ਦੀ ਕੜੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਲੜਕੇ। ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਤੇ ਸਾਡਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਐੱਫ. ਐਸ. ਸੀ. ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਘਰ, ਤੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਖਾਣਾ। ਦੋਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਗਏ। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਵੱਸਿਆ ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਇੰਗਲੈਂਡ। ਸੋ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਘਰ (ਤੇ ਡਿਸਪੈਨਸਰੀ) ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਢਾਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ, ਗਲੀ ‘ਮਾਲੀ ਗੰਜ’ ਵਿਚ। ਰਿਕਸੇ ‘ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਮੇਰਾ ਮੁਆਇਨਾ (ਚੈੱਕ ਅੱਪ) ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ, ‘ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜੇ ? ਖਾਂਬੇ ਫੇਫੂੜੇ ਦੀ ਝੱਲੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ

ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਲੂਰਿਸੀ Pleurisy ਹੈ। ਹੁਣੇ 'ਦਇਆਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ' ਜਾਓ ਤੇ ਐਕਸ-ਰੇ ਲਿਆਓ।"

ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦੌੜੇ—ਮਾਂ-ਪੁੱਤ—ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਬਰਾ ਗਏ।

ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਐਕਸ-ਰੇ ਕਰਾਇਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਕਸ-ਰੇ ਲੈ ਕੇ ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ ਜੀ ਪਾਸ ਗਿਆ। ਐਕਸ-ਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿਣ, ਮੈਂ ਭਲਕੇ ਨੌਂ-ਦਸ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੋਠੀ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਸ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਡਾ. 'ਅਹੂਜਾ' ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ ਜੀ ਘਰ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੋਹਾਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵਖਰਿਆ ਹੋ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਅਹੂਜਾ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮੈਰਾ ਵੱਲੋਂ ਸੂਈ (ਸਰਿੰਜ) ਲਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਕਢਿਆ। ਲਗਭਗ ਇਕ ਕਿਲੋ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਾਣੀ ਕਢਿਆ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੈਬਾਰਟਰੀ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਸੀਸੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਲਿਖ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ। ਟੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਕ ਟੀਕਾ ਰੋਜ਼ ਲਗਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸੌ ਟੀਕੇ ਲੁਆਉਣੇ ਪੈਣਗੇ।

ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹੋਰ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਬੁਖਾਰ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਭੁੱਖ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਮਰ ਗਈ। ਖੰਘ ਵਧ ਗਈ। ਖੁਰਾਕ ਰਹਿ ਗਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਪਾ ਦੁੱਧ ਰੋਜ਼ ਦਾ।

ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਟੀਕਾ ਤਾਂ ਲਾਗੇ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲੋਂ ਕਰਾ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦਾ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ।

ਦਸ-ਤ੍ਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਲੈਬਾਰਟਰੀ 'ਚੋਂ ਰੀਪੋਰਟ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ 'ਅਹੂਜਾ' ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰੀਪੋਰਟ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵੀ ਲਿਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਫਿਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਅਹੂਜਾ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਅਜੇ ਝੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ. ਮਾਘੀਰਾਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਹਦ ਫਿਰ ਐਕਸ-ਰੇ

ਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੀ। ਜਿਸਨੂੰ ਡਾ. 'ਅਹੁਜਾ' ਪਾਣੀ ਦਸਦਾ ਸੀ, ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਝੱਲੀ ਝੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਐਕਸ-ਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ, ਲੈਬਾਰਟਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਡਾਕਟਰ ਦੋਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਜ਼ਰਾਸ਼ੀਮ ਨਾ ਹੋਣ। ਪਰ ਸੁਖਰ ਹੈ, ਉਹ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ, "ਬਾਬੂ ਜੀ! ਸੱਚ ਸੱਚ ਦੱਸੋ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਦੇ?"

ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਬੂ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਬੂ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਗੋਂ ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਝੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਰਾ ਉੱਚੀ ਕਿਹਾ, "ਤੇਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਵਹਿਮ ਪਾਇਆ ਏ। ਨਾ ਕੈਂਸਰ ਏ, ਨਾ ਤਪਦਿਕ। ਇਹ ਪਲੂਰਿਸੀ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।"

ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਾਂ, ਉਹਨੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਚੋਰੀ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ।

ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਰਘਬੀਰ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਐਵੇਂ ਐਡੀ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਚਿੱਤਾ ਕਰੇਗਾ।

ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਜ਼ਨ ਪੈਂਤੀ ਕਿਲੋ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁੱਟਾਂ ਤੇ ਡੋਲਿਆਂ 'ਤੇ ਮਾਸ ਕਿਤੇ ਲਭਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੱਸ ਪਿੰਜਰ ਹੀ ਪਿੰਜਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੋਣਕ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਹ ਬੜਾ ਔਖਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਖੰਘ ਬੜੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰ ਰਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਬਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਮੇਰੀਆਂ

ਦੇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪੰਤਰੇ ਪੋਤਰੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਸਾਰੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਮੇਰੀ ਪੈਂਦ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਹੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਡਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਹਸਦੇ ਹਸਦੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਲੂਰਿਸੀ ਹੈ। ਬਖ਼ਾਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਚਰੂਰ ਰਹੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਸਲੇ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਮੌਤ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਲ। ਇਹ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਸੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ 'ਚਿੰਤਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਜੀਐ, ਜੋ ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ।' ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਦੀ। ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਹੋਸਲੇ ਵਿਚ ਹਾਂ।"

ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਬੇ-ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋਇਆ। ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਸਲਾ ਦੇਂਦਾ ਸਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਨੇ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ ਛੱਡ ਦਿਹੋ, ਤਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਉਮਰ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਇਗੀ।"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਉਸ ਦਸ ਸਾਲ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਕੀ? ਨਿਰਾ ਖਾਣ ਬਦਲੇ ਜਿਉਣਾ ਮੇਰੇ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਖਲਾਤੀ ਗੁਨਾਹ ਹੈ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ। ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ 'ਕੰਮ' ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿਹਤ ਬਖਸ਼ੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਹ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ।"

ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਮੈਂ ਕਈ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਨੂੰ ਬੀਮਾਰ ਪਏ ਨੂੰ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਹਨ। ਫੀਸ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਹੋ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਡਾ. ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਜੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਏ ਸੰਗਏ ਜੁੱਲ ਹਿਲਾਈ। ਸੁਣ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਰਤ ਆਏ। ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਭਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੜਕੇ ਇਹ ਵਹਿਮ ਨਾ ਕਰਿਓ।"

ਮੈਨੂੰ ਬੀਮਾਰ ਪਏ ਨੂੰ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿਜਰ ਵੱਲ ਵੱਖ ਕੇ ਡਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਂਹੀਂ ਪਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਈ। ਉਹ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਏ, "ਵੇਖਿਓ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਨਾ ਕਰਿਓ, ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਦੀ ਲਾਜ ਪਾਲਿਓ।"

ਮੈਂ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਦੱਸੋ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਹੈ, ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ? ਪਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਹੌਸਲਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਕਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਜਾਇਗਾ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਰਤਾਰ ਕੁਰੇ! ਆਪਣਾ ਰਘਬੀਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

"ਕਿਉਂ? ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਏ?" ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਨਹੀਂ, ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿਵੇਂ ਵਾਜ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਕਿ ਰਘਬੀਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਜਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਰਘਬੀਰ ਘਰ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦਿਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਕਾਰ ਨੇ ਹਾਰਨ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਲਉ, ਰਘਬੀਰ ਆ ਗਿਆ ਜੇ।" ਦੇਨੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠ ਬੈਠਾ। ਮੈਂ ਕਮਰਿਓਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਘਬੀਰ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਉਤਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੱਧਾ ਉਪਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ, ਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਦਵਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ" (ਅੱਲਾਦ ਦਾ ਕਿੱਨਾ ਹੌਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।)

ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਮਿੱਟ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬੈਠਾ, ਐਕਸ-ਰੇ ਵੇਖੇ, ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਚਾਲ

ਪੁਛਿਆ, ਜੇ ਦੁਆਈਆਂ ਮੈਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਵੇਖੀਆਂ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਚਾਹ ਵਾਸਤੇ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਹਾਂ, ਚਾਹ ਬਣਾਓ। ਮੈਂ ਡਾ: ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਆਵਾਂ।" ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਚਧਰ ਰੁਰ ਗਿਆ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਪੁਛ ਕੇ ਤੇ ਲੈਬਾਰਟਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉਹਨੀ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਕ ਕੱਪ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਅਲਾਟੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੈਟ ਗਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, "ਰਘਬੀਰ! ਸੱਚ ਦੱਸ, ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਏ।"

ਰਘਬੀਰ ਉਠ ਬੈਠਾ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੇ ਜੀ! ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।"

"ਫਿਰ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਪਿਆ ਏ?"

"ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਉਨੀਂਦਰਾ, ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਥਕੇਵਾਂ।" ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। "ਭਾ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫੇਫੜੇ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸੌਂਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਾਂ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸੀਟ ਮਿਲੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਅਜੇ ਜੋਤੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਦੀ ਜਿਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਰ, ਮੈਂ ਰੀਪੋਰਟ ਵੇਖ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਨਹੀਂ। ਅਜੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਤਾਂ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਰੁਸੀਂ ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤਾਰ ਲਿਖ ਦਿਆਂ। ਭਾ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਜੋਤੀ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਕਿ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਏਨਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਆਇਰਿਸ਼ ਲੜਕੀ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨ ਸੌ ਕੇ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਥਕੇਵਾਂ ਲਾਹਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ। ਟੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਚਾਲੀ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਹ ਲੁਆਉਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ। ਪਰ 'ਆਇਨ ਪਾਸ' ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਬੁਖਾਰ ਮੱਠਾ ਮੱਠਾ ਤਿੰਨ-ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਚਰੂਰ ਰਹੇਗਾ। ਬਾਕੀ ਦਵਾਈਆਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਬਜ਼ਾਰ ਗਏ। ਇਕ ਫਰਿੱਜ, ਇਕ ਹੀਟਰ, ਤੇ ਇਕ ਕੂਲਰ ਖਰੀਦ ਲਿਆਏ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਰਘਬੀਰ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ।"

ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਸਹਾਰ ਸਕੋਗੇ, ਨਾ ਗਰਮੀ।"

ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ 'ਅਖੰਡ ਪਾਠ' ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਠ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ।"

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ 'ਅਖੰਡ ਪਾਠ' ਰਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਪਾਠੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ, ਪਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਉਠ ਆਉਂਦਾ। ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਅਰਦਾਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕੰਧ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ। ਏਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ। ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।

ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਰਘਬੀਰ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਮਿਲਨ ਆਇਆ। ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, "ਬੇ ਜੀ! ਇਹ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ 'ਨਮਿੱਤ' ਕਰਾਇਆ ਏ, ਜਾਂ ਰਘਬੀਰ ਦੇ ਨਮਿੱਤ?"

ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਨਮਿੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵਰਤੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਪੈ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।"

ਕੋਲੋਂ ਰਘਬੀਰ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਉਥੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਐਮ. ਏ. ਜੇ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਿਰਾ ਐਮ. ਏ. ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. Ph. D. ਵੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਨਿਰਾ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ 'ਬੋਲੀ' ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਪ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤਿੰਨ-ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਰਘਬੀਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਕਾਰੋਨੋਸਨ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਓਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਖਾਰ ਨੇ ਖਹਿੜਾ ਛਡਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਹੋਰ, ਭਲਕੇ ਹੋਰ, ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਲਗਾ। ਓਧਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਗਿਆ।

੪੪

ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਜੱਟ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ 'ਧਰਤੀ ਦਾ ਮੋਹ' ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਕਿ 'ਜੱਟ ਦੀ ਜੂਨ ਬੂਰੀ' ਹੈ, ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਤਾਪਦੀ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਪਿੰਡ 'ਬਰਨਾਲਾ ਖੁਰਦ' ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਇੱਕੀ-ਬਾਈ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ (ਫਰਵਰੀ, ੧੯੭੧)। ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਹੋਂ ਤੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਮੀਲ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਹੈ (ਤਸੀਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ)। ਏਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਸੀ।

ਜ਼ਮੀਨ ਖੇਤ ਦੀ ਝੋਨੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਅਣ-ਬੀਜੀ ਪਈ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬੰਜਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੱਭ, ਕਾਹੀ, ਤੇ ਸਰਕੜੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੱਬ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ।

ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚੌਥਾ-ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਕੁਛ ਰਕਮ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਹਲਾਂ ਨਾਲ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲੈਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਝੋਨਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਹਲੀ ਪਈ ਸੀ। ਵਾਹੀ ਹੇਠ ਆ ਗਈ, ਤਾਂ ਝੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਚੰਗੀ ਭਰੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਦਾ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤਕ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਰੱਬ-ਸਬੱਬੀਂ ਛਾਲ ਸਿੱਧੀ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ (੧੯੭੦) ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬੁਲਾ ਲਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਰਾ-ਭੈਣ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣ ਦਾ (Blood Relation) ਕਾਨੂੰਨ ਸੀ। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਉਸਦਾ ਬੇੜਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਭਰਾ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਰਾ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਤੇਰਾ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਬੀ. ਏ. ਕਰ ਲਵੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭਜਦਾ ਜਾਵੇਂ, ਮੈਂ ਸੰਭਾਲ ਲਵਾਂਗਾ।

ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਏਨਾ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਉਹਦਾ ਝਕ ਲੱਥਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ 'ਸਿੰਘਾਪੁਰ', 'ਮਲਾਇਆ' ਵੱਲ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਗੀਤ-ਗਾਉਣਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਮੈਥੋਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਸਲਾਹ ਪੱਕੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਝੋਨਾ ਪੱਕਾ ਖਲਾ ਸੀ। ਬੱਸ, ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਵਾਢੀ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਵਸੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਠੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਛੇ ਵਜੇ ਦੀ ਬੱਸ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਅਜ ਰਾਤ ਦੀ ਛਲਾਈਟ (ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼) 'ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਝੋਨੇ ਦੀ ਚਿੱਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਤਵੰਤ ਆਪੇ ਸਭ ਕੁਛ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇਗੀ।"

ਉਹ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਸਭ ਕੁਛ ਕਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਚਨਚੇਤ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਜਿਸ ਗੁਜ਼ਰੇ ਵਕਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜਦ ਤੁਸਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ

ਮੈਂ ਕੀ ਸਲਾਹ ਦਿਆਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਭਲਾ ਕਰੇ।" ਮੈਂ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਸੌ ਦਾ ਨੋਟ ਕਢ ਕੇ ਅਸੀਰਵਾਦ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਲਗ ਗਿਆ।

ਓਸੇ ਦਿਨ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਬੰਕੋਕ' ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਓਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਟਿਕਟ ਹੀ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ 'ਹਾਗਕਾਂਗ' ਰਹਿ ਕੇ, 'ਟੋਕੀਓ' ਦੇ ਰਸਤੇ ਉਹ ੨੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੭੧ ਨੂੰ 'ਵੈਨਕੋਵਰ' (ਕੈਨੇਡਾ) ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, "ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਛ ਵੇਚ ਕੇ ਵੈਨਕੋਵਰ ਆ ਪੁੱਜਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਪੋਨਸਰ Sponsor ਕਰ ਦੇਹ। (ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲੈ)।"

ਹੁਣ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਨਾਂਹ ਕਰਦਾ। ਉਹਨੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸਪੋਨਸਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ Immigration (ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ) ਮਿਲ ਗਈ।

੪੫

ਸਤੰਬਰ, ੧੯੭੨ ਵਿਚ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਦੇਸ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜੌਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਨੌਹ ਜੀਤ ਕੌਰ ਇਕ ਸਾਲ, ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਦੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਜੌਤੀ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਲਨਸਾਰ ਲੜਕੀ ਹੈ।

ਇਸਵਾਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਦੀਵਾਲੀ' ਮਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਅਸਥਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖੇ, ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨਾਈ। ਇਕ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਖੂਬ ਰੋਣਕ ਰਹੀ। ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਛੋਟੇ ਲਈਆਂ।

ਪਹਿਲਾਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਡਿਸਪੈਨਸਰੀ ਖੋਲਾਂਗਾ। ਪੰਜ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਲੁਧਿਆਣੇ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਕੋਠੀ ਬਣਾਈ ਸੀ।

ਪਰ ਇਸਵਾਰ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ।

ਸੱਤਰ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ (ਪਲੂਰਿਸੀ) ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਦਸ-ਦਸ ਘੰਟੇ ਬਹਿ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਸੱਜਣ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਤੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਐਨਾ ਲਿਖ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਲਿਆ ?

ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਇਕ ਦੋ ਕਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗ ਮੇਰੇ ਕੱਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੰਕਚਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸਾਂ। ਘਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ।

ਪਰ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਸਿਹਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਛੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬੁਝਾਪੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸਾਂ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੋਤੀ ਵੀ ਉਦਾਸ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ (ਮੈਂ, ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ, ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੋਤੀ)। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਹਰਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਛੱਡ ਦਿਹੋ, ਤੇ ਆਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।"

ਮੈਂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਰਘਬੀਰ ! ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸਾਡੀ ਆਮਦਣ ਨਾਲ ਬੜਾ ਸੌਹਣਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।"

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੁਛ ਨਿਹੱਥੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ?"

“ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਤੈਥੋਂ ਮੰਗ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਸੁਆਦ ਆਪਣੀ ਕਮੀਂ ਕੇ ਖਾਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ‘ਕੰਮ’ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਸੋ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਰੀਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹਟਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਦੇ ਜੋਗ ਮੈਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੋਰ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਤੇਰੇ ‘ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਰਾਈ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਤੂੰ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਉਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। “ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਕੇਸ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।”

ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਤੁਰ ਗਏ। ਕਈ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਰਹੀ।

੪੬

ਸੰਨ ੧੯੭੩ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹਿਸਾਬ-ਕਤਾਬ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਈ ਦਿਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਕੁਛ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਕਮਤ ਵਾਲੇ ਕਬਜ਼ ਨੂੰ ਸਭ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮਿਹਦਾ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਕਿ ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਭਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਖਾਧੀ ਰਈ, ਤਾਂ ਕਬਜ਼ ਹੋ ਰਈ। ਇਹਤਿਆਜ਼ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ, ਜੋ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਚਦੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ, ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਸੰਜਮ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਤਕ ਸਰੀਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੧੯੮੫ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਯਰਕਾਨ (ਪੀਲੀਆ) ਹੋ ਗਿਆ। ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਰੋਗ ਹਟ ਗਿਆ, ਪਰ ਮਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਫਿਰ ਮਿਹਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ (ਫਮ ਮਿਹਦਾ) ਵਿਚ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖਾਣ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਤਕ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮਿਹਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੋਣੀ ਅੰਦਰੋਂ ਗੈਸ ਬਣਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣੀ।

ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਹਟੀ, ਤਾਂ ਛਪਾਕੀ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਸਾਲ ਭਰ ਰਹੀ। ਸਾਧੇ

ਡਾਕਟਰਾਂ ਹਕੀਮਾਂ ਦੇ ਕਿਆਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਕੁਨੀਨ ਖਾਣ ਨਾਲ ਛਪਾਕੀ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹਟ ਗਈ।

ਜਿਸ ਵੱਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਹੈ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੯੨੮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਨੀ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹਾਕੀ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਤੇਜ਼ ਦੌੜਿਆਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਧਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ, ਚੰਗਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਪਲ ਦਾ ਪਲ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਸ਼ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਚੂਕਣੇ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹੋਣ। ਦਰਦ ਬੜੀ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ 'ਹਾਇ-ਹਾਇ' ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਸਾਨੇ ਵਿਚ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਖੇਡ-ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਓਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਡਾਢੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਚਾਰ ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ।

ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਕੇ ਦਵਾਈ ਲਈ। ਡਾਕਟਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਡੀਸਨ (ਦਵਾਈਆਂ) ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਸਰਜਰੀ ਨਹੀਂ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇ ਸਰਜਰੀ ਅੱਜ ਜਿੰਨੀ ਉੱਨਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਮੈਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜਾ: ਦਰਦ ਤਾਂ ਹਟ ਗਈ, ਪਰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਰੋਗ ਸਦਾ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਜ਼ਤ ਹੋਣੀ, ਤੇ ਦਸ-ਦਸ ਮਿੰਟ ਬੈਠਣ ਬਾਹਰ ਮਾਮੂਲੀ ਜੇਹਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਆਉਣਾ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਹਾਜ਼ਤ ਹੋ ਜਾਣੀ। ਮੈਂ ਇਲਾਜ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਮੈਂ ਖਾਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਅਸਰ ਕੋਈ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

੧੯੭੩, ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੋਲਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਦੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਕੱਟੀ। ਪਲ ਪਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਜ਼ਤ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਆਵੇ ਨਾ। ਮਸਾਨਾ ਪਾਟਣ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ।

ਨਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਸਵਖਤੋ ਉਠਕੇ ਮੈਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰੀਰ

ਨੌਵਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਾਬ ਆ ਜਾਵੇ। ਪੇਸ਼ਾਬ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਨਿੱਤਨੇਮ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ।

ਅੱਠ ਵਜੇ ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇਖਭਾਲ (ਚੈੱਕ ਅੱਪ) ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "**PROSTATE GLANDS** (ਮਸਾਨੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਿਲਟੀਆਂ) ਵਧ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲੀ ਲਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ 'ਦਇਆਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ' ਜਾ ਕੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਓ।"

੧੭ ਮਈ ਨੂੰ ਦਸ ਵਜੇ ਮੈਂ 'ਦਇਆਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ' ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਫ਼ੋਮਲੀ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਡਾਕਟਰ 'ਸ਼ਰਮਾ' ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਆਰਜ਼ੀ ਨਾਲੀ ਲਗਾ ਦਿਤੀ। ਝੱਟ ਪੱਟ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹਟ ਗਈ।

ਹੁਣ ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਦਿਤੀ ਕਿ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਹੈ, ਔਪਰੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ। ਫਿਰ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲਿਸਟ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਔਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਔਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ੨੨ ਮਈ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਹਿਬ! ਜਿੰਨੀ ਦਵਾਈ ਨਾਲ਼ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।"

ਸ਼ੈਰ, ਨੌਂ ਵਜੇ ਮੇਰਾ ਔਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੇਟ ਚੀਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਵਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੇਟ ਚੀਰ ਕੇ ਉਹ ਗਿਲਟੀਆਂ (Glands) ਅੱਧੀਆਂ ਅੱਧੀਆਂ ਕੱਟ ਦਿਤੀਆਂ।

ਘਾਂਟੇ-ਪੋਂਛੇ ਘਾਂਟੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆ ਗਈ। ਔਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਟ੍ਰੈਚਰ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਮਰੀਜ਼ ਪਏ ਸਨ। ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਓ। ਏਥੇ ਰੋਲਾ ਬਹੁਤ ਹੈ।"

ਉਹਨਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੌਤਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਓਥੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਆਵਦੇ 'ਬੇ ਜੀ' ਨੂੰ ਲੈ ਆ।" ਐਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ, ਸਾਇਦ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ।

(ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।)

ਐਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਖੁੰਨ ਬਹੁਤ ਬਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਹੌਸਲੇ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਦੋ ਬੰਤਲਾਂ ਖੁੰਨ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਖੁੰਨ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ 'ਗੁਲੂ ਕੋਸ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਆਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੌੜ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਐਨੇ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਹੋ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ।"

ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਾਂਜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਪੀਲੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਘਰੋਂਗੀ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਹਾਂ-ਹੂੰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਘੰਟੇ-ਕੁ ਬਾਹਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੌਤਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਰਨਜੀਤ! ਤੂੰ ਆਵਦੇ ਬੇਜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਚੱਲ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ।"

ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤਕ ਮਾਂਜੇ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪਿਆ ਮੈਂ ਆਕੜ ਗਿਆ। ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਕਟਰ ਮਿਸਟਰ 'ਸਿੰਘ' ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਠਾਕ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਡਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਉਸਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਪੰਜ ਵਜੇ ਡਾਕਟਰ 'ਸ਼ਰਮਾ' ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਛ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ, "ਸੁਣਾਓ, ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

"ਬਿਲਕੁਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਏ। ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ। "ਮੈਂ ਡਾ: ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਕੋਈ ਹਰਜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

"ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ।" ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। "ਪਰ ਦੋ ਮਿੰਟ ਮੈਂ 'ਤੇ ਲੋਟ, ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਖਮ ਵੇਖ ਲਵਾਂ।"

ਮੈਂ ਲੋਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੱਟੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਖਮ ਵੇਖਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੀਕ ਸਨ। ਹੈਂਡ ਸਿਸਟਰ ਨੂੰ ਕੁਛ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮੈਂ ਬਾਈ ਮਈ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ।

ਡਾ: ਸਿੰਘ ਰੋਜ਼ ਦੋ ਵਾਰ, ਤੇ ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੇ।

ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਵੀ 'ਨਾਮ' ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਨਰਸ, ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜ-ਦਸ ਮਿੰਟ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਬੀਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਦੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋ।

ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਤਰ ਹੁੰਦਾ, "ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਖਮ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਵਲ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਛ। ਵਧੇਰੇ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੋਣੀਆਂ।

ਮੈਂ ਨਰਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਇਕ ਜਵਾਨ ਲੜਕਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ ਪੱਟੀ ਬਦਲੀ ਜਾਂਦੀ: ਸਵੇਰੇ, ਦੁਪਹਿਰੇ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਹੈਂਡ-ਸਿਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਨਰਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੱਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦੇ; ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਿੱਤਾ ਹੀ ਏਹਾ ਹੈ। ਆਗਿਆ ਦਿਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰ ਘੰਟੇ ਪੱਟੀ ਬਦਲਾ ਦਿਆ ਕਰਾਂ।"

ਮੈਂ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਬੀਬਾ! ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਟਿਆਰ ਲੜਕੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਮੈਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਮੇਰੇ ਔਪ੍ਰੋਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤਾ-ਕੁ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਾ: ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹਾਣੀ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਔਪ੍ਰੋਸ਼ਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਲਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਹਾਇ ਮਰ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈਓ ਜੇ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅੱਠਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਡਾ: ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਸੁਣਦੇ ਹੋ? ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰਾਨ ਹਾਂ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਦੇ 'ਹਾਇ' ਦੀ ਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ।"

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਦਿਹੋ, ਕਿ 'ਹਾਇ ਹਾਇ' ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਆਰਾਮ ਹੋ ਜਾਇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਕਿ 'ਹਾਇ ਹਾਇ' ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫਰ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੋਸਲਾ ਹਾਰ ਕੇ ਵੇਰੀ ਅੱਗੋਂ ਹਥਿਆਰ ਕਿਉਂ ਸੁੱਟ ਦਿਆਂ। ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ।"

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ ਹੈ। ਰੜੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਜੱਥੇ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। (ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ।) ਉਹ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਹਾਣ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ, ਨੌਹਾਂ, ਪੋਤਰੇ ਪੋਤਰੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ 'ਬੇ ਜੀ'। ਇਸ ਲਈ ਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਗਵਾਚੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ।

ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਰਖ਼ਰਦਾਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਾਥੋਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਵਡੇਰੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬੇਬੇ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ। ਆਪ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵਾਸਤੇ ਸਤਕਾਰ ਭਰਿਆ ਸ਼ਬਦ। ਪਰ ਉਹ 'ਬੇਬੇ ਜੀ' ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਬੇ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ'। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੌਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕਦੇ, "ਮਾਂ! 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਤੇਥੇ ਛੋਟੇ ਨੇ ਉਮਰ ਵਿਚ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਆਖਣਾ ਤੈਨੂੰ ਫੱਬਦਾ ਏ? ਤੂੰ 'ਭਰੋਂ ਜੀ' ਆਖ ਛਡਿਆ ਕਰ।"

ਉਹਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅੱਗੋਂ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ, "ਕਿਉਂ? ਤੁਹਾਡਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਏ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਆਖਣ ਨੂੰ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਮੈਂ ਤਾਂ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਹੀ ਆਖਾਂਗੀ।"

ਦੋਹਾਂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਪਾ ਛੱਡੀ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਐਂਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਹੋਇਆ, ਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ 'ਬੇਬੇ' ਦੀਆਂ ਨਹਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ, ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹਾਂ, ਬੇਬੇ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੋ, ਉਹ ਆਉਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਾ ਕਰਨ, ਤਕੜਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਪਰ 'ਬੇਬੇ ਜੀ' ਨੂੰ ਚੰਨ ਕਿੱਥੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਵੱਡੀ ਨੱਚ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਹ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆਈਆਂ, ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਲੋਕਲ ਬੱਸ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਬੱਸ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲੰਘਣੀ ਸੀ। 'ਬੇਬੇ ਜੀ' ਨੇ ਨੱਚ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਆਪ ਉਹ ਪੈਦਲ ਹੀ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਥੋਂ ਹਸਪਤਾਲ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਦੀ ਕੁੱਤ, ਤੇ ਉਹ ਕੱਲ੍ਹੀ ਪੈਦਲ ਆ ਪਹੁੰਚੀ।

ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਈ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਉਹ ਆ ਬੈਠੀ। ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਪਰਲ ਪਰਲ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਸੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਹੰਝੂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰ ਜਾਵਾਂ।"

ਮੈਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਾ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ('ਇਹ ਕੁਛ ਰੱਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਮਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।) ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ' ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸਤਕਾਰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਮਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਜੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਡਾ: ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਮੰਨਿਆ, ਕਿ ਭਲਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ (ਸੱਤ ਜੂਨ) ਸੁਕਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਆਵੇ। ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਚਾਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਡ ਕੇ ਵੀ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਅਖੀਰ, ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਚੋਂ ਛੱਤੀ ਮਿਲੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਬਿੱਲ ਤਾਰਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ।

ਇਕ ਬੀਮਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, ਚਿੱਟਾ ਮੋਤੀਆ। ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਟੱਪ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਐਨਕ ਲਗਾਉਣੀ ਪਈ। ਦੂਰ ਦੀ ਵੀ, ਨੇੜੇ ਦੀ ਵੀ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਐਵੇਂ ਥੋੜਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਨ ਸਤਾਹਨ ਜਾਂ ਅਠਾਹਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕੁਛ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ, ਐਨਕ ਦਾ ਨੰਬਰ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਟੈਸਟ ਕਰਾਈ। ਐਨਕ ਦਾ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਚਿੱਟਾ ਮੋਤੀਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਐਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣਾ ਪਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦਵਾਈ ਲਿਖ ਦਿਤੀ *Cineraria Maritima* (ਇਹ ਹੋਮਿਓਪੈਥੀ ਜ਼ਰਮਨੀ ਦੀ ਬਣੀ ਦਵਾਈ ਹੈ।) ਇਸ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਮੋਤੀਆ ਵਧਣੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਜੋ ਦਿੱਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਹਟ ਗਈ।

ਪਰ ਇਸ ਐਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੂੰਹ ਕਿਆਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਬਰੀਕ ਟਾਈਪ (ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਾਇੰਟ) ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੋਚੀਆਂ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਮੋਟਾ ਟਾਈਪ) ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਘਟੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਉਠਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਹੀਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਤਾਜ਼ਾ ਮੱਖਣ ਪਾ ਕੇ ਖਾਧਾ। (ਅਸੀਂ ਘਰ ਭਾਲਡਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਇਸ ਉਮਰ ਵੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੁੱਧ ਰਿਝਕਦੀ ਹੈ।) ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਮੱਖਣ ਪਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਾ-ਡੇਢ ਪਾ ਦਹੀਂ ਤੇ ਵਿਚ ਅੰਧੀ ਕੁ ਛਟਾਂਕ (ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਛ ਘੱਟ) ਮੱਖਣ। ਇਹ ਜਿਲਸਿਲਾ ਸਾਲ ਭਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਗਈ, ਓਥੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਬਰੀਕ ਟਾਈਪ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਜੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਦੂਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਪਰ ਨੇੜੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ।

ਹਰ ਸਾਲ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਡਾਕਟਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਐਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਐਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰਾਉਣਾ

ਮੇਰੀ ਖੁਰਾਕ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਹੈ । ਦਹੀਂ, ਦੁੱਧ, ਸਬਜ਼ੀ, ਸਾਦਾ ਫੁਲਕਾ ਤੇ ਤੇ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਕ ਫਲ । ਮੈਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ।

੪੭

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਫਰ ਆਇਆ ਸੀ । ਏਥੇ ਉਹਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਅੰਬੈਸੀ ਦੇ ਇਕ-ਦੋ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣੇ ਪਏ । ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਕੈਨੇਡਾ ਤੁਰ ਗਿਆ ।

ਬੜੀ ਦੇੜ ਭੱਜ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੀ. ਐਸ. ਸੀ. B. Sc. (ਨਾਨ ਮੈਡੀਕਲ,) ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਾਕੀ ਪਰਵਾਰ (ਪਤਨੀ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ, ਦੋ ਲੜਕੇ ਤੇ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ) ਤੇਰਾਂ ਅਗਸਤ, ੧੯੭੪ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ।

ਦੋ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਲੱਡ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੋਰ ਦੇਣ ਉਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਟ੍ਰਿਸਟ (ਸੈਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ) ਵਜੋਂ ਭੇਜ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਪੁੱਜਾ ੨੮ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੭੪ ਨੂੰ ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਂਢ-ਗਵਾਂਢ ਕਾਫੀ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਬੱਝਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਚੰਗਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ । ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਸੀ । ਫਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਬਲ ਜਲ-ਸੰਜੋਗ । ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਸੁਖਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਔਂਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ (ਗੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ B. Sc., B. Ed.) ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਮੱਲ੍ਹੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੀ ਗਈ । ਉਥੇ ੮ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੭੫ ਨੂੰ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੇ ਨੌ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੭੫ ਨੂੰ ਗੁਰਿੰਦਰ

ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਗੁੜਾ ਦੋਸਤ ਸ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ 'ਧੀ' ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਸੋ ਗੁਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਮੈਂ 'ਸੋਜੇਗ' ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਲੜਕੀ (ਦੀਪਿੰਦਰ ਕੌਰ B. Sc.) ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ੨੯ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੭੬ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਪੁੱਜੀ, ਤੇ ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਓਥੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਓਥੇ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਮਾਣ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਓਥੇ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ Petroleum Engineering Technology ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸਤੰਬਰ ੧੯੭੬ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਜੂਨ, ੧੯੭੮ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਏਹਾ ਕੋਰਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਤੰਬਰ ੧੯੭੮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ, ਤੇ ਜੂਨ ੧੯੮੦ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਈ।

੪੮

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਲਾਹ ਬਣਾ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ। ਸਾਡੀ ਵੀ ਇੱਛਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਓਥੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਸਨੀਕ

ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੇਣਗੇ। ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਰ ਅਸੀਂ ਲੋੜ ਅਨਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾ ਸਕੀਏ।

ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਭਰ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਅੰਬੇਸੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਇੱਛਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। 'ਅਕਬਰ' ਅਲਾਹਾਬਾਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ :

"ਚਲੋ ਹੈ ਸ਼ੇਖ ਕਾਅਬੇ ਕੋ, ਹਮ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਦੇਖੋਗੇ,
ਵੁਹ ਦੇਖੋ ਘਰ ਖੁਦਾ ਕਾ, ਹਮ ਖੁਦਾ ਕੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇਖੋਗੇ।"

ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਆਦਿ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਐਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਮੇਰੇ ਜਥੇ ਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੀ ਵਡਾਦਾਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਖੈਰ, ਮੈਂ ਦੋ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਏ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨਵੇਂ ਸਨ, ਵੈਸੇ ਚੰਖੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਹਰਿਦਰ ਸਿੰਘ 'ਬਜਾਜ਼' ਸਾਡੇ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਮਾਤੀ 'ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਟੈਂਪਲ' ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ Wolverhampton ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰਾਹਦਾਰੀ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸਾਂ 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅੰਬੇਸੀ' ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਦਸ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੭੭ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਤੁਰੇ। ਰਾਤ ਦਿੱਲੀ ਗੁ. ਸੀਸ ਗੰਜ ਕੋਟੀ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ 'ਸਿਰੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼' ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਨੰ: ੫੦੨ ਪਕੜੀ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਸਵੇਰੇ ੭. ੨੫ A. M.

ਕਰਾਚੀ ੯. ੦੭ ਤੋਂ ੯. ੫੫ A.M.

ਕੁਝਈ ੧੧. ੫੦ ਤੋਂ ੧੩. ੧੫ P.M.

ਦਮਿਸ਼ਕ ੧੬. ੧੫ ਤੋਂ ੧੭. ੩੫ P.M.

ਏਥੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਦਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟਾ ਜਹਾਜ਼ ਸੀ, ਸਭੋ ੧੨੦ ਅਸਵਾਰੀ

ਦਾ। ਅੱਗੇ ੩੫੦ ਅਸਵਾਰੀ ਦਾ ਗਿਆ।

ਮਿਊਨਿਕ (ਜਰਮਨੀ) ੨੦. ੫੫ ਤੋਂ ੨੧. ੩੫ P.M.

ਲੰਡਨ (ਹੀਥਰੋ ਏਅਰ ਪੋਰਟ) ਪੁੱਜਾ ੨੩. ੧੦ P.M.

ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਟਾਈਮ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜ (ਜਾਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ?) ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਭਾਵ, ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜ ਗਏ। (ਦੁਨੀਆਂ ਕਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।)

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ 'ਗਿੱਲ', ਜੇਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਹੇਅਰ', ਸ. ਸ਼ੰਕਰ ਸਿੰਘ 'ਚਾਹਲ' ਸ: ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਲੰਡਨ' ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਸ਼ੋਭਤ ਸਨ। ਸ: ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸੰਧੂ' (ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਨੌਂਹ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ) ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਉਥੋਂ ਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਅਸੀਂ ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਰਾਤ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਅਸੀਂ ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸ. ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਉਥੇ ਪਰਬੰਧ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾ ਕੀਰਤਨ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਤਕ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹੋਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਰਾਏ ਦਿਤੀ, 'ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸੀਤਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਪੱਥ' ਵਿਖਾਓ।'

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਏਥੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ?"

'ਪੱਥ' ਉਸ ਸਰਾਬਖਾਨੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਰਾਤ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਰਾਬ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਦ ਅੰਦਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਕੁਛ ਹੋਰ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ, ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਦਾ, ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਤਕ ਵੀ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਮੈਂ ਸੁਣੀ-

ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ।)

ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਕੁਛ ਕਾਰਖਾਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਨਸਾਨ ਲਹੂ-ਪਾਣੀ ਇਕ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਰੱਜਵੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਜਾਨ-ਤੋੜ ਕੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਪੌਂਡ ਲਹੂ-ਪਾਣੀ ਇਕ ਕੀਤਿਆਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਚੋਵੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਦੀਵਾਨ ਸੀ। ਅਗਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਸਾਉਥੈਂਪਟਨ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਗਰੇਵਾਲ' ਸਵਖਤੇ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੇਗਨ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੁਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਕ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਅਸੀਂ ਸਾਉਥੈਂਪਟਨ Southampton ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਉਥੇ ਇਕ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਰਾਤ ਹੀ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਵਿਖਾ ਲਵੋ।"

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਹਾਲ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੋਰ ਹੀ ਰੰਗ ਸੀ। ਹਾਲ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕ ਉੱਚਾ ਮੇਜ਼ ਸੀ।

ਆਗੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਇਹ ਉੱਚਾ ਮੇਜ਼ ਰੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਇਹ ਸਭ ਬੁਲਾਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੁਗਲ-ਮੇਲਾ ਹੈ। ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮਾਇਆ ਵਾਹਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਢਾਡੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਥੇ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ। ਭਲਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਉਥੋਂ ਸਿੱਧੇ ਅਸੀਂ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਥੇ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਏਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਬੱਚੀ ਨੇ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਥੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਂ ਬੜੇ ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟਾ ਸੁਖਦੇਵ

ਸਿੰਘ ! ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਕੁਛ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਦੱਸ, ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂ, ਕਿ ਹੁਕਮ ।"

"ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਹੁਕਮ ਕਰੋ ।" ਉਹਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਏਹਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ । ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਸੱਜਣ ਇਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ।"

ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਵਾਹਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

(ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਸਿੱਖ ਹੈ ।)

ਪੰਤੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਸਾਉਥੈਂਪਟਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ । ਹਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ।

ਸਾਉਥੈਂਪਟਨ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਲੱਖ ਵਸੋਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ।

ਉਨੱਤੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੋਰਟਸਮਾਉਥ Portsmouth ਵੇਖਣ ਗਏ । ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਕਨਾਰਾ ਤੇ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ । ਸਾਮੁਣੇ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਟਾਪੂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਥਾਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਲੋਕ ਏਥੇ ਛੁਟੀਆਂ ਮਾਨਣ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੰਝੂੜੇ ਹਨ । ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਇਕ ਰੇਲ (ਪੰਝੂੜਾ) ਹੈ । ਦੋ, ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਡੱਬੇ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਆਦਮੀ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇੰਜਨ ਨਾਲ ਡੱਬੇ ਉਪਰ ਪੁਚਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਉੱਚੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਾਣ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਗਏ । ਅੱਗੋਂ ਪਟੜੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਦੇ ਉੱਚੀ, ਕਦੇ ਨੀਵੀਂ । ਅੰਤ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਕੇ ਗੱਡੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ, ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਓਥੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੰਝੂੜੇ ਹਨ । ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਜੂਏ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹਨ, ਲਾਟਰੀ ਵਾਂਗ ।

ਓਥੇ ਇਕ ਰਬੜ ਦੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਜਹਾਜ਼ ਵੇਖਿਆ । ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਦਲਦਲ ਜਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ਕੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਲਾਗੇ ਹੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ H. M. S. Victory ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ Horatio Nelson ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ, ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਉਂ ਕੇ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਪਾਹੀ ਸੁਭਾਵਕ ਬਹਾਦੁਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੈਰ ਅਸਾਂ ਸ. ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ 'ਗੁਰੇਵਾਲ' ਦੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਅਗਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਸਾਡਾ ਵਾਲਸਲ Walsall ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਬਰਮਿੰਘਮ Birmingham.

ਡਡਲੀ Dudley ਬਰਮਿੰਘਮ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਮਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਡਡਲੀ ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਵੇਖਿਆ। ਔਗੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਕਈ ਚਿੜੀਆ ਘਰ Zoo ਵੇਖੇ ਸਨ, ਪਰ ਡਡਲੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਅਨੋਖੇ ਜਾਨਵਰ ਵੇਖੇ। ਏਥੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਣਮਾਣਸ ਵੇਖਿਆ; ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਹੋਰ, ਰੰਗਦਾਰ ਗੋਲ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੱਪ, ਭੂਰੇ ਚਿੱਟੇ ਰਿੱਛ ਤੇ ਅਨੋਖੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰਸ ਵੇਖੇ। ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਹੈ, ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ।

ਚਾਰ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਸਾਡਾ ਸਾਊਥਾਲ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, Havelock Road, Southall, London) ਪਕਾ ਸੀ। ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਿ. ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਔਗੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁੱਜੇ।

ਸਾਊਥਾਲ, ਦੂਸਰਾ (ਜਾਂ ਛੋਟਾ) ਪੰਜਾਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥਰ ਵੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੰਡਨ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰੱਬ ਹੀ ਰੋਣਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਔਰਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਛੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਔਰਵਾਰ ਦਿਨੇ।

ਛੇ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੀਜ਼ ਪਈ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ। ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਕਾਰ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਊਥਾਲ ਰਹੇ, ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਥ ਹੀ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦੋ-ਵਾਈ ਘਾਂਟੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕਾਰ ਖਲੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤੇ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ। (ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕਰੇ, ਕਾਰ ਖਲੀ ਕਰਕੇ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਛੱਡੇ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਗਲਤ ਥਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰ ਖਲੀ ਕਰ ਦਿਹੋ, ਤਾਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਪੋਲੀਸ ਵਾਲਾ ਆ ਕੇ ਚਲਾਨ ਦੀ ਸਲਿੱਪ ਕਾਰ ਉਤੇ ਲਾ ਜਾਵੇਗਾ।) ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘਾਂਟੇ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਹੀਰਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਬਣਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਾਲੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਈ। 'ਸਾਊਥਾਲ' ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਰੇਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਗੁੰਮ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਉਪਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹੱਲ ਖਲੇ ਹਨ, ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਰੇਲ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਥਾਂਈਂ ਉਸ ਰੇਲ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੇਲ ਦੀ ਲਾਈਨ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿੰਟ ਮਿੰਟ ਬਾਹਦ ਗੱਡੀਆਂ ਦੌੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਖਾ ਦੰਗ ਵੀ ਏਹਾ ਹੈ, 'ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ' (ਧਰਤੀ ਦੇ ਥੱਲੇ) ਰੇਲ।

ਅਸੀਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਉਤਰੇ। ਉਥੋਂ ਕੁਛ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤੁਰ ਕੇ 'ਲੰਡਨ ਟਾਵਰ' ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖਲੇ। ਅੱਗੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਟਿਕਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ 'ਅਜਾਇਬ ਘਰ' ਹੈ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉਥੇ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਪਏ ਹਨ। ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਰੁਚੀ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਹੀਰਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਡੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤਿਆ। ਅਸੀਂ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਨਸ਼ਾਨੀ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਿਸ ਸ਼ੇ-ਕੇਸ ਵਿਚ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਦੂਰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਜੰਗਲਾ ਹੈ। ਜੰਗਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੋਲੀਸ ਵਾਲੇ ਖਲੇ ਹਨ। ਜੰਗਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਤੀ ਮਾਰਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਲੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਚਾਲ (ਜਿੰਨੀ ਮੱਠੀ ਅਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ) ਸਾਮ੍ਹਣੇ

ਵੇਖਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕੰਹਿਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਤਾਜ ਵਿਚ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਚਲਾ ਟੁਕੜਾ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ। ਅਜੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਤੇਜ਼ ਸੁਰਖ ਚਮਕ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਚੰਧਿਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਚਮਕ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਭਾਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸ ਹਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਕੁਛ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦਿਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰੇਲ ਪਕੜੀ, ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਥੱਲੇ ਸਾਊਥਾਲ ਆ ਉਤਰੇ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਰਿਹਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਹੂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਨੌ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ ਦੇ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਲੈਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਕਦੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਈ। ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

੨੭ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧੀ (ਕਬਰ) ਵੇਖਣ ਗਏ। ਉਹ ਥਾਂ ਸਾਊਥਾਲ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪਚਾਨਵੇਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਕਾਰ ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ 'ਸਿੱਧੂ' ਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਜਣੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ, ਤਿੰਨ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ, ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਉਸਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ।

ਸਭਕ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਗਿਰਜਾ (ਚਰਚ) ਹੈ। ਚਰਚ ਦੇ ਤਿੰਨੀ ਪਾਸੀਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ। 'ਐਲਵੇਡਨ' ਮਹਿਲ ਚਰਚ ਤੋਂ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਡੇਢ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਪਾਸੇ 'ਤੇ ਹੈ। ਚਰਚ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤੁਰੀਏ, ਤਾਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਪੌਣਾ-ਕੁ ਮਰਲਾ ਥਾਂ ਜ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੀ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ : ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਐਡਵਰਡ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ। ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਖਲੋ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਤਾਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਵਿਚਕਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ, ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਸਾਦਾ ਪੱਥਰ ਖਲੋ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ

ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ, ਜਨਮ ੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੩੮ ਈ, ਤੇ ਚਲਾਣਾ ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੯੩ ਈ।”

“ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ, ਜਨਮ ੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੮੪੮ ਈ: ਤੇ ਚਲਾਣਾ ੧੮ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੮੭ ਈ:।”

“ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਐਲਬਰਟ ਐਡਵਰਡ (Albert Edward) ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਵੀਹ ਅਗਸਤ, ੧੮੭੬ ਈ. ਤੇ ਚਲਾਣਾ ੧ ਜੁਲਾਈ, ੧੮੯੩ ਈ.”

ਤਿੰਨੋਂ ਕਬਰਾਂ ਉਦਾਲਿਓਂ ਗੱਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਓਥੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਾਂ ਉਹ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਓਥੋਂ ਉਠਾ ਲਏ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਜੇ ਫੁੱਲ ਧਰ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਾਊਥਾਲ ਤੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਾਂ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਅਸੀਂ ਥਾਮੋਸ਼ ਖਲੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਅਰਪਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਹਉਕੇ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਹੁਕ ਨਿਕਲੀ,

“ਹੀਰਾ ਮਿੱਟੀ ਹੁਲ ਗਿਆ,

ਕਿਸੇ ਕਦਰ ਨਾ ਜਾਣੀ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ—ਦੋਵੇਂ—ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਮੁੜ ਗਏ।

ਦਿਸ ਫੇਰੀ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤੇ। ਵੁਲਵਰਹੈਮਪਟਨ, Wolverhampton, ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ, Southampton, ਵਾਲਸਲ Walsall, ਬਰਮਿੰਘਮ Birmingham, ਡਡਲੀ Dudley, ਬਰੇਡਫੋਰਡ Bradford, ਕੂਵੇਂਟਰੀ Coventry, ਟੈਲਫੋਰਡ Telford (ਇਕ ਕੀਰਤਨ), ਲਮਿੰਗਟਨ Lamington (ਇਕ ਕੀਰਤਨ), ਬਾਰਕਿੰਗ Barking (ਲੰਡਨ), ਸਮੈਥਿਕ Smethwick (ਬਰਮਿੰਘਮ), ਸਾਊਥਾਲ Southall (ਲੰਡਨ)।

੪੯

੨੭ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੭੭ ਨੂੰ ਸਾਊਥਾਲ ਸਾਡਾ ਆਖ਼ਤੀ ਕੀਰਤਨ ਸੀ। ਸਟੇਜ

ਉਤੇ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੈਨੇਡਾ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਵਾਪਸ ਦੇਸ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਦਾਸ ਪਿਛੋਂ ਬੈਡਫੋਰਡ Bedford ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਬਿਲਗਾ' ਉਚੇਚੇ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਬਚਨ ਲੈ ਲਿਆ, ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੁਛ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਠਹਿਰਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ: ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ ਸਾਉਬੈਂਪਟਨ, ਸ: ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ ਕੁਵੈਂਟਰੀ, ਤੇ ਸ: ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਦਿਕ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਸੀ, ਕਿ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਕ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਠਹਿਰਾਂ। (ਉਹ ਮੇਰਾ ਇਕੱਲੇ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।) ਸਾਉਬਾਲ ਹੀ ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੱਖਰ ਗਰੇਵੇਂਡ Gravesend ਵਾਲੇ ਮਿਲ ਪਏ। ਪ੍ਰੇਮ ਅੱਗੇ ਨੇਮ ਨਹੀਂ। ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਵਾਹਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

੨੮ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਚੱਲੇ, ਤੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਟਰਾਂਟੋ Toronto ਜਾ ਉਤਰਿਆ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਰਕਬੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੁਲਕ ਹੈ। ਰੂਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। (ਰਕਬੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਰੂਸ ਦਾ, ਦੂਸਰਾ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ, ਤੀਸਰਾ ਚੀਨ ਦਾ, ਚੌਥਾ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ ਅਮਰੀਕਾ—U. S. A.—ਦਾ, ਪੰਜਵਾਂ ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਦਾ, ਛੇਵਾਂ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦਾ, ਤੇ ਸੱਤਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਬਾਦੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨੰਬਰ ਹੈ, ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਚੀਨ ਦਾ।) ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਤਕ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਹੈ।

ਕੈਨੇਡਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਮੁਲਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰੀ ਉਸ ਦੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੰਤੀ ਆਬਾਦੀ। ਮਸ੍ਹਾਂ ਢਾਈ ਕਰੋੜ ਦੇ ਕਰੀਬ। ਉਸ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਅਮਰੀਕਾ (U.S.A.) ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਉਹ ਰੂਸ ਨਾਲ ਜਾ ਫੁਹੰਦਾ ਹੈ।

ਟਰਾਂਟੋ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਗੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਬੀਬੀ ਦਾ ਕਾਕਾ 'ਮਿਲਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ' (ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭੋਂ ਚੰਦਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ) ਵੀ ਸਾਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਚਕਿਆ। ਓਥੇ

ਅਸੀਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਰਹੇ ।

ਟਰਾਂਟੋ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੀਲ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਉੱਤੇ। ਮਕਾਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਂਗ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੀ ਹਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਓਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ. ਐਨ. ਟਾਵਰ (C.N. = Canadian National) ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਾ ਟਾਵਰ (ਮੁਨਾਰਾ) ਹੈ। ਉਚਾਈ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਰੂਸ ਦੇ ਮਾਸਕੋ ਟਾਵਰ ਦਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀਏ, ਤਾਂ ਕਾਰਾਂ ਦੀਆ-ਸਲਾਈ ਦੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਜਿੱਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੀਹ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਨਿਆਗਰਾ ਫਾਲ' ਵੇਖਣ ਗਏ। ਨਿਆਗਰਾ ਫਾਲ ਟਰਾਂਟੋ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਅੱਸੀ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਘਰੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਦਸ ਵਜੇ ਕਾਰ 'ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ, ਤੇ ਇਕ ਵਜੇ ਓਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। 'ਨਿਆਗਰਾ ਫਾਲ' ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅਜੂਬਾ ਹੈ। ਵੇਖ ਕੇ ਬੱਸ ਏਹਾ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

“ਕਹਿਓ ਕਉ ਸੋਭਾ ਨਹੀ, ਦੇਖਾ ਹੀ ਪਰਵਾਨੁ ।”

ਏਥੇ ਮਛਲੀਆਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰ' ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਜੀਵ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਛੇ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਰਤ ਆਏ।

ਸ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ 'ਮੱਲੀ' ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਇਕੱਤੀ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਐਰਵਾਰ ਮੈਂ ਟਰਾਂਟੋ (ਨਵੇਂ) ਗੁਪਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦਿਤਾ।

ਤਿੰਨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦਪਹਿਰ ਢਾਈ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਟਰਾਂਟੋ ਤੋਂ ਚੱਲੇ, ਤੇ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਦੀ ਉਡਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੈਲਗਰੀ Calgary ਪੁੱਜ ਗਏ। ਟਰਾਂਟੋ ਤੋਂ ਕੈਲਗਰੀ ਤਕਰੀਬਨ ਥਾਈਂ ਸੌ ਮੀਲ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਡਾਕਟਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਲੜਕੇ (ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਕੈਲਗਰੀ ਸਨ। (ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਸੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ Port Alberni ਸੀ।) ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਮਿਲ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪੰਜ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਕੈਲਗਰੀ ੧੮੭੧-੭੨ ਈ. ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਟਰਾਂਟੋ ਵਾਂਗ ਸੰਘਣਾ ਨਹੀਂ। ਮਕਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਲਿਫਟ ਰਾਹੀਂ 'ਕੈਲਗਰੀ ਟਾਵਰ' ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੱਤ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ। ਨਾ ਮੇਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਲੇ ਭਈ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ੬੮ ਮਨਜ਼ਲਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਅੱਜ ਮੈਂ ੬੯ਵੀਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ (ਸਰਦਾਰਨੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ) ਮੇਰੀ ਹਾਨਣ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨਾ ਲਿਆ। (ਚਲੋ, ਕੁਛ ਬੱਚਰ ਹੋ ਗਈ।)

ਤੋਰਾਂ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਵੈਨਕੂਵਰ Vancouver ਜਾ ਉਤਰੇ। ਅੱਗੇ ਸਾਡਾ ਲੜਕਾ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ (ਸ: ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਵੈਨਕੂਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਅੱਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਚੌੜੀ ਖਾੜੀ ਹੈ, ਜੋ ਵੈਨਕੂਵਰ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾੜੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੈ, ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਟਾਪੂ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ। ਇਕ ਫੇਅਰੀ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਛੋਟਾ ਜਹਾਜ਼) ਰਾਹੀਂ—ਸਣੇ ਕਾਰ—ਖਾੜੀ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਵਲ ਖਾਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਸੀਂ ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਘਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ।

ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਮੈਕਮਿਲਨ ਪਾਰਕ' ਵੇਖਣ ਗਏ। ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੜਕ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਖਤ ਖਲੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਟਾ ਦਰਖਤ ਜੋ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਸੌ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਤੇ ਪੈਂਤੀ-ਛੱਤੀ ਫੁੱਟ ਲਪੇਟ ਦਾ ਸੀ। ਵੀਹ-ਪੰਤੀ ਫੁੱਟ ਲਪੇਟ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦਰਖਤ ਖਲੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਦਰਖਤ ਬਿਲਕੁਲ

ਸਿੱਧੇ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਕੜੀ ਬੜੀ ਸਖਤ ਹੈ।

ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਸ: ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ—ਬੀਬੀ ਸੁਖਿੰਦਰ ਕੌਰ—ਸਾਡੀ ਪੋਤਰਿਓਂ ਨਾਂਹ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਹੀ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਰਿਸਤੇ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਕੀਤਾ।

ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਤੋਂ ਕੈਲਗਰੀ ਤਕ ਵਾਪਸੀ ਸਫਰ ਅਸੀਂ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੇਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ, ੨੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਏ। ਕਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਅਠਾਰਾਂ ਘੰਟੇ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ, ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਕੈਲਗਰੀ ਘਰ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸੌ ਮੀਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀ ਪੱਧਰ ਧਰਤੀ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ। ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ।

੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵਜੇ ਸਾਡੇ ਪੋਤਰੇ (ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ) ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ (ਰਾਜਬੀਰ ਸਿੰਘ) ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪੜਦਾਦਾ-ਪੜਦਾਦੀ ਬਣ ਗਏ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕਾਨੂਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਠੀਕ ਠਾਕ ਸਨ। ਜਿੰਨੀ ਸੰਭਾਲ ਬੱਚੇ ਤੇ ਜੱਚਾ ਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਤੇ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਵੇਖਿਆ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਕੈਲਗਰੀ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਕੈਲਗਰੀ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਤ ਦੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਉਡਿਆ, ਤੇ ੩੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਲੰਡਨ ਆ ਉਤਰਿਆ। ਅੱਗੇ ਸ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਕੇ ਘਰ ਰਹੇ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਪਰਵਾਰ ਵਾਂਗ ਮੱਹ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਬੈਡਫੋਰਡ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਓਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਮੈਂ ਓਥੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿਤੇ।

ਢਾਡੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਹੀ। ਕਸੂਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਵੇਖਣ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਘੰਟਾ-ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਲੈਕਚਰ ਝਾੜ ਛੱਡਣਾ। ਢਾਡੀ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣੇ ਪਏ। (ਬਟਵਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਕੀਤੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।)

ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ, ਤੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹੁਨਰ ਹਨ। ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਿਆਂ ਇਕ ਨਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥ ਕੇ, ਆਪ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜੋੜਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਸੁਰਤ ਉਸ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਰਹੇ*।

* ਵੇਖੋ, 'ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੈਕਚਰ'।

ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਬਤਾਲੀ-ਤਿਰਤਾਲੀ ਸਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਯਕਦਮ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਭਿਜਕ ਪਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਤੇ ਫਿਰ ਝਕ ਲਹਿ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕਿ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ, ਜਦੋਂ ਸਾਥੀ ਵਾਰ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਸਾਹ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। (ਕਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ)। ਪਰ ਹੁਣ ਡੇਢ-ਦੋ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆਂ। ਸੋ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਸਾਉਥੈਪਟਨ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਲੈਕਚਰ (ਕੀਰਤਨ) ਕਰ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਓਥੇ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਹੁਬਿਆਰ ਸਿੰਘ 'ਗੁਰੇਵਾਲ' (ਪਿਛਲਾ ਪਿੰਡ 'ਸਰਾਭਾ', ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਠਹਿਰੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ। ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਏਥੇ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆਂ। ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ।

ਅਗਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਗਰੇਵਜ਼ੈਂਡ Gravesend ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਵੀ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਤੱਖਰ' ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ। ਏਥੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਗਰੇਸ Grays ਗਏ। ਇਹ ਨੱਗਰ ਗਰੇਵਜ਼ੈਂਡ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਸੜਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠ ਦੀ ਸੁਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੁਛ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ (ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗਾ) ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਤ ਫਿਰ ਗਰੇਵਜ਼ੈਂਡ ਆ ਗਏ। ਏਥੇ ਹੀ ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਪਿਛਲਾ ਪਿੰਡ ਢੋਟੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਦੁਰਲੱਭ ਕਤਾਬਾਂ ਦਿਤੀਆਂ।

ਅਗਲੇ ਕੁਛ ਦਿਨ ਵਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਏਥੇ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ।

ਅਖਰੀ ਹਫ਼ਤਾ ਸਮੈਦਿਕ ਸੀ। ਸਾਊਥਾਲ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਏਥੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਟਰਸਟੀ ਸ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਟੇਜ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਗੀ, ਢਾਡੀ, ਜਾਂ ਪਰਚਾਰਕ ਜਾਵੇ, ਏਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਏਥੇ (ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਸਮੇਤ) ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਗਏ ਸਾਂ। ਫਿਰ, ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ 'ਮਸਕੀਨ' ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਏਥੇ ਸਨ। ਉਹ ਐਤਵਾਰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਏ, ਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਮੈਂ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਛੇ ਦਿਨ ਲੋਕਚਰ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਸੰਗਰਾਜ ਨੇ ਬਿਰਦ ਬਾਣੇ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖ ਲਈ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਣਜਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਵੀ ਏਥੇ ਹਫ਼ਤਾ ਹਫ਼ਤਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਤਾਪ ਛੇਤੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਈ।

ਅਸੀਂ ਦੋ ਅਤਭੂਬਰ, ੧੯੭੭ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਚੱਲੇ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਆ ਪੁੱਜੇ।

ਕਦੇ ਮੈਂ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਜਵੀਂ ਰੋਟੀ ਦੇਂਦਾ ਮੇਰਾ ਦੇਸ,

ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦਾ ਪਰਦੇਸ।”

ਏਹਾ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ। ਪਰ ਉਹ ਏਥੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਗੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਭਰ ਦਿਤੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਛੋਬੀ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੭੮ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ, ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਪੁੱਜੇ।

ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲੜਕਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ। ਤੇਈ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੭੯ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ।

ਪਿੱਛੇ ‘ਸੀਤਲ ਭਵਨ’ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ। ਲੜਕੀ (ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ) ਆਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਹੈ।

ਮਜਬੂਰਨ ਕੋਠੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ (ਪੌਰਸ਼ਨ) ਅਸਾਂ ਕਰਾਏ ‘ਤੇ ਦੇ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਇਕ ਪੌਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਦਸ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਗਜ਼ ਦੇ ਪੌਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੀਓ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਯਾਦ ਰਹੇ, ਨਿਰੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬੇਛਿੜਰੀ ਹੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀ, ‘ਇਕੱਲ’ ਤੇ ‘ਵਿਹਲ’ ਵੀ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਹਨ। ‘ਵਿਹਲ’ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਲਿਖਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਘਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਖਿਝ ਕੇ ਕਹਿਣਗੇ, “ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬੜਾ ਏ। ਸਾਡੇ ਖਰਚੇ ਜੋਗਾ ਸਾਨੂੰ ਬੈਠਿਆਂ ਬਿਠਾਇਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਪੁੱਤਰ ਪੌਤਰੇ ਸਾਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁੰਗੀਂ ਕਮਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਥੋਂ ਬਹਿ ਕੇ ਆਰਾਮ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ?”

ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵਾਂ ? ਅੰਦਰ ਇਕ 'ਲਗਨ' ਹੈ, ਜੋ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਹਿਣ ਦੇਂਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ 'ਲੋੜ' ਬਦਲੇ, ਜਾਂ 'ਲਗਨ' ਕਾਰਨ। ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਗਨ ਹੈ, ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ ? ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਚਲਦੇ ਸਰੀਰ ਤਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲਗਨ ਹੈ। ਸੋ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਏਸੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵਿਰ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਜੀ ਲਲਚਾ ਆਇਆ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਲੱਲੇ-ਪੋਪੇ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਾ ਲਈ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਫੇਰੀ ਸੀ। ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਮੈਂ ੪ ਅਗਸਤ, ੧੯੮੦ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜਾ। ਵਧੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਅਸਾਂ ਵੁਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਹੀ ਕੀਤੇ। ਬਾਕੀ ਗਰੇਵਜੈਂਡ, ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ, ਵਾਲਸਲ, ਕ੍ਰੈਵੇਂਟਰੀ, ਬਰਮਿੰਘਮ (ਰਾਮਗੜੀਆ ਸਿੱਖ ਟੈਂਪਲ), ਬਰੈਡਫੋਰਡ, ਸਮੈਦਿਕ ਇਕ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਲਾਇਆ। ਸਾਊਥਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਰਨਣ ਜੋਗ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਆਖਰੀ ਕੀਰਤਨ ਸਮੈਦਿਕ ਸੀ। (ਸਮੈਦਿਕ ਵੀ ਬਰਮਿੰਘਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ।) ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਰਦਾਸੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਤਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਨੂੰ ਆ ਚੰਬੜੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿਹੋਗੇ ?"

"ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਬੇਟਾ ! ਜ਼ਰੂਰ ਉਤਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਰ ਤੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪੋਤਰੀ ਹੋਈ।" ਉਹ ਹੈ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਪੋਤਰੀਆਂ ਦਾ ਹਾਣ, ਬੀਬੀ ਰਵਮਿੰਦਰ ਕੌਰ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਏਨਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਪੋਤਰੀ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਏਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੰਵਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਤਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਬਣ ਜਾਵੇ (ਖਾਸ ਕਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ) ਤਾਂ

ਉਸਦੀ ਤਕਣੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਦਾਦਾ ਬਣ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਫਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਸਿੰਘਾਪੁਰ’ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਰਸਾਦ ਛਕਣ ਗਏ। ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪੱਤਰੀ—ਗੁਰਿੰਦਰ—ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਮਰ, ਉਹਾ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਰੰਗ ਰੂਪ। ਵਾਤਸਲ ਮੋਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪੱਤਰੀ ਗੁਰਿੰਦਰ ਏਂ।” ਫਿਰ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਰਹੇ, ਉਹ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਵੇ, ਆਉਂਦੀ ਮੇਰੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੇ। ਕੁਦਰਤੀ ਮੋਹ।

ਸਮੇਂਦਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾ ਕੁਛ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਚੋਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਚੱਲੇ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇਸ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੫੧

ਲਉ ਜੀ ! ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਸੋ, ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਠੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ ਪੁੱਜੀਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਆਏ। ਅਸੀਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਕਰਾਏਦਾਰ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਬੁਹੇ ਮਾਰੇ, ਚਾਬੀਆਂ ਬੀਬੀ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ, ਤੇ ਆਪ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜੀਂ ਅਸੀਂ।

ਵੀਹ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੮੧ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਉਥਾਲ, ਸਾਉਥੇਂਪਟਨ, ਸਮੇਂਦਿਕ, ਬਰਮਿੰਘਮ, ਬਾਰਕਿੰਗ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਅਸਾਂ ਕੁਛ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਵੀ ਵੇਖੇ। ਹਿੰਚਨ Hitchin, ਸਲੋਹ Slough, ਵੂਲਿਚ, ਲਮਿੰਗਟਨ Leamington (Spa), ਲੇਸਟਰ ਵਿਚ ਹਫ਼ਤਾ ਹਫ਼ਤਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਤੇ ਕੁਛ ਨਵੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਪਈਆਂ।

ਬਰਮਿੰਘਮ (ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਟੈਂਪਲ) ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਕੀ ਹਰਮਿੰਦਰ (ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪੋਤਰੀ ਮੰਨਿਆ ਸੀ) ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਹਰਮਿੰਦਰ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਉਂ ਮਿਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪੋਤਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਮਿੰਗਟਨ ਅਸੀਂ ਸ. ਸ਼ੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ 'ਹੋਨੀ' ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਸਲੋਹ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਡਾ ਪੋਤਰਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਡਗਸਈ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਗੂਹੜਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਕਾ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਵੀ ਸਲੋਹ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਓਪਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੀ ਏਨੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਰਵਾਰ ਹੋਵੇ।

ਤਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਕਿਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬਣ ਕੇ ਮਿਲ ਪੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸ ਮੋੜ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੇ ਗਵਾਂਢ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਸ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਸੰਧੂ'। ਗੱਲੀਂ ਥਾਤੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ—ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ—ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਗੋਤ 'ਸੰਧੂ' ਹੈ। ਏਨੀ ਸਾਂਝ ਉਹਨਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਪੱਕੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੂੰ 'ਭੂਆ' ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪੱਕਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਸਾਂਝਾ ਬਣੀਆਂ। ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਵਿਚ ਸ. ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਕੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੱਜਣ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਜੋਹਲ' ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਾਣ ਹਨ। ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਰਤੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ। ਉਥੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਈ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ। ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਊਥਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸੀ। ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਕਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਆਪਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬੀਬੀ ਗੁਰਮੇਜ ਕੌਰ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਘਰੋਂ ਫੁਲਕੇ ਪਕਾ ਕੇ ਲਿਆਵੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੀ ਤੇ ਏਨੇ ਤੋਹ ਨਾਲ ਮਿਝਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਹੀ ਲੜਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਚਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਿਆ। ਇਹ ਹਨ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ। ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ—ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ—ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ। ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਦਾਦੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਤੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਪੋਤਰਾ।

ਏਥੋਂ ਹਿੰਚਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵੇਖਣ ਗਏ, ਪੰਦਰਾਂ ਮਈ, ੧੯੮੧ ਨੂੰ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 'ਤੇ ਝਾਤੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਛਿੱਲਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਵਾ!

ਆਖ਼ਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਾਡਾ ਸਾਊਥਾਲ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਅਸਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਤੁਰਨਾ ਸੀ। ਹਿੰਚਨ ਤੋਂ ਕਾਕਾ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬੀਬੀ ਹਰਪਾਲ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ, ਕਿ ਰਚਨਹਾਰ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਮਾਮਤਾ ਭਰ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਹਰਪਾਲ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੰਝੂ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ

ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਨੌ-ਹ-ਪੁੱਤ ਹੋਣ। ਕੋਈ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਾਂਝ।

ਅਖਾਣ ਹੈ : ਭਿੱਠਿਆਂ ਮੂੰਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਬਰਖ਼ਰਦਾਰ ਉਹ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪਿਆਰ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਹੈ ਸਾਡਾ ਲਾਡਲਾ ਪੁੱਤਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ., (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨਗਰ, ਨਵਾਂ ਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਅਰਬ ਦੀ ਉਮਾਨ ਸਟੇਟ ਦੇ ਨੱਗਰ 'ਸਲਾਲ' ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਹੀ ਆਈ। ਉਹ ਅਜੇਹੇ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹਈ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਡਾ ਮਨ ਮੋਹਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਉਸੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਆਇਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, "ਬੇਟਾ ਦਿਆਲ!"

'ਹਾਂ।' ਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਚਿਪਟ ਗਿਆ।

ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਪਰਮਜੀਤ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣਗੇ, ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਸਮਝਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਹੀ ਹਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਰੱਬੀ ਸਾਂਝਾਂ। ਬੇਗਰਬ ਨੀ ਤੇ ਪਿਆਰ। ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਲੱਭ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਦੇਸ ਪਰਤ ਆਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੀਓ ੧੪ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਟਰਾਂਟੋ (ਕੈਨੇਡਾ) ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਅੱਗੋਂ ਏਅਰ-ਪੋਰਟ ਉਤੇ ਸਾਡੀ ਪੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਗੁਰਿੰਦਰ, ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਮੱਲੂ', ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿਣਗੇ, "ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ?" ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹੈ।

੧੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੈਲਗਰੀ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਅੱਗੋਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਏਅਰ ਪੋਰਟ 'ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਜੰਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਬੱਚੇ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੇ ਤਿੰਨੇ ਲੜਕੇ, ਦੋਵੇਂ ਨੌਰਾ

ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੈਲਗਰੀ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਜਾਪੇ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਲੜਕੀ ਤੇ ਜਵਾਨ ਪੋਤਰੀਆਂ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪੋਤਰਿਓਂ ਨਹੀਂ ਵੀ।

ਕੈਲਗਰੀ ਸਾਡੀ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਪੋਤਰਾ) ਦੇ ਘਰ ਰਹੀ। ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਕਾਨ ਕੈਲਗਰੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਨੰਗਰ ਏਅਰਡਰੀ Airdrie ਵਿਚ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕ੍ਰੇਨ ਬਰੁਕ Cranbrook ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀਹ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰੇਨਬਰੁਕ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਬਾਈ, ਤੇਈ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਓਥੇ ਸੈਰ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਚੌਵੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਏਅਰਡਰੀ ਆ ਗਏ।

ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਪੋਤ ਨੌਂਹ ਸੁਖਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਤਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਅਸੀਂ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕਾਕਾ ਰਾਜਬੀਰ ਏਅਰਡਰੀ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਚੱਲੇ, ਰਾਤ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਬੀਬੀ ਸੁਖਿੰਦਰ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਬੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਓਥੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਏ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਨੌਂਹ—ਬੀਬੀ ਦੀਪਿੰਦਰ ਕੌਰ—ਦਾ ਮਾਮਾ ਸ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੈਨਕੋਵਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਤ ਉਸ ਕੋਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਏਅਰਡਰੀ ਆ ਗਏ।

ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਸਾਡਾ ਓਥੇ ਹੈ। ਪੁੱਤਾ ਪੋਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਰਦੇਸ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਡ ਕੇ ਵੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ।

ਤੇ ਅੰਤ ਅਸੀਂ ੧੯ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੮੧ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ (ਲੁਧਿਆਣੇ) ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ 'ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਵਸੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

“ਹਮ ਗੁਲਤੇ ਫਿਰਤੇ, ਕੋਈ ਬਾਤ ਨ ਪੂਛਤਾ,

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਗਿ ਕੀਰੇ ਹਮ ਬਾਪੇ।”

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾਕਟਰ (ਸਰਜਨ) ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਲੜਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਨੌਂਹ ਬੀਬੀ ਦੀਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਦਾ ਡਿਗਰੀ ਕੋਰਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਲਾਭ ਅੱਜ ਦੂਸਰਾ ਮੁਲਕ (ਕੈਨੇਡਾ) ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਇਸਦਾ ਉਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ। ਇਸਦਾ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਪਾਸ ਹੈ। ਯਾਦ ਰੱਖੋ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਛੜ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੫੨

• ਮੇਰੇ ਇਨਾਮ—ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਸਹਿਰੀ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚੋਂ ਫਸਟ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ 'ਪਈ, ਜਮਾਤ ਦਾ ਕੈਪਟਨ ਮੈਂ, ਤੇ ਇਨਾਮ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੈ ਜਾਏ?'

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ। ਕੋਰਸ ਦੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕਤਾਬਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਂ ਮੁਕੱ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਕਨਿੰਘਮ ਦੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਵੀ ਮੈਂ

ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, (ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਨੌਂਵੀਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ।)

ਮੇਰੇ ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਮਿਲਨ 'ਤੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਖਾਰ ਖਾਧੀ। ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਘੁਰ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ! ਆਉਂਦੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖਾਂਗਾ।"

ਹਿਸਾਬ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੱਛਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ, ਕਿ ਜੋ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਇਕ ਨੰਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਬ ਘੋਟਾ ਲਾਇਆ। ਤਿੰਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ਸਨ ਛੇਵੀਂ ਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਫਸਟ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਤਾਬ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤਾਂ ਉਹ ਠੀਕ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹ ਛੱਡੀ। ਭਲਾ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਕਤਾਬ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਡੱਫ਼ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ 'ਫੂਹ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਡਾਲੀ' ਨਾਲ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਇਨਾਮ ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਹਿਕਮੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ। ਮੈਂ 'ਤੰਦਰੁਸਤੀ' ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਇਨਾਮ ਸੀ ਕੇਵਲ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ। (ਪਰ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਰੁਪਇਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅੰਗੀ ਜਾਂਦੀ।) ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਮੈਂ ਵੈਸਟ-ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਜੇਬੀ ਘੜੀ ਖਰੀਦੀ। (ਸੈਨ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਗੁੱਟ ਵਾਲੀ ਘੜੀ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਬੀ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ।)

ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਚੂੰਕਿ, ਚੁਨਾਚਿ, ਯਾਨੀ ਕਿ, ਮੈਂ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਬਣ ਗਿਆ। (ਓਦੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 'ਡੈਡੀ' ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਵੈਸੇ, ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ 'ਪਿਤਾ ਜੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਡੈਡੀ' ਆਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੈ। 'ਡੈਡੀ' ਨਾਲ 'ਜੀ' ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਢਾਡੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ 'ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ' ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਲੇ।

ਫਿਰ ਆਈ ਸਰਕਾਰੀ ਇਨਾਮਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ। ਮਲਾਇਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਮੈਂ 'ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ। ਸ: ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ 'ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ' ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਹ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਇਨਾਮੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। (ਆਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ) ਫਰਵਰੀ, ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। (ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੋਈ, ਕਿ ਉਹ ਇਨਾਮ ਸ: ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ 'ਕੋਰੋ' (ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ) ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।)

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਸਾਲ 'ਨੌ-ਸਿੱਖਅਤ' ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਹਿਤ ਉਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਨਾਮ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਇਹ ਇਨਾਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ: ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ 'ਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ, ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਵੇਰਵਾ

੧. ਸੁਰਗ ਸਵੇਰਾ — ੨੮-੬-੬੨ ਨੂੰ, ਅੱਠਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ।

੨. ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੇ ਰਾਖੇ — ੨੮-੮-੬੪ ਨੂੰ, ਦਸਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ।

੩. ਸਭੇ ਸਾਥੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ — ੧੯੬੬ ਵਿਚ, ਬਾਹਰਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕ ਐਵਾਰਡ ਹੈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਸੰਸਥਾ 'ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ' ਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਰਨ? ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। (ਕਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ।)

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸ: ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ।) ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਟੁਕ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

੧੯੭੪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਨੂੰ 'ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ' ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੰਟਰਵਿਊ (ਮੁਲਾਕਾਤ) ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ।

ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਉਤੇ ਪਕੜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਚਰਚਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ?"

“ਤੁਹਾਡੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ.....ਮੈਂ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਹ ਵੀ ਨਾ ਪੀਣੀ ਹੋਈ। ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ (ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ) ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਛ ਸਵੇ ਲਿਖੇ। ਸ਼ੋਧਕ ਨੇ—ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਆਂ ਸੱਜਣ ਹੈ—ਪੁਛਿਆ : ‘ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਢਾਡੀ ਹੈ?’ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਉਤਰ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਸੋਧਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਢਾਡੀ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਢਾਡੀ ਹੀ ਨਾਂ, ਉਹ ਨਾਵਲ ਕੀ ਲਿਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।’ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕਾਟਾ ਵੇਰ ਦਿਤਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ‘ਤਸਾਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ?’ ਤਾਂ ਸੋਧਕ ਨੇ ਓਸੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਜਾਂ ਹਠਧਰਮੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ‘ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਕ ਢਾਡੀ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ।’ ਸੋ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਭੁੱਖ। ਢਾਡੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਨੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਅਵੇਰੇ ਜਾਂ ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਗੋਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।”†

ਐਵਾਰਡ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੈਂ ਰਸਮੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ।

“ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ, ਕਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸ ਨਾਲਿ।

ਇਕਿ ਜਾਗੰਦੇ ਨਾ ਲਹਨਿ, ਇਕਨਾ ਸੁਤਿਆ ਦੇਇ ਉਠਾਇ।”੧੧੩‡

ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ

“ਦਾਤੇ ਦਾਤਿ ਰਖੀ ਹਥਿ ਆਪਣੇ, ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ, ਤਿਸੁ ਦੇਈ।”*

† ‘ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ’, ਸੰਪਾਦਕ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੧੦੯।

‡ ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੧੩੮੪।

ਪੱਛਮੀ ਚਿੱਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਕਿ ਤਕਰੀਰ ਤੇ ਤਹਿਰੀਰ, ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਡੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਉਸੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਪੱਕੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉਧਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਸੋਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਦਾਤਾ ਇਕੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

‘ਨਾਨਕ, ਨਿਰਗੁਣਿ ਗਣੁ ਕਰੇ, ਗੁਣਵੱਤਿਆ ਗੁਣ ਦੇ।’^੧

(ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ, ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਣ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।)

ਹੁਣ ਆਈ ‘ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ’ ਦੀ ਵਾਰੀ।

ਮੈਥੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (ਸਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ) ਕਿਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ‘ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ’ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲਿਆਂ ਕਿਹਾ, ‘ਬੱਸ ਠੀਕ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲੇ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਆਪ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।’ ਅਸੂਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ‘ਇਕ ਚਾਡੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ’ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਸੋਚਿਆ, ‘ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਡੀ ਜੇ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਆਪਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕਢਾਇਆ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕੀ ਰਹੇਗੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਾਲਾ ਅਸੂਲ ਬਦਲੋ। ਹੁਣ ਇਹ ਮਿਥ ਲਵੋ, ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਨਮਾਨ ਇਕੋ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ।’

(ਇਹ ਜਿਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ‘ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ’ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੯। ‘ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ’ ਮਾਰਚ, ੧੯੬੩। ‘ਈਚੋਗਲ ਨਹਿਰ ਤਕ’ ਮਾਰਚ ੧੯੬੬। ‘ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ’ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੭੨ ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਕਰਨ।... ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਉਮੈ ਉੱਤੇ ਚੋਟ ਲੱਗੇਗੀ।)

(ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਮੁਣੇ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਛ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।)

੧੯੮੨-੮੩ ਦਾ ਸਾਲ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਰਾਗੀ ਢਾਡੀ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਹੈ। ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਚਰਣ ਸਧਾਰਨ (ਜਾਂ ਵਿਗਾੜਨ) ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ।

੨੭ ਮਾਰਚ, ੧੯੮੩ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ 'ਸ਼ਰੇਣੀ ਢਾਡੀ' ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਉਤੇ ਮਾਣ ਕਰੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੋਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ (ਜੇ ਚਲਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ)।

ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਨਮਾਨ ਜਾਂ ਐਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜੋ 'ਕੰਮ' ਕੋਈ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਕਦਰਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ।

ਢਾਡੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਮਾਨ-ਪੱਤਰ, ਇਨਾਮ, ਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਉਚੇਚਾ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਤਕਾਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਫੇਜ਼ੀ ਜਵਾਨ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। (ਅਫਸੋਸ! ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।)

ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਨੀਊਰੋਲੋਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਿਚ ਸਾਂ। (ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਤਨੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਦੇਵੇ।) ਇਸ ਕਾਰਨ ਕੁਛ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵੀ ਛੱਡਣੇ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਥਾਂਈਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਫੇਜ਼ੀ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੁੱਜੀ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੇ ਹਨ।... 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚ ਤੁਸਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਾਂ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਲੰਘ ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, 'ਹੇ ਸੱਚੇ

ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ।' ਫਲ ਸਰੂਪ, ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੋ, ਮੇਰੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਆਪ ਅਰੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਾਂ ।"

ਉਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ । ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, "ਜੇ ਮੇਰੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਰਕਲੀਫ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਭੁਗਤਾਂਗਾ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੇ, ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਹੋਵੇ ।"

ਜਦੋਂ ਸੋਚੇ, ਉਸ ਜਵਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਗਰਜ ਨਹੀਂ, ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤਕਲੀਫ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ । ਇਸ ਸਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਜਾਂ ਇਸ 'ਸਨਮਾਨ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਨਮਾਨ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਢਾਡੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਇਹ ਮੇਰੀ ਲਗਨ ਹੈ, ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਲੋੜ ਬਦਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ । ਪਰ 'ਲਗਨ' ਵਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਣ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਵੇਲੇ (੧੯੮੩ ਈ.) ਮੇਰੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ; ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਢੋਟੀਆਂ, ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਅਲਦੀਨਪੁਰ, ਸ. ਸੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦੁਲਚੀਪੁਰ ਤਿੰਨੋਂ ਚਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

੨੨ ਜੁਲਾਈ
4.5.2001

ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ

ਇਸ ਇੱਥੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜੇਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੋਧ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਮੇਰਾ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ। (ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੌਲਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਬੋਲੀ' ਵਿਗਾੜ ਬਹੇਗਾ।) ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਲੋਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਵੀ।

ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਉਹ ਇਨਸਾਫ਼ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਹੋਵੇ। ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਸੁਝਾਉ ਦਾ ਸਦਕਾ ਕਰਤਾ ਕਈ ਭੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਇਕਬਾਲ' ਤਾਂ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦੀ ਸਲਾਹੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਬੁਰਾ ਸਮਝੂੰ ਇਨ੍ਹੇ, ਮੁਝ ਸੇ ਤੋ ਐਸਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ,
ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਦ ਭੀ ਤੋ ਹੂੰ 'ਇਕਬਾਲ' ਅਪਨੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੇ ਮੇਂ”

ਸ਼ੇਰ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਲੋਚਕਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਝਰੀਟਣੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪੱਟੀ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪੌਰਣ ਵਾਲਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ੧੯੨੮ ਤੋਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ' ਸ: ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ 'ਦੁਖੀ' ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਕਵੀ' ਵਿਚ ਛਪੀ। (ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਮੈਂ 'ਦੁਖੀ' ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵੀ। ਆਪ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।) ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਤੇ 'ਫੁਲਵਾੜੀ' ਵਿਚ ਆਮ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਸ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦ' ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਰਸ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਕੁਛ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਗੁਲਾਮੀ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਦੇਸ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਚੀਆਂ। ਕਵੀ ਦਾ ਰੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਛ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਚੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ* ਕੀਮਾਂ ਮਲਕੀ, ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ। 'ਕੀਮਾ ਮਲਕੀ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਰੈਡੀਓ ਆਰਟਿਸਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਅਜੇ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੁਛ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਮ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ 'ਗੀਤ' ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੇ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ 'ਗੀਤ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੀਤ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਤੇ ਰੰਗ ਰੂਪ, ਸਬ ਕੁਛ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਬੱਚੇ ਵਰਗਾ ਭੋਲਾਪਨ, ਪੇਂਡੂਆਂ ਜੇਹੀ ਸਾਦਗੀ, ਤੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਲੱਜਿਆ ਗੀਤ ਦਾ ਸੰਗਾਰ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬਿਆਲਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਚਲੇ 'ਪਾਤਰ' ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੜ ਪਵੇ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਇਕ ਪੱਖੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ। ਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।"

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੀਤ ਮੈਂ ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ੧੯੪੨ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਣੇ ਛੱਡ ਦਿਤੇ। ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ।

੧੫੦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਗੀਤ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕਾਰਨ? ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲੱਗਣ' ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਕਵਿਤਾ' ਕਢਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੁਛ ਗੀਤ ਲਿਖੇ।

† "ਮਲਕੀ ਖੂਹ ਦੇ ਉਤੇ ਭਰਦੀ ਸੀ ਪਈ ਪਾਣੀ,
ਕੀਮਾ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠਤੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।"

'ਕਵਿਤਾ' (ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੱਤਰਾਂ) ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਛਪੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ 'ਜਾਣੂ ਦੁਨੀਆਂ' ਵਿਚ ਕੁਛ ਹਲਚਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਨਾ, ਕਿ ਇਹ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਹਾਂ।

ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੀਤ ਛਪਿਆ, 'ਭਾਬੀ! ਮੇਰੀ ਗੁੱਤ ਨਾ ਕਰੀ', ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸਪਣੀ ਤੋਂ ਆਵੇ। '†' ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਠੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਹੈਰਾਨੀ, ਤੇ ਕੁਛ ਕੁਛ ਸਲਾਹੁਤ ਵੀ ਸੀ।

ਜੂਨ, ੧੯੫੬ ਵਿਚ 'ਕੇਸਰੀ ਦੁਪੱਟਾ' ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਲਾਹਮੇ ਵੀ ਆਏ, ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਕੁਛ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਉਪਮਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸ. ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ 'ਤੀਰ' ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਸੀਤਲ, ਵਾਰ ਲੇਖਕ ਨਾਲੋਂ, ਰੀਤਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।"

'ਕੇਸਰੀ ਦੁਪੱਟਾ' ਛਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਐਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਦੋ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ : "ਸੀਤਲ ਐਹੋ ਜੇਹੇ ਗੀਤ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ?" "ਸੀਤਲ ਇਸ ਉਮਰੇ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਗੀਤ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ?"

ਪਹਿਲੇ ਸਵਾਲ 'ਕਿਉਂ' ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਜਮਾਂਦਰੂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਛਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਖੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਇਸ (ਪਿਛਲੀ) ਉਮਰ ਵਿਚ, ਦਾ ਉੱਤਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ :

"ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ।

ਜੇ ਸੁੱਤੀਆਂ ਥੱਕ ਕੇ ਰੀਝਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ।"

ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :

"ਪਛਤਦੀ ਉਮਰ ਹੈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ, ਤਰੱਕੀ ਹੈ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ।

ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਣ ਪਏ ਮਿੱਤਰ, ਸਫ਼ੇਦੀ ਵੇਖ ਵਾਲਾਂ ਦੀ।

ਮੈਂ ਸਾਇਰ ਹਾਂ, ਤੇ ਚਾਹਵਾਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ।^੧

ਕੁਛ ਹੋਰ ਗੀਤ ਲਿਖੇ, ਤੇ ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪ ਦਿਤੀ “ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ”।

ਅਠਵੰਜਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਪਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਨਿਬਾਹੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੁਛ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ।

ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ੧੯੩੨ ਵਿਚ ਲਿਖੀ, ‘ਵੇਰੀ ਪੁੱਤਰ’।

ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਅਰਜਣ ਸਿੰਘ ਮੈਥੋਂ ਛੇ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਉਹ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ, ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਟਿਕਟ ਕੁਲੈਕਟਰ ਆ ਲੱਗਾ। ਨੌੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀ ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੇ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਬਦ ਕਿਸਮਤੀ, ਅਰਜਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਪਦਿੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇ ਤਪਦਿੱਕ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਰਜਣ ਸਿੰਘ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ : ਵੇਰੀ ਪੁੱਤਰ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਜੋ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ।

ਮੈਂ ਕੁੱਲ ਚੌਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

(ਮੇਰੀ ਹਰ ਲਿਖਤ ਦੇ ਮਗਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ।)

੧. ਵੇਰੀ ਪੁੱਤਰ

੨੩-੨-੩੨।

੨. ਵਿਲਕਣੀ

੨੭-੮-੩੨।

† ਵੇਖੋ ‘ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ, ਮੇਰੇ ਗੀਤ’। ਸਭ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗੀਤ ਇਕ ਥਾਂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ।

✓ ੮. ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਜਾ	੧੦-੧੧-੩੨ ।
✓ ੯. ਮਾਈ ਮੋਹੀ	੧੧-੬-੩੩ ।
੧੦. ਜਨਮ-ਸੰਜੋਗ	੮-੮-੩੩ ।
✓ ੧੧. ਗੁੱਝੀ ਭਾਹ	੨੯-੧੦-੩੩ ।
੧੨. ਸਰਤ	੧੧-੧੧-੩੩ ।
✓ ੧੩. ਦੋ ਭੈਣਾਂ	੨੧-੧-੪੬ ।
✓ ੧੪. ਬੁੱਤ ਘਾੜਾ	੨੮-੧-੪੬ ।
✓ ੧੫. ਅੰਤਰਜਾਮੀ	੧੬-੧੨-੪੬ ।
✓ ੧੬. ਭੁਲੇਖਾ	੯-੨-੫੩ ।
✓ ੧੭. ਅਗਲੀ ਦਰਗਾਹ	੮-੩-੫੩ ।
੧੮. ਪਰ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ	੧੨-੪-੫੩ ।
੧੯. ਕਦਰਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ	੯-੫-੫੪ ।
੨੦. ਕਾਤਲ ਕੋਣ	੧੧-੫-੫੪ ।
੨੧. ਜੇਬ ਕੱਟੀ ਗਈ	੨੩-੫-੫੪ ।
੨੨. ਟੁੰਡੀ ਲਾਟ	੨੯-੯-੫੪ ।
੨੩. ਅਜੇ ਦੀਵਾ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ	੨੩-੧੨-੫੪ ।
੨੪. ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ, ਕਿ...	੨੫-੧੦-੫੫ ।
੨੫. ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ	੨੪-੧੧-੫੫ ।
✓ ੨੬. ਦੁਨੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈ	੨੦-੪-੫੬ ।
੨੭. ਬਾਬਾ ਪਰੀ	੨੨-੪-੫੬ ।
੨੮. ਸੰਤ ਜੀ	੩੦-੯-੫੬ ।
੨੯. ਕੁਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਟੱਕਰਾਂ	੧-੨-੫੮ ।

(ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰਬਰ ੧, ੭, ੮, ੧੦, ਤੇ ੨੪ ਸੱਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ।)

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ । (ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਮਾਸਕ 'ਨਵਨੀਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਛਪੀਆਂ ।) ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ—'ਕਦਰਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ', ਤੇ 'ਸੰਤ ਜੀ' ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਹੋਈ । 'ਸੰਤ ਜੀ' ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੌੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪਈਆਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਾਖੰਡ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ । ਇਹ

ਸਾਰੇ ਉਲਾਂਭੇ ਮੇਰੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਨ ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਨ ਪਰਚਿਆ ਨਾ । ਜਾਂ, ਜੇ ਕੁਛ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ 'ਨਾਵਲ' ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ । ਨਾਵਲ ਹੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਖੇਤਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸਾਂ । ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹਨ ।

ਮੈਂ ਦੋ ਇਕਾਂਗੀ (ਨਾਟਕ) ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ :

੧. ਸੰਤ ਲਾਧੋ ਰੇ—੨. ਲੋਕ ਸੇਵਕ

ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਖੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ।

੧੯੩੪ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਢਾਡੀ' ਬਣ ਗਿਆ । (ਪਿਛੇ ਕਾਫੀ ਵੇਰਵਾ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ।) ਢਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ ।

੧. ਦਸਮੇਸ਼ ਆਗਮਨ ੧-੧-੩੫ ।

੨. ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਸਿੰਘਣੀਆਂ (ਲਾਹੌਰ) ੨-੪-੩੫ ।

੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ੧੫-੫-੩੫ ।

੪. ਬੰਦੀ ਛੋੜ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ੨-੬-੩੫ ।

੫. ਸਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ-ਸ਼ਹੀਦੀ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ੨੫-੬-੩੫ ।

੬. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ੧੧-੧੦-੩੫ ।

੭. ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ੩੦-੧੦-੩੫ ।

੮. ਸਾਕਾ ਗੱਡੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ੫-੧-੩੬ ।

੯. ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਤੋਂ ਢੱਕਾਂ ਛੁਡਾਈਆਂ ੧੦-੧-੩੬ ।

੧੦. ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ੯-੧੧-੩੬ ।

੧੧. ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ੧੨-੧੨-੩੬ ।

੧੨. ਬਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ) ੨੪-੧੨-੩੬ ।

੧੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਮੁਕਤਸਰ ੪-੧-੩੭ ।

੧੪. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਫਤਹਿ ੧-੩-੩੭ ।

੧੫. ਜੰਗ ਸੈਦ ਖਾਨ ੧-੮-੩੭ ।

੧੬. ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ੨-੮-੩੭ ।

੧੭. ਸੈਠ ਨਾਹਰੂ ਮੱਲ ੩-੧੨-੩੭ ।

੧੮. ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ਼ਬੰਗ ਸਿੰਘ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ	੨-੮-੩੮ ।
੧੯. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂਲ ਖੰਡ ਯਾਤਰਾ	੧-੧੦-੪੧ ।
੨੦. ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ	੫-੧੦-੪੨ ।
੨੧. ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ	੨੩-੧੧-੪੩ ।
੨੨. ਜੰਗ ਭੰਗਾਣੀ	੧੦-੧੧-੪੩ ।
੨੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ	੨੦-੮-੪੬ ।
੨੪. ਵਾਰ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ	੧-੧-੪੭ ।
੨੫. ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ	੧੩-੨-੪੮ ।
੨੬. ਜੰਗ ਚਮਕੌਰ	੧੫-੮-੪੮ ।
੨੭. ਜੰਗ ਮੁਲਤਾਨ, ਮੁਜੱਫ਼ਰ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ	੬-੧੦-੪੮ ।
੨੮. ਕਸੂਰ ਫਤਹਿ, ਕੁਤਬਦੀਨ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ	੧੦-੧੦ ੪੮ ।
੨੯. ਚੋਣ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ	੧੨-੧੨-੪੮ ।
੩੦. ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	੧-੩-੪੯ ।
੩੧. ਜੰਗ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰਾ	੧੫-੩-੪੯ ।
੩੨. ਡੱਲੇ ਦਾ ਸਿਦਕ, ਬੰਦੂਕ ਪਰਖਣੀ	੨੩-੩-੪੯ ।
੩੩. ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦੀ ਮੌਤ	੪-੫-੪੯ ।
੩੪. ਚੌਧਰੀ ਨੱਥੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ	੪-੭-੪੯ ।
੩੫. ਝੱਡਾ ਘਲੂਘਾਰਾ	੧੯-੭-੪੯ ।
੩੬. ਜੰਗ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਘਲੂਘਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ)	੮-੮-੪੯ ।
੩੭. ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ	੨-੧੨-੪੯ ।
੩੮. ਛੋਟਾ ਘਲੂਘਾਰਾ	੧੨-੨-੫੦ ।
੩੯. ਕਸੂਰ ਮਾਰ ਕੇ ਪੰਡਤਾਣੀ ਫੁਡਾਈ	੧੮-੨-੫੦ ।
੪੦. ਜੈਨ ਖਾਨ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਮੌਤ	੨੮-੨-੫੦ ।
੪੧. ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਹਮਲਾ	੪-੩-੫੦ ।
੪੨. ਜੰਗ ਸੰਗਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ (ਪਾ. ੬)	੨੯-੩-੫੦ ।
੪੩. ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਘੋੜੇ ਲਿਆਂਦੇ	੨-੪-੫੦ ।
੪੪. ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ	੪-੪-੫੦ ।
੪੫. ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ	੧੯-੫-੫੦ ।
੪੬. ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹਮਲਾ	੨੨-੮-੫੦ ।

੪੭. ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ, ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ	੭-੧੦-੫੦।	੨੬੫
੪੮. ਉੱਚ ਦਾ ਪੀਰ (ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ)	੩੦-੧੨-੫੦।	ਵਧੇਰੇ
੪੯. ਜੰਗ ਲਲਾ ਬੋਗ (ਪਾ: ੬)	੨੭-੧-੫੧।	ਇਸ
੫੦. ਬਾਬਰ ਦੀ ਚੌਕੀ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ,	੮-੨-੫੧।	ਨਾਨਕ
੫੧. ਜੰਗ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ (ਪਾ: ੬)	੧੫-੨-੫੧।	ਸਿੱਖ
੫੨. ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਮਾਰ ਕੇ ਪੰਡਰਾਣੀ ਫੁਡਾਈ	੨੫-੬-੫੧।	ਰਾਜ
੫੩. ਹਮਜ਼ਾ ਗੋਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ	੧੧-੭-੫੧।	ਦੁਖੀਏ
੫੪. ਨਦੋਣ ਯੁੱਧ	੩੦-੫-੫੩।	ਪਿਆ
੫੫. ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨੰਦਪੁਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ	੧-੭-੫੩।	ਸੰਬਰ
੫੬. ਹੁਸੈਨੀ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਦੀ ਮੌਤ	੨-੧-੫੪।	ਪਿਆ
੫੭. ਬਤੌਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਜੰਗ	੧੦-੩-੫੪।	ਪਿਆ
੫੮. ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ	੨੧-੩-੫੫।	ਵਿਚ
੫੯. ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਗਟੇ	੨੦-੪-੫੫।	ਰੰਬਰ
੬੦. ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ	੨੬-੪-੫੫।	ਦੇ
੬੧. ਚਵਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ	੫-੭-੫੫।	ਪੱਛੇ
੬੨. ਸ਼ਹੀਦੀ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ	੯-੭-੫੫।	ਕਰ
੬੩. ਜੰਗ ਰਾਮ ਰਉਣੀ, ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਨਾਲ	੧੨-੭-੫੫।	
੬੪. ਨਾਦਰ ਦਾ ਹਿੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ	੧੧-੮-੫੫।	ਈ,
੬੫. ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ (ਪਾ: ੬)	੧-੮-੫੬।	ਤੇਗ
੬੬. ਸੱਜਣ ਠੱਗ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ	੫-੮-੫੬।	
੬੭. ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਬੀਬੀ ਰਜਨੀ	੯-੮-੫੬।	ਰਬ
੬੮. ਖੜੂਰ ਦਾ ਤਪਾ, ਸ਼ਿਵਨਾਥ	੧੦-੮-੫੬।	ਗਟ
੬੯. ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਤੇ ਭਾਈ ਭਗਤੂ	੩੦-੧੨-੫੬।	ਸੀ,
੭੦. ਅਘੜ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਮੌਮਨ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਤ	੧੮-੧-੫੭।	ਤੇਬ
੭੧. ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਲੱਧਾ ਉਪਕਾਰੀ	੧੮-੬-੫੭।	ਮ
੭੨. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਪਰਖ	੧੩-੬-੫੭।	ਸ
੭੩. ਮੱਖਣ ਸਾਹ, ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ	੨੭-੬-੫੭।	ਖੀ
੭੪. ਵਿਆਹ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	੧੮-੮-੫੭।	ਖਿ
੭੫. ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਤੇ ਚੀਨ	੨੫-੧੨-੬੨।	ਦੇ

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਛ ਛੋਟੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਹਨ :

੧. ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਜਿੱਤ	੨੦-੯-੪੮ ।
੨. ਜੰਗ ਹਜ਼ਰੇ	੨੯-੮-੫੦ ।
੨. ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ	੨੯-੯-੬੩ ।
੪. ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ. ਉਪਮ ਸਿੰਘ	੨-੧੨-੭੯ ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਵੀ ਰਚੇ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੌ-ਸੌ ਸਫ਼ੇ ਦੀਆਂ ਅਠਾਰਾਂ ਕਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਸੀਤਲ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ', 'ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ' ਆਦਿ । ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਠਾਰਾਂ ਕਤਾਬਾਂ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ : ਨਾਮ ਹੈ 'ਮੋਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ' ।

'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?' ਦੀ ਲੰਮੀ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ('ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?', ਤੇ 'ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ' ਵਿਚ ਫੁਟ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦਰਜ ਹੈ ।)

ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ (ਪਉੜੀਆਂ) ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਓਦੋਂ ਲਿਖੀ, ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਛਾਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ।

ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਹੈ । ਇਕ ਥਾਂ (ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਹੌਰ) ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ । ਇਕ ਜਥੇ ਨੇ ਕੋਈ ਬੈਂਤ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ । ਕੀਰਤਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸ ਬੈਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਬੈਂਤ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਾ ਦੇਵੇ । ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਹੁੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਵਾਹ ! ਇਹ ਬੈਂਤ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਾ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਕੀ ਰਿਹਾ ?"

ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ । ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, "ਜੇ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ । ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ।" ਸੋ, ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਛਾਪ ਦਿਤਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ।

ਇਸਦਾ ਫਲ ਚੰਗਾ ਨਿਕਲਿਆ । ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਤਾਬਾਂ ਮੋਰੀ ਆਮਦਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈਆਂ । ਤੇ ਦੂਸਰੇ, ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਢਾਡੀ ਮੋਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ । (ਭਾਵੇਂ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਮੋਰਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ।) ਭਾਵ,

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਹਨ। (ਪਾਠਕ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ “ਮੈਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ” ਦਾ ਮੁਖਬੰਦ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇ।)

ਫਿਰ ਆਈ ‘ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ’ ਦੀ ਵਾਰੀ। ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਪੜ੍ਹਿਆ। (ਪਿਛੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ।) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਮੈਂ ਲੜੀਵਾਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਤੇ ਛਪਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਉਂ ਹੈ:—‘ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?’ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਤੇ ਛਪਿਆ ਜੂਨ ੧੯੪੪। ‘ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ’ (ਮ. ਜਿੰਦਾਂ ਤੇ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ) ਲਿਖਿਆ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਛਪਿਆ ਜੂਨ ੧੯੪੬। ‘ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ’ ਲਿਖਿਆ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਤੇ ਛਪਿਆ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੬। ‘ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ’ ਲਿਖਿਆ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਛਪਿਆ ਮਾਰਚ, ੧੯੫੦। ‘ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ’ ਲਿਖਿਆ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਤੇ ਛਪਿਆ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੫੦। ‘ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ’ ਲਿਖਿਆ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਛਪਿਆ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨। ‘ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੬। ‘ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ’ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੬੭। ‘ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ’ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਫਰਵਰੀ ੧੯੭੧। (ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਇੱਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।)

ਕੁਛ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ :— ੧. ‘ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ’, ਮਈ, ੧੯੭੪। ‘ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਯੋਧੇ’ ਮਈ, ੧੯੭੪। ‘ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਖਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ’ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੭੫।

੧੯੭੫ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਸੱਜਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜੇਹੇ ਲੇਖ ਛਪੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ‘ਹਸਨਅਬਦਾਲ’ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ) ਸੀ, ਜਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਵ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਤੇ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਲਿਖਤ (ਸੀਅਤੁੱਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ) ਦਾ, ਜਿਸਨੂੰ ‘ਮੈਕਾਲਿਫ’ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ “ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ”। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗ਼ੈਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ

ਸਾਮ੍ਹਣੇ—ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ—ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ” ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬੱਲੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ । (ਵੇਰਵਾ ਵੇਖੋ ਅਖੀਰ ਤੇ ।)

ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਆਈ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ । “ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ” (ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ।) ਐਵੇਂ ਬਚਪਨ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ । ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ‘ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ’ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਵੇਦ’ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲੇ) ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ । ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ‘ਸੁੰਦਰੀ’ ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ । (‘ਨੌਧ ਸਿੰਘ’ ਗਿਆਨੀ ਵਿਚ ਕੌਰਸ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ।) ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ । ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ‘ਨਰੂਲਾ’, ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ‘ਕੰਵਲ’ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ । ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ । ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ‘ਚੰਦਰਕਾਂਤਾ’ ਤੇ ‘ਭੂਤ ਨਾਥ’ ਤੋਂ । ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ । ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ । ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ । ਪਰ ਦਸ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਉਲਾਰ ਜਾਪਿਆ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪਰਖ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬੰਕਮ ਚੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ (ਟੈਗੋਰ) ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ (‘ਗੋਰਾ’ ਤੇ ‘ਆਖ ਕੀ ਕਿਰਕਰੀ’) ਪਸੰਦ ਆਏ । ਸ਼ਰਤ ਚੰਦਰ ਦੇ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ । ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ (ਰੂਸੀ) ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸਮਕਾਲੀ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਵਿਮਲ ਮਿਤ੍ਰ’ ਤੇ ‘ਤਾਰਾ ਸ਼ੰਕਰ’ ਹਨ । ਪਰ ਤਾਰਾ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ‘ਗਣ ਦੇਵਤਾ’ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ । ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਤਾਰਾ ਸ਼ੰਕਰ ਨਾਲੋਂ

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ।

ਹੋਰ, ਰਸੀਅਨ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਅੱਛੇ ਅੱਛੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ । (ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹੇ ਪੈਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਧੀਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।)

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ' ਮੈਂ ਚਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ । ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੇ ਛਪਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ । ਇਹ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ।

੧. ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ, ਲਿਖਿਆ ੪-੪-੧੯੪੭ ਛਪਿਆ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੪੯ ।

੨. ਵਿਜੇਗਣ, ਲਿਖਿਆ ੩.੧੨.੫੦ ਛਪਿਆ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੫੧ ।

੩. ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਲਿਖਿਆ ੨-੩-੫੨, ਛਪਿਆ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੫੨ ।

੪. ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ, ੨੯-੧੧-੫੨, ਛਪਿਆ, ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੫੩ ।

੫. ਪਤਵੰਤੇ ਕਾਤਲ, ੯-੫-੫੫, ਛਪਿਆ ਜੂਨ, ੫੫ ।

੬. ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ, ੧੦-੮-੫੮, ਛਪਿਆ, ਅਗਸਤ ੫੯ ।

੭. ਬਦਲਾ, ੨ -੫-੫੯, ਛਪਿਆ ਜੁਲਾਈ ੫੯ ।

੮. ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ੧੦-੧੧-੫੯, ਛਪਿਆ ਜਨਵਰੀ, ੬੦ ।

੯. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ, ੨੪-੮-੬੦, ਛਪਿਆ, ਸਤੰਬਰ, ੬੦ ।

੧੦. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਣੀ, ੧੧-੯-੬੦, ਛਪਿਆ ਨਵੰਬਰ, ੬੦ ।

੧੧. ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ੫-੧-੬੧, ਛਪਿਆ ਮਾਰਚ, ੬੧ ।

੧੨. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੈਸਾ, ੨੦-੧੧-੬੧, ਛਪਿਆ ਦਸੰਬਰ ੬੧ ।

੧੩. ਝੂਠਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ, ੧੭-੧੨-੬੨, ਛਪਿਆ ਮਾਰਚ ੬੬ ।

੧੪. ਈਚੋਗਿੱਲ ਨਾਹਰ ਤਕ, ੧੭-੨-੬੬, ਛਪਿਆ ਮਾਰਚ ੬੬ ।

੧੫. ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ, ੧੬-੧੦-੭੧, ਛਪਿਆ ਦਸੰਬਰ, ੭੨ ।

੧੬. ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ, ੨੯-੫-੭੨, ਛਪਿਆ ਅਗਸਤ, ੭੨ ।

੧੭. ਸੁੰਢਾ ਆਹਲਣਾ, ੨੫-੧੦-੭੩, ਛਪਿਆ ਦਸੰਬਰ, ੭੩ ।

ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਹਨ :

੧. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ, ੪-੧੦-੬੦, ਛਪਿਆ ਜਨਵਰੀ ੬੧ ।

੨. ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ੭-੨-੬੧, ਛਪਿਆ ਮਾਰਚ ੬੧ ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਹਨ । ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਮਨਿਸਟਰੀ

ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਵੱਲੋਂ ਨੌ-ਸਿਖਿਅਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਨਾਮ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਇਹ ਇਨਾਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਤੇ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਹੈ।

੧. ਸੁਰਗ ਸਵੇਰਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੬੧।

੨. ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੇ ਰਾਖੇ, ਜੂਨ ੧੯੬੩।

੩. ਸੱਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ, ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੯੬੫।

ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਚਾਰ ਨਾਵਲ (ਵਿਜੇਗਣ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ) ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਫ਼ਿਲਮ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਬਣਨਗੇ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

੧. 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ'। ਇਹ ਨਾਮ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ, ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਖਰੀਦਿਆ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੀਰ, (ਦਿਲ ਨਹੀਂ)। ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਸਵੀਰਾਂ। "ਇਕ ਕੰਧ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਰਗ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਰਕ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਾਸੇ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਉਕੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੀਝਾਂ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਸਰਤਾਂ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੌੜੇ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾੜੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਗ਼ਮੀਆਂ।" ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਤੇ ਹਰਪਾਲ ਦੀ 'ਜੋੜੀ' ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੰਦੋ ਤੇ ਗੁੱਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਨਰੜ'।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ ਚੰਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਤੇ ਹਰਪਾਲ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪੜ੍ਹਨਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।

ਰਾਜਾ ਸੀਮਾਂ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਜਵਾਲਾ ਸਹਾਏ, ਜਵੰਦੀ, ਭਗਤ ਫੱਗੂ ਮੱਲ, ਦੁਸੰਧਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਨਗੇ। ਦੂਲਾ-ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਕਿ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਵੇਖੇ ਡਿੱਠੇ ਹਨ।

ਮੁਕਲਾਵਿਓਂ ਪਰਤੀ ਹਰਬੰਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਮੁਟਿਆਰ ਚੰਦੋ ਦੇ ਕੁਆਰੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੰਝਾਂ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਗੁੱਡੀ ਗੁੱਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ,

ਤਾਂ ਚੰਦੋ ਭੜਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਕਤਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਤੇਇ ਪੁੱਤਰ—ਸੂਰਤ—ਨੂੰ, ਚੰਦੋ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਬਾਲ ਦੇ ਅੰਗੂਠਾ ਚੂਸਣ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਮਤੇਈਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਚੰਦੋ ਨਾਲ ਵੇਰ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਚੰਦੋ ਦਾ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡੁੱਬਣਾ ਤੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ।

੨. ਵਿਜੋਗਣ—‘ਸਕੁੰਤਲਾ’ ਦੇ ‘ਗੰਧਰਵ ਵਿਆਹ’ ਤੋਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਤ ‘ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ’ ਉਤੇ ਆ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਹਰਬੰਸ ਪੁਛਦਾ ਹੈ, “ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?”

ਬਚਨ ਪਾਲ ਉਤਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, “ਬੜੇ ਸਾਢੇ। ਮਾਪੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਨਾਉਣ, ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਘਰਾਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਲੱਭਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਜਾਚਣ। ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਮਾਪੇ ਛੱਡਿਆ, ਦੂਰ ਨੌੜੇ ਦੇ ਸਬੰਧੀ, ਜਾਂ ਲਾਗੀ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਆਉਣ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਰ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਨਾ ਏਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਗਭਰੂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਹੀਰਾਂ ਰਾਂਝੇ ਬਣਦੇ ਫਿਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਢਾਂਚਾ ਵਿਗੜ ਜਾਏਗਾ, ਤੇ ਨਵਾਂ ਚੰਗਾ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ।”

(ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।)

ਐਲਬਮ ਛੋਟੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਵੱਡੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਧਵਾ (ਜਾਂ ਕਲਪਤ ਵਿੱਧਵਾ) ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਹੋ ਜੇਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਕੀ। ਰੂਪ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਮਰਦ ਧਰਮ-ਮਰਯਾਦਾ ਸਭ ਕੁਛ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਪਾਤਰ ਹੈ ਸੁੰਦਰਾਂ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਕਿ ਇਕੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ। ਸੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ : ਦੇਵੀ ਵੀ, ਰਾਕਸ਼ਣੀ ਵੀ। ਉਹ ਮਾਂ-ਮਹਿੰਟਰ ਦਿਉਰ ਹਰਬੰਸ ਨੂੰ ਮਾਂਵਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੀ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਰਾਕਸ਼ਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਉਹਦੀ ਰੱਤ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ।

ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਫ਼ਿਲਮ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

✓ ੩. ਅੰਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ—

"ਇਸਤਰੀ ਜਨਮ ਦੀ ਭੁੱਖੀ ਹੈ । ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।..... ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਹੋਰ ਭੁੱਖ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਤੀ ਦੀ, ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ । ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੁੱਖ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜ਼ਰਾ ਓਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਓ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਅਜੇ ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ ਹਨ । ਮੈਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਹਾਂ । ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਭੁੱਖਾਂ ਹਨ । ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਿਆਗ ਦੇ ਭਾਰੇ ਪੱਥਰਾਂ ਥੱਲੇ ਦੱਬ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਲਿਆ ਏ । ਪਰ ਮਾਂ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ ਉਮਰ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਮੂੰਹ-ਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਹਨ । ਏਸੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ । (ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । 'ਰੂਪ' ਤੇ 'ਕੁਮਾਰੀ' ਡਬਲ ਰੋਲ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ।)

✓ ੪. ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ— "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਅੰਦਰ ਸਮਾਉਣੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਧਰਤੀ ਦੀ ਚਿੱਕ ਵਿਚ ਉਬਲਦੇ ਲਾਵੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਅੰਦਰ ਧੁਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਸਗੋਂ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਦੀ ਅੱਗ ਫੋਲਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ (ਕਾਦੀਵੰਡ) ਦੀ ਸੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਕੋਈ ਵੀ ਕਲਪਨਾ 'ਹੋਈ ਬੀਤੀ' ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿਨ-ਬਿੱਨ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਬਦਲੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਨਾਵਲੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਯੂਸਫ਼ ਮੋਚੀ ਸੀ । ਉਹਦਾ 'ਤੇ ਨਸੀਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ । ਪਰ ਨਸੀਰਾਂ ਦੇ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਯੂਸਫ਼ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ

ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਨਸੀਰਾਂ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਸੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਨਹੀਂ ਦੁਆਇਆ। ਕਾਰਨ? ਦੋਖੇ 'ਕੁਰਆਨ ਮਜੀਦ' ਵਿਚ 'ਸੂਰਾ ਬਕਰਾ' ਦੀ ਆਇਤ ੨੨੮। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿ 'ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਬੈਠਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਮਰਦ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ।' ਹੋਰ ਵੇਖੋ 'ਸੂਰਾ ਬਕਰਾ' ਦੀ ਆਇਤ ੨੨੦। ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ।' ਪਰ ਓਹਾ ਇਸਤਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਰਦ ਨਾਲ ਨਕਾਹ ਕਰਾ ਲਵੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਮਰਦ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਨਕਾਹ ਕਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।' ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਨਸੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਨਹੀਂ ਦੁਆਇਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ।

ਯੂਸਫ਼ ਨੇ ਬੇਗਮੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਬੇਗਮੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੇ ਰਾਹਮਤ। ਰਾਹਮਤ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਬੇਗਮੇ ਮਰ ਗਈ। ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਬੁਲਾਈ ਨਸੀਰਾਂ ਆ ਗਈ। ਫੌਹਾ ਭਰ ਬੋਟ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਗੋਦੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇਲ। ਜਿਸ ਨਸੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਮ ਬਾਬ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸੱਕੀ, ਸੌਂਕਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੋਦੀ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਤੇ ਨਸੀਰਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ, ਓਦੋਂ ਰਾਹਮਤ ਸਾਲ-ਕੁ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਨਸੀਰਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਮੈਥੋਂ ਸਾਲ-ਕੁ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਖੇਡਦੇ, ਘਰ ਨੂੰ ਗਏ ਹੋਣ।

ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ। ਕੁਛ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੇ ਰਾਹਮਤ ਦੋਵੇਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ। ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤਾਪ ਨਾਲ ਤੇ ਰਾਹਮਤ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਸੀਰਾਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲੱਥ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਈ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਤੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਰਹਿਮਤ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਦਿਲ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ ! ਨਸੀਰਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਲੇਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਏਨੀ ਰਿਆਇਤ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਵੇਣ ਪਾ ਪਾ ਰੋਂਦੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ ਫਿਰਦੀ। ਜਿੱਥੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਵੇਖਦੀ, ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਪਛਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ, "ਵੇ ਕਾਕਾ ! ਏਥੇ ਮਰੇ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ? ਕਿੰਨੇ ਭੈੜੇ ਨੇ ਦੋਵੇਂ। ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਕੇ ਉਡੀਕਦੀ ਪਈ ਆਂ। ਹੱਛਾ, ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦੀ ਆਂ।"

ਉਸਦਾ ਕੁਛ ਅਜੇਹਾ ਅਸਰ ਸੀ ਸਭ 'ਤੇ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਨੀਂਵੀਆਂ ਪਾ ਲੈਣੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਣੀ, ਕਿ ਉਸ ਵੱਲ ਅੱਖ ਦੁਕ ਕੇ ਵੀ ਵੇਖ ਸੱਕੇ।

ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰੇ ਸਾਂ, ਨਸੀਰਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਯੂਸਫ਼ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ।

ਨਸੀਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਪਾਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਭੁਲਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸੂਬਾ ਮਰਾਸਣ ਤੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ। ਸੂਬਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਬੋਲੀ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਢੰਗ, ਕੇਵਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਉਸਨੂੰ ਭੁਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਤੇ ਹਸਾਉਣਾ ਪਾਤਰ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ! ਇਉਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੁਦਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਈਏ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੇਖੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੌਤ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਹੁਣੇ ਨਹੀਂ ਭਕਦੇ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਹੁਣ ਹੌਸਾ ਠੱਠਾ ਛੱਡ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ (ਪੁੱਤਰਾਂ) ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸ।"

"ਓ ਲੰਬਰਦਾਰ ! ਬੰਦਾ ਰੋਂਦਾ ਜੰਮਦਾ ਏ। ਤੇ ਜੇ ਮਰਿਆ ਵੀ ਰੋਂਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਰਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਏ, ਉਹ ਹਸਦਾ ਹਸਦਾ ਮਰੇ। ਮੈੱਲਾ ਛੱਡਣ ਲਗਿਆਂ ਬੁਸਕਣਾ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ।" ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਜਮਾਦਰੂ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ। "ਤੇ ਮਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮਗਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਵੱਡੀ ਬੇਸਮਝੀ ਏ। ਜਮਾਨਾ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਦੀ ਮੱਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਤਾਂ ਮਇਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲਊ।"

ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ। ਇਸਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਮੌਰੇ ਵੇਖੇ

ਭਿੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

੫. ਪਰਵੇਤੇ ਕਾਤਲ—‘ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ’ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ (ਵਿਧਵਾ ਮਨਜੀਤ) ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ । ਨਾਤੇ ਮੈਂ ‘ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ’ ਦੇ ਅਖੀਰ ‘ਤੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਕਿ ‘ਮਨਜੀਤ’ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਗਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ । ਸੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ । ਅੰਤ ਮੈਂ ਸੱਤ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੫੩ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਚਿੱਥੇ ਮੈਂ ‘ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ’ ਸਤਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਹ ਦੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਅੱਧਿਓਂ ਬਹੁਤਾ ਲਿਖ ਲਿਆ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਵੇ । ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, “ਜਿਹੜਾ ਬਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਕਿਵੇਂ ਮੋਹ ਸਕੇਗਾ ।” ਸੋ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ।

(‘ਵਿਜੇਗਣ’ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਰ ਫਰਸੇ ਛਾਪ ਵੀ ਲਏ ਸਨ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਛਪਿਆ ਰੱਦੀ ਕਰਕੇ, ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ।)

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪੰਗਤੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੈ :

“ਨਹਿਰ ਕੁਆਰਿ ਕੰਨਿਆਂ ਲਾਡਲੀ ਕੈ ਮਾਨੀਅਤ,

‘ਬਆਹਿ ਸਸੁਰਾਰ ਜਾਇ ਗੁਨਨ ਕੈ ਮਾਨੀਐ ।’

ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਿਆਂ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸਤਕਾਰ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸੱਕੇਗੀ ।

ਏਹਾ ਹਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੈ । ਕਤਾਬ (ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ) ਲਿਖ ਲਈ, ਚੰਗੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਛਾਪ ਲਈ, ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ, ਮਿਨਤ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾਮਵਰ ਸੱਜਣ ਪਾਸੋਂ ਮੁਖਬੰਦ ਵੀ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ, ਵਧੀਆ ਮਹਿੰਗੀ ਜਿਲਦ ਬਣਵਾ ਲਈ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਪਾਸੋਂ ਰੀਲੀਜ਼ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਈ । ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹ ਵਾਹ ਹੋ ਗਈ । ਕਿਸੇ ਜਾਣੂ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ‘ਮੀਲ ਪੱਥਰ’ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ । ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ । ‘ਦਿਲ ਕੇ ਬਹਿਲਾਨੇ ਕੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਯਹਿ ਸ਼ਿਆਲ

ਅੰਛਾ ਹੈ।' ਪਰ ਪਾਠਕ ਤਾਂ ਤਦ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ, ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਛ 'ਗੁਣ' ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ।

ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਉ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬੈਠੀ ਹੋਣੀ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਘੋੜੀਆਂ 'ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਜਾਣੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲਿਆ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮਾਈ ਹੋਣੀ' ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਓ।' ਅਜੇ ਸਮਝਿਆ, ਉਸ ਸਾਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਥੋੜਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੂਸਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਾਈ ਹੋਣੀ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ। ਸਾਡੀ ਹੋਰਾਨੀ ਹਰ ਵਧ ਗਈ। ਜਦ ਤੀਸਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਵੀ ਮਾਈ ਹੋਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਸੁਭਾ ਝੰਡਾ ਕਰਨਾ ਹੈ?' ਉਹਨੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਝੰਡਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਈ ਹੋਣੀ ਦਾ ਘਰ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਹਰ ਆਏ ਗਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਘੋੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਬੈਠੇ। ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਹਵਲੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰੇ, ਤਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਢਲੀ ਉਮਰ ਦੀ ਬੜੀ ਰੁਅਬ ਵਾਲੀ ਮਾਈ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਉਹਦਾ ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਸਡੌਲ ਸਰੀਰ, ਸਾਦਾ ਪੁਸ਼ਾਕ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੁਰਲੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਨਮਸਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਮਾਤਾ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਪਰਦੇਸੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣੀ ਹੈ।' ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਆਉ ਵੀਰਾ! ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ।' ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਘਰ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਵੇ ਮੁੰਡਿਓ! ਐਥੇ ਮੰਜੇ ਡਾਹੋ, ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੋ।' 'ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਮੰਜੇ ਡਾਹ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਸਾਥੋਂ ਘੋੜੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਖੁਰਲੀ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ।

"ਅਸੀਂ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹ ਮਾਈ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਾਦਾ ਛਕਿਆ। ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਰੁਅਬਦਾਬ ਵਾਲਾ ਸੱਜਣ ਆਇਆ। ਛਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਸਰਸਰੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਮਾਤਾ ਜੀ! ਇਕ ਗੱਲ ਪੁਛਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ

ਅਸੀਂ ਡਰਦੇ ਪੁਛਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ।’

“ਉਹ ਮਾਈ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਈ-ਹੋਣੀ ਕਿਉਂ ਆਹੰਦੇ ਨੇ ? ਵੀਰਾ ! ਜੀਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਾਂ ਪਾਇਆ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਠੀਕ ਈ ਪਾਇਆ ਏ । ਸੁਣ ਲਉ । ਇਹ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਏ । (ਉਹਨੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸੱਜਣ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ।) ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ । ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ । ਵਰ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਵਿਆਹ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਪਿਉ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਗਿਆ । ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤ ਗਈ । ਪਰ ਭਾਢੇ ਨਾਲ ਕੀਹਦਾ ਜ਼ੋਰ ਏ । ਛੇ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹਨੂੰ ਮਰੇ ਨੂੰ । ਮੈਂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਸਾਗ ਤੋੜਨ ਗਈ । ਮੇਰੇ ਪਤਿਅਹੁਰੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਲੇਜਾ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਈ । ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਵੀ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਰੋਇਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਸੀ । ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗਈ, ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪੱਕੀ ਧਾਰ ਕੇ । ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ—ਮੇਰੀ ਹਾਨਣ—ਅਜੇ ਕੁਆਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ । ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ’ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ । ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ । ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਾ ਹਾਰਿਆ । ਚਾਰ ਦਿਨ ਮੈਂ ਭੁੱਖੀ ਤਿਹਾਈ ਮਾਮੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ’ਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ । ਅੰਤ ਮੇਰੀ ਜਿਦ ਅੱਗੇ ਉਹ ਝੁਕ ਗਏ, ਤੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਸਾਕ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਗਏ । ਏਥੇ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨੇ । ਨਾਲੇ ਉਹ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਵੇ, ਤੇ ਨਾਲੇ ਆਖੇ, ‘ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ।’ ਵੀਰਾ ! ਏਥੇ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਜ਼ਰਾ ਸਖ਼ਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ । ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇਣੀ ਪਈ । ‘ਹੱਛਾ, ਬਾਪੂ ! ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਚੱਲੀ ਉਂ ।’ ਭਰਾਉਂ ! ਕੀ ਦੱਸਾਂ ! ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਰੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੱਜਰਾ ਮਰਿਆ ਹੋਵੇ । ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਈ, ਤੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਆਈ । ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਜੋੜ ਜੋੜ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ । ਮੇਰੀ ਘਾਲ ਥਾਇੰ ਪਈ । ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਇਹਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਉਜੜਿਆ ਘਰ ਫੇਰ ਵਸਾਂ ਦਿਤਾ । ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਜੰਮਦੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਧਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਕਿਹਾ, ‘ਬਾਪੂ ਜੀ ! ਮੈਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿਹੋ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਸੁਹਾਗ ਅਟੱਲ ਰਹੇ ।’ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਛਾਣਾ, ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ । ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ

ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਵੀਰਾ ! ਕੀ ਦੱਸਾਂ। ਮੈਂ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਹਲ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚੁਕ ਲਈਆਂ। ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਡਾਂਗ ਫੜਕੇ ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਕਰਾਈ। ਹੁਣ ਰੱਬ ਨੇ ਭਾਗ ਲਾਇਆ ਏ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਨੇ। ਵੱਡਾ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਪਿਉ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਇਆ ਖਲੋਤਾ ਏ। ਤੇ ਇਹ ਭਲਾ ਲੋਕ, ਇਹ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛਿਕਰ ਮੇਰੇ ਜੁੰਮੇ ਨੇ। ਤੇ ਅਹੁ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਏ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਵੀ ਤੇ ਸੱਸ ਵੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲਾਹੁਣ ਦਿਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੀ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦੇ ਆਂ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਤਿਅਹੁਰੇ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ 'ਹੋਣੀ' ਪਾ ਦਿਤਾ ਏ। ਉਹ ਵੀ ਸੱਚੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮੈਨੂੰ 'ਮਾਈ ਹੋਣੀ' ਆਹੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜੀਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਇਆ ਏ, ਓਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਆਏ ਗਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਆਂ।"

ਕਈ ਦਿਨ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਦਮਾਗ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਧੁੰਧ ਸਾਡੇ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਤੇ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਗਈ। ੨੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ੯ ਮਈ, ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੂਲਾ ਸਿੰਘ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਤਾਰੂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਹ ਦੇ ਤਕਲੇ, ਜਵੇਂਦੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਲਾ ਸਹਾਇ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਰੂ ਨਿਆਸਰੀ ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ, ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਮਨਜੀਤ ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ : ਨਿਆਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਆਟੇ ਦੀ ਤੋਣ ਦੇਂ, ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਚੂਹਿਆਂ ਦਾ ਖਤਰਾ ਏ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਇੱਲਾਂ ਦਾ।

ਹੋਰ ਕੋਈ ਠਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨਜੀਤ ਲਾਹੌਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਓਥੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਹੜਪਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਗੁੰਬੀ ਵਿਖਾਏ ਹਨ, ਓਥੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਵੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਨਜੀਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਨਜੀਤ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋਣ ਜੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਾ ਅੱਧਾ-ਕੁ ਮਿਸਰਾ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ' ਪੰਜਾਬੀ

ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਮਨਜੀਤ ਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਗਭਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖੀ ਜਵਾਨੀ ਦਿਉਰ ਵਿਚੋਂ ਸਾਥੀ ਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਭੇਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਮਨਜੀਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਰਜ਼ ਦੁਕਾਉਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਐਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪੱਤੋਕੀ ਆ ਟਿਕਦੇ ਹਨ। ਗਵਾਂਢ ਵਿਚ ਬੁਢਾ ਜਲਾਲ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਭਾਂਡੇ ਵੇਚਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨਜੀਤ ਉਸਦੀ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਨਜੀਤ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਕੁਲਵੰਤ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨਜੀਤ ਆਪ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਵੰਤ ਉਸਨੂੰ ਮਰ ਗਈ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਲਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮਨਜੀਤ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲਵੰਤ ਬਚ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਅਚਨਚੇਤ ਉਸਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਛੱਡਿਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਲਵੰਤ ਸਮੂਲਚੋਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਕੁਛ ਪੈਸਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਮਿਲਿਆ ਧਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੱਤ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

“ਕਨਕ ਕਨਕ ਤੇ ਸੋ ਗੁਨਾਂ ਮਾਦਕਤਾ ਅਧਕਾਇ।

ਵੇ ਖਾਏ ਮਰ ਜਾਏ ਹੈ, ਵੇ ਪਾਏ ਬਉਰਾਏ।”

[ਕਨਕ=ਸੋਨਾ, ਧਨ। ਕਨਕ=ਧਰੂਰਾ। ਧਨ ਵਿਚ ਧਰੂਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸੋ ਗੁਣਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ। ਧਰੂਰਾ ਖਾਣ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਧਨ ਕੋਲ ਹੀ ਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਬਉਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।]

ਸੋ ਕੁਲਵੰਤ ਵੀ ਬੇਗਾਨਾ ਧਨ ਪਾ ਕੇ ਬਉਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਵਿਆਹ

ਕਰਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਨਚਾਹੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਉਸਨੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈਆਂ।

ਜ਼ਰਾ ਹਾਲਾਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਨਜੀਤ ਭਾਰਤ ਆ ਗਈ। ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਪਰ...?

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਪਰ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਕੌਣ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਵੰਤ ਨੇ ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਕੇ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਧੱਕ ਦਿਤਾ।

ਹੁਣ ਮਨਜੀਤ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਰਸਤਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਆਤਮਘਾਤ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਿਚਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਘਾਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਾਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਮਨਜੀਤ ਨੂੰ ਆਤਮਘਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿਤਾ। ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ।

64. ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ—ਇਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਨੂੰ ਆਲੋਚਕ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਠਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ।" ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੈਨੂੰ ਪਾਠਕ ਮਿਲ ਗਏ, ਸੋ ਮੈਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸਾਂ। (ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਿਲਿਆ ਕੌਈ ਨਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ।) ਸੋ, ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਗਿਣ-ਮਿਥ ਕੇ ਛੋਟੇ ਰੱਖੇ। ਪੰਜ ਨਾਵਲ ਛਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਲਿਖਿਆ ਵਿਕ ਜਾਇਗਾ। ਸੋ ਇਹ ਨਾਵਲ (ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ) ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਕਿ ਨਾ ਇਸਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਵੱਡਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛੋਟਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸੁਭਾਵਕ ਚਾਲ ਕਹਾਣੀ ਚੱਲੇ, ਚੱਲਣ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਥ ਲਿਆ, ਕਿ ਐਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਐਸ ਮਨਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪੁਜਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਚ ਅਹਿ ਅਹਿ ਰੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਭਰਨੇ ਹਨ।

ਕਦੇ ਮੈਂ 'ਅਸਮਤ ਚਗੁਤਾਈ' ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਟੇਝੀ ਲਕੀਰ' ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲੀ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ, ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲੀ ਜੀਵਨ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਮੈਂ 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਏਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੋਰ ਵੇਖੋ। ਨਾਵਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਝੱਟ ਪੱਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ‘ਚੋਂ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਦੱਸੀਦੀ ਦੇ।”

‘ਕਿਹੜੀ ਕੁੜੀ?’ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ।

ਇਹ ਹੁਨਰ ਮੈਂ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ‘ਸ਼ਰਤ ਚੰਦਰ’ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਮਨਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਹੁਤ ਢਿੱਲਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਉਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਠਕ ਅਗਾਂਹ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੜਕਿਆ। ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਕੂਲੀ ਜੀਵਨ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। (ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ।)

ਨਾਵਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪਿੰਡ ਅਲਦੀਨ ਪੁਰ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਹੈ। ਹਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮੈਂ ਓਹਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਸਵਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕੀ ਸੈਂ ਮਿਸਰ, ਲਿਖੀਆ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਚਿਕਰ ਹੈ? ਨਹੀਂ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੇ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਯੱਧ ਬਾਰੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਨਕਸ਼ਾ ਲਿਆ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵੇਖੀ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਪੁਚਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਾਰੇ ‘ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਏਸੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ। (ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਆਸ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵੀ ਭੱਠਾ ਬਹਿੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਡਿਗਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।) ਹਰ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਆਸ ਹੈ, ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਇਗੀ।

ਇਕ ਔਖੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਗ਼ਰੀਬ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੋੜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਹਿੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਲਵੋ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਣੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿਨ ਤਕ ਰੋਟੀ ਬਦਲੇ ਜੂਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਨਾ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਲ ਸਿਰੜ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਛਲ ਨਾਲ ਭਰਤੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ, ਬਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜਵਾਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ—ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਆਰਥਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ—ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਮਨਜ਼ਲ ਜੇਨਰਲ, ਜਾਂ ਕਰਨਲ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ ਪਤਨੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਬੀਤਦਾ ਹੈ, ਕਿਰਪਾਲ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਅਮਨ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੇ ਤਾਂ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਹਨ। (ਇਸਦੀ ਕੁਛ ਵਿਆਖਿਆ 'ਈਤਿਹਾਸ ਨਹਿਰ ਤਕ' ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ।) ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੇ ਜੰਗ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਮਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸਦੇ ਪੰਜਤਾਲੀਵੇਂ ਕਾਡ ਉੱਤੇ ਕਈ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਡ ਕਢ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਐਸਾ

ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਾਰਨ? ਇਨਸਾਨ ਨਾ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਨਾ ਸ਼ੈਤਾਨ। ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਵੀ ਇਕ 'ਇਨਸਾਨ' ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

“ਕਬਹੂ ਜੀਅੜਾ ਉਭਿ ਚੜ੍ਹਤੁ ਹੈ, ਕਬਹੂ ਜਾਇ ਪਇਆਲੇ।

ਲੋਭੀ ਜੀਅੜਾ ਬਿਰੁ ਨ ਰਹਤੁ ਹੈ, ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਭਾਲੇ।”*

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਰਖੋ। ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਬਦਨਾਮ ਮੁਟਿਆਰ ਹੈ, ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਕਾਂਡ ਸੱਤ) ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਹਿੰਦਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਉਹ ਉਮਰ ਹੈ, ਜਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਓਥੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਲ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਂਡ ਪੰਜਤਾਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਿੰਦਰ ਬੰਦੀ ਛਾਤਮਾ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਤੀਰਕ ਭੁੱਖ ਨੇ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਛਡਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵਾਂ ਕਿਰਪਾਲ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਥੇ ਮੈਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਇਕ ਵਾਕ ਦਿਤਾ ਹੈ : “ਭੁੱਖਾ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈ”। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਨਿਸਚਾ ਹੈ।

“ਖੁਧਿਆ ਵੰਤੁ ਨ ਜਾਣਹੀ ਲਾਜ ਕੁਲਾਜ ਕੁਬੋਲੁ।”†

ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਹਾਣੀ ਸਿਪਾਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮਹੀਨਿਆਂ—ਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਂ—ਬੰਧੀ ਗੱਭਰੂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਭੁੱਖ ਦੇ ਮਾਰੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹਤਕਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਲਿਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

ਲੰਮੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਘਰੇਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੀ ਸੁਲਝਾਈਆਂ

* ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੮੭੬।

† ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੩੧੭।

ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਕਿਰਪਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਝੂਠੀ ਖਬਰ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਸਾਉ ਸਮਾਜ' ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਿਰਪਾਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜੇਠ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਜੇਠ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੇ ਮਨ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਦਲਾ। ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇਵੀ ਕਿਰਪਾਲ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਿੰਨੇ ਰਾਹ ਸਨ: ਆਤਮਘਾਤ, ਜਾਂ ਮੌਲੇ ਮੌਲੀ ਬਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਖ਼ੂਨ, ਤੇ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਭਚਾਰ। ਕਿਰਪਾਲ ਤੀਸਰੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਪਤੀ ਉਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਧਰੋਂ ਲੜਾਈ ਮੁਕਣ 'ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਭਰੋਂ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ, 'ਹੁਣ ਕੀ ਬਣੇਗਾ'। ਏਥੇ ਨਾਵਲ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਕਈਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ, ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਲ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਕਲੰਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲੁਟੇਰਾ ਸ਼ੇਰਾਨ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਜੇ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ 'ਜੰਗ' ਵਾਸਤੇ ਘਿਰਣਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ 'ਹੁਨਰ ਸਫਲ ਹੈ'।

ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ :—ਸਭ ਚੌਂ ਬਲਵਾਨ ਪਾਤਰ ਹੋ 'ਤਾਈ ਸਾਬੂ'। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗੀ।

ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਤਾਬ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਛ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਢਾਡੀ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਏਨਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ, ਏਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਤਾਈ ਸਾਬੂੰ ! ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਹੋਰ ਸੀ ।
 ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਭਰ ਜਵਾਨ ਸਾਂ । ਅਸੀਂ ਹੱਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਅੱਠ
 ਦਿਨ ਓਥੇ ਰਹੇ । ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਤਾਈ ਸਾਬੂੰ ਦੇ ਘਰ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਗਏ ।
 (ਅਸਲ ਨਾਮ ਹੋਰ ਸੀ ।) ਉਹ ਪਿੰਡ ਮੋਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਨੱਗਰ
 ਸੀ । ਏਸੇ ਨਾਤੇ ਮਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਬਾਲ
 ਵਿੱਧਵਾ ਸੀ । ਉਹਦਾ ਪਰਵਾਰ ਸੀ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ । ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਕੁੜੀਆਂ
 ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤੀ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ । ਮਾਈ ਬੜੇ ਹਸਾਉਣੇ ਤੋਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ
 ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, "ਵੇਖ ਬੀਬਾ ! ਉਵੇ
 ਤਾਂ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪਰੋਹਣਾ ਏਂ, ਪਰ ਜੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਤਾਂ
 ਉਦਾਲੇ ਭਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖ ਲੈ । ਜਿਹੜੀ ਪਸੰਦ ਕਰੇ, ਓਹਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ
 ਤੋਰ ਦਿਆਂਗੀ ।"

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 'ਤਾਈ-ਸਾਬੂੰ' ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਓਹਾ ਮਾਈ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ
 ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਕੁਆਰੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਉਡਲਦਾ ਲਾਵਾ, ਉਹਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਥੱਲੇ
 ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਉਹਾ ਹਾਲ ਲਗਭਗ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ ।

ਚਰਾ ਸੂਚੀ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ । 'ਬਦਲਾ' ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੈ, ਤੇ
 ਛਪਿਆ ਪਹਿਲਾਂ । ਕਾਰਨ । ਹਰ ਪੁਸਤਕ (ਮਾਸ ਕਰ ਨਾਵਲ) ਛਾਪਣ ਤੋਂ
 ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ । 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ
 ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਕਈ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਤੇ
 ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਹੱਥ-ਲਿਖੇ ਖਰੜੇ
 ਅਜੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਪਏ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਭਾਤੀ ਮਾਰਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ, ਕਿ
 ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਾਟ ਛਾਟ ਨਹੀਂ । ਸੱਧ-ਸੁਧਾਈ ਕੇਵਲ ਬੋਲੀ ਦੀ ਹੈ ।
 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਹੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

"ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਲੁਕਾਇਕੇ ਜੰਗ ਕੋਲੋਂ,

ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਗੁੜ ਖਾਈਏ ਜੀ ।"

ਹੁਣ 'ਆਪਣਾ ਹੀ ਗੁੜ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਆਪਣਾ ਗੁੜ ਹੀ' ਕਰ ਦਿਹੋ, ਤਾਂ
 ਤਰਤੀਬ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ।

ਬਦਲਾ—ਮੈਣੇ ਦੇ ਬੀਜ ਪੱਕ ਕੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਪਰ ਮੀਂਹ
 ਵਰ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਹਲ ਵਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਓਵੇਂ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ

ਹਨ। ਮੈਸਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਚੇਤ-ਮਨ ਵਿਚ ਭੁੱਲੀਆਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਤੇ ਹੀ ਜਾਗ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਇਹ ਨਾਵਲ 'ਬਦਲਾ'।

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਕੋ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ। ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਈਆਂ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ 'ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ' ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਜਿਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਓਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਨੱਚੀਆਂ ਤੇ ਸਰਾਬ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਅਮੀਰ ਮਿੱਤਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਕ ਭੇਤੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, 'ਅੱਜ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮਨ-ਚਾਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉਭਾਸਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਓਹੋ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲਤਾਏ ਹੋਏ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਖੁੰਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਬਣ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਚਰਾਗੇ, ਝੰਡਾ, ਸਰਾਜ ਕੰਮੂ, ਪੀਰਾ, ਬੁਝੇ ਹੋਏ ਥੱਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਅੰਗਿਆਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਮਿੱਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੌਮਲ ਕਲੀਆਂ, ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸੂਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੂਲੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵਰਨ ਲਤਾ ਸੌਨੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਕੈਦਣ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜੋ ਪਿਆਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਫੁਰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੁਰਨੇ, ਨਿਰੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਲੱਡੂ, ਜੋ ਧੁਖਦੀ 'ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਸਗੋਂ ਸ਼ੰਕ ਵਧਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤੀ ਸੁਆਣੀਆਂ ਸਦਾ ਏਸੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਕੇ ਮਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਂ, ਜੋ ਮਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪ ਵੀ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ

ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਹੈਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਲੀਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੈ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗੀ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਪਾਰਟੀ ਵੀ 'ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ' ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੇ, ਉਹ ਉਸੇ ਧੜੇ ਦਾ ਮੁਦਈ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬਣੇ 'ਤੇ ਉਹ ਬਾਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਬਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੀ ਫੈਡ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਬਦਲੇ ਲਏ ਹਨ।

ਨਾਜੋ ਤੇ ਸਵਰਨ ਲਤਾ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹਨ, ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ।

੮. ਪਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ—ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਸ. ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ 'ਕੈਰੋਂ' ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ (ਚੰਦੀਗੜ੍ਹ) ਬੈਠਾ ਸਾਂ। 'ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ' ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਕੋਈ ਆਹਲਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫ਼ਾਈਲ ਲਈ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। 'ਕੈਰੋਂ' ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕੁਛ ਨੁਕਤੇ ਸਮਝਾਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਬੱਸ, ਛੋਟੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ।"

ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਤੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, "ਨਹੀਂ।"

ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬੜਾ ਘੁਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਈਲ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ, ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ।"

ਗਿਣਤਿਸਿਥ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਫਿਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, "ਨਹੀਂ।"

ਇਸ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਏਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਵਾਂ। ਸਾਇਦ 'ਕੈਰੋਂ' ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਗਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਕੌੜੀਆਂ ਕਸੈਲੀਆਂ ਕਹਿ ਹੀ ਦੇਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਇਕ ਕੋਟ-ਪੇਂਟ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਮੀਜ਼ ਪਜਾਮੇ ਤੇ ਨੀਲੀ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਟੋਕ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੂਟ ਦੀ ਕੀ ਇੱਛਤ ਰਹੀ।

ਕੈਰੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਉਇ! ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਘੂਰ ਘੂਰ ਕੀ ਵਿਹੰਦਾ ਏ, ਉਹ ਵੀ ਕੁਛ ਹੈਗਾ ਏ। ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛ, ਕਿ ਨੁਕਸ ਕੀ ਏ।"

'ਦਸੋ ਜਾ!' ਉਹਨੇ ਏਨੀ ਰੁੱਖੀ ਵਾਜ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਹੋਛਾਪਨ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਭਈ ਸਾਹਿਬ! ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਲਈ, ਟਰੈਕਟਰ ਆ ਗਿਆ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨਾਲ ਵਾਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਹ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਦਸਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਭੁਗਤਾ ਲਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਚਾਲੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ 'ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ ਰਾਹੀਂ' ਕੁਝ ਆਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਐਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਹੈ।'

ਅਫਸਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਕੈਰੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੀਤਲ ਸਾਹਿਬ! ਏਨੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਕਤਾਬ ਲਿਖੋ। ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਰਕਾਰ ਖਰੀਦ ਲਵੇਗੀ।"

ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ' ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ।

(ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਹ ਨਾਵਲ ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚ ਕੌਰਸ ਵਜੋਂ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।)

ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਮਾਦਾਰ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਰਾਮੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਅਨੌਕਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭੈਣ ਜੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੈ।

੧੯. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ—ਇਸ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫਿਲਮ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੂਪ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੌਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ। ਅੰਤ-ਜਿੱਤ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੨੦. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ—ਇਹ ਵੀ ਫਿਲਮ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ 'ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, (ਲੋਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਹੋ) ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਕੁਛ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੨੧. ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ—ਏਨਾ ਆਪ ਪਿਛੇ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋ, ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ

ਮਲਾਇਆ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ,

“ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਫਲ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਭੁਗਰਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਕਹਾਣੀ ਇਉਂ ਹੈ : ਪਿਆਰੂ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਲਫ਼ਗਾ ਕਿਸੇ ਨਾਬਾਲਗ਼ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਕਢ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਘਰੇ ਮੰਗਲ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਕੇ ਮਲਾਇਆ ਜਾ ਵੜਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ‘ਪ੍ਰਕਾਸ਼’। ਮੰਗਲ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੀਨਾਂਗ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਨਾਂਗ ਤੋਂ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਈਪ੍ਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਗਤ ਹੈ, ਪਰ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਕਸਾਈ। ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਥੇ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਉਥੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ‘ਤੰਜੰਝ ਮਾਲਮ’ ਦਾ ਕਰਮਦੀਨ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਬਾਲ ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਦੀਨ ਤੇ ‘ਭੋਲੀ’ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਧਰਮ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਕੁਛ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਾਤਰ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਜਾਪੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦੇਂਦੇ। ਵੀਹ-ਵੀਹ ਮੀਲ ਤਕ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ‘ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਇਕ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਕੀਰਤਨ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਚੇਚਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਇਆ। ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, ਤੇ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿਤਾ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਦਿਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਸਰਦਾਰਾ ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਨ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਆਂ। ਸਾਡਾ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਣਿਆਂ ਏ, ਜੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਵੇਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਨੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਡੋਲਿਆ ਏ। ਐਸਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ?) ...ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। “ਸਾਡੇ ਘਰ ਬਾਲ ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਔਲਾਹ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪਲੇ ਪਲਾਏ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਉਹਨਾਂ

ਨਿੱਕਿਆਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਮਾਂ ਪਿਉ ਮਰ ਗਿਆ। ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਨਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਈਆਂ ਨਾ ਮੌਲਵੀ ਤੋਂ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ, ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੇ, ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ।... ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ ਮਰ ਗਈ ਏ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਗਭਰੂ ਨੇ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਢਿੱਡੋਂ ਜੰਮੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ।")

ਓਹਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਰਮਦੀਨ। ਇਕ ਮੁਸਲਮ ਲੜਕੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਬਾਪਾ! ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਵੋ।" ਤਾਂ ਕਰਮਦੀਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਤੈਨੂੰ ਪਾਲਣ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਏ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ, ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਨ ਨਹੀਂ।"

ਕਰਮਦੀਨ ਤੇ ਭੋਲੀ, ਦੋਵੇਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੁਆਲਾਲੰਪਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਹੋ ਜੇਹਾ ਬੱਚਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾਦਕਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਉਹ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਉਜੱਡ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਨਰਮ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਨਿਮਾਣਾ।

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

"ਕਿਸੇ ਬੇੜਾ, ਕਿਸੇ ਅਗਲਾ, ਖਾਲੀ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।"*

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰ੍ਹ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਜਾਗੇ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸਵਰਨਲਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨਲਤਾ ਦੇ ਮਾਪੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਈਰਖਾਲੂ ਕਵੀ 'ਚੰਦਨ' ਭਾਨੀ ਮਾਰ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਂਦਾ।

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, 'ਕੈਦੋ' ਇਕ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੁੜਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਤ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਕੈਦੋ' ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੋ 'ਚੰਦਨ' ਵਾਰਸ ਸਾਹ ਦਾ ਚੁਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਪਾਤਰ 'ਕੈਦੋ' ਸਮਝ ਲਵੋ।

ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾਦਕਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦਾ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ

* ਸਾਰੰਗ, ਮ: ੨, ਪੰਨਾ ੧੨੬੮।

ਰੜਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਨਲਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਦੇੜ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਦੇਸ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਵਲ 'ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ' ਦੀ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਜੋ ਥਾਂ ਮੈਂ ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਹਨ, ਸਭ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਵਸਦੇ ਮਲਾਈਆਂ ਤੇ ਚਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸੱਭਯਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਛੋਹਾਂ ਹਨ।

੧੨. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੈਸਾ—ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ ਹੀ ਇਸਦਾ ਮੁਖਬੰਦ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਵਾਲਾ ਵਿੱਚਿਆਰਥੀ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਤਾਂ ਹਾਂ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਕ ਪਾਗਲ ਫਿਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਟਿਕਾਣਾ ਉਹਦਾ ਕਬਰਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ 'ਮਜ਼ਨੂੰ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਕਿਸੇ ਰੱਬ-ਤਰਸੀ ਕਣਕੇ ਰੋਟੀ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਖਾ ਲਈ। ਉਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ। ਤੇੜ ਉਸਦੇ ਦੋ-ਕੁ ਗਜ਼ ਦਾ ਸਾਫਾ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਬੱਸ। ਸਰੀਰ ਨਿਰਾ ਪਿੰਜਰ ਸੀ।

ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਦਸਦੇ, ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਨਸ਼ਾਂ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਈ ਸਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰੋਂ ਗੁੰਮ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਹੜੀ ਖਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਕਸੂਰ ਖਿਚ ਲਿਆਈ। ਪਰ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਬੱਸ, ਹੁਣ ਉਹਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਕਬਰ ਦਾ ਸਰ੍ਹਾਣਾ।

ਗ਼ਰੀਬੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਅਮੀਰ ਦਾ ਗੁਆਂਢ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਸਹਿ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਅਮੀਰ ਮੋਹਰਬਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਮਿਲਖੀਆਂ ਤੇ ਜੱਗੀਆਂ ਦੀ ਹੈ।

ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ, ਜੋ ਸਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਧੀ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

੧੩. ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ—ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਧਾ

ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਿੰਡੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਛਪਿਆ 'ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ'। ਉਸ ਵਿਚ 'ਗਦਰ ਲਹਿਰ' ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸਰਾਭਾ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬੁਰੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਲਨਸਾਰ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹਿਲਾਈ।

"ਬਾਬੂ ਜੀ! ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਬਹੁਤ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫਿਹਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਭਾਵ, ਉਹ ਅੰਤਿਵਾਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਗਾਂਧੀ-ਵਾਦੀ ਹੋ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਰਾਂਤੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੇਖੋ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਮੁਗਲਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਰੂਸ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਵੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਵਧੇਰੇ ਰੜਕਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੇਫੀਆਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ (ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ)। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਗਨ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਉਹ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਲਾ ਕੇ ਗਦਰ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਅੰਤ ਉੱਠੀ-ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਗਭਰੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਗੱਲ ਕੋਈ ਜਚਾ ਨਹੀਂ।"

ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਹਸਦਿਆਂ ਹਸਦਿਆਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਉ, ਭਾਘਾ! ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਵੇਚਣਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ (ਰੋਮਾਂਸ) ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਕੌਣ?"

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ, 'ਕੀ ਨਾਵਲ ਵਾਸਤੇ ਬੇ-ਲੋੜਾ ਰੋਮਾਂਸ ਚਰਚੀ ਹੈ?' ਸੋ ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰ ਲਈ, ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ

ਵਿਚ ਬੇ-ਲੋੜਾ ਰੋਮਾਂਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਸ ਪੱਖੋਂ 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਇਕ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਜਨ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ (ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦਾ) ਰੋਮਾਂਸ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਕੁਛ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨ-ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ :

੧. ਇਕ ਵਿਆਜ਼ੀਆ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ (ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ) ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੂਦ ਦਰ ਸੂਦ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਕਮ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਫ਼ਸਾਦ ਤਕ ਵੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣ। ਉਸਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਸਾਮੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੜਪਣਾ ਹੈ। ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਜ਼ਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ।

੨. ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ (੧-੧੫) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤਾਲੀ ਤਕ ਚੱਲੀਆਂ ਪਰਸਿਧ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।

੩. ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਹੋਰ ਕੁਛ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ : ਇਕ ਪਤਨੀ ਤੇ ਛੋਟਾ ਪਰਵਾਰ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਤਨੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਪਰਵਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਰਕ ਹੈ।

ਗ਼ਰੀਬ ਤਬਕੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਇਕ ਜਿੱਲੂਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕਵਾਰ ਫ਼ਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ, ਚਲਾਕ ਤੇ ਮੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਿਣ-ਮਿਥ ਕੇ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁਛ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਛੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ।

ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧੈਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੋਰਚੇ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 'ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ' ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ— ਢਾਡੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੇਰਾ ਏਨਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਖੁਫ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਖੋ-ਭਿੱਠੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ—ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ—ਮੈਂ ਲੋੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਮਿਥ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਦਾ ਸੁਭਾਉ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਦੀਪਾ, ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਇਲਮਦੀਨ, ਗਹਿਣਾ ਲੁਹਾਰ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਨਗੇ। ਭਜਨ ਕੌਰ, ਜੇਨਾ, ਫਤਹਿ ਬੀਬੀ ਵੀ ਕੋਈ ਅਨੋਖਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ। ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੋਖਾ ਪਾਤਰ ਹੈ 'ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ'। 'ਫੂਹ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਡਾਲੀ' ਨਾਲ ਅਜੇਹੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਘੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜ ਸੀ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਪਾਤਰ ਦੀ, ਜੋ ਦੋ ਸੱਖਣੇ ਹੱਥ ਖਲੇ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਰਫੀਆਂ, ਭਾਲੇ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਝੁਕ ਜਾਣ। ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਫਿਰਕਾਦਾਰਾਨਾ ਅੱਗ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਲਹੂ ਦੀ ਹੌਲੀ ਖੇਡਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਨੂੰਨੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪੱਕੀਆਂ ਨੀਹਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬਨਾਉਣੀ ਨਾ ਜਾਪੇ।

ਕਈ ਸੱਜਣ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਕੀ ਤੂੰ 'ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ' ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ? ਇਹ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਸੱਚਾ ਪਾਤਰ ਹੈ?" ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਹੈ 'ਹਾਂ'। ਪਰ ਇਹ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ (ਮਿਸ਼ਰਣ) ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ ਕਾਪੀਆਂ ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ। ਕਈਵਾਰ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਲਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਬੜਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਦੇ 'ਦੋਸ਼' ਵਿਚ ਉਹ (ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ) ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕੈਦ ਹੋਏ ਸਨ।

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰਾ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ

ਵਿਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਫਲਤਾ ਕਿਸੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਤੇਗ਼ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਪਿਤਾ ਜੀ! ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਵੀ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿਹੋ, ਤਾਂ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੁਛ ਸੁਧਰ ਜਾਇਗੀ।"

ਦੋ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਸੋਚਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਪੁੱਤਰ! ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅੱਠੀਂ ਪਹਿਰੀਂ ਦੇ ਫੁਲਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਇਕ ਫੁਲਕੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਵੇਚਣੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੇਚਣੀ, ਧਰਮ ਵੇਚਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ।"

ਜਦ ਮੈਂ 'ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ' ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪਾਤਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਾਬੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਗਏ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਹੋਈ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤੁਹਾਥੋਂ ਸੂਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ, ਕਿ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ।"

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ! ਲੇਖਕ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਸੂਤੇ ਸਿੱਧ, ਜਾਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਭ ਕੁਛ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਵਿਆਜੜੀਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਰੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਓਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਇਲਮਦੀਨ ਨਾਲ ਸੀ।

ਆਖਰੀ ਗੱਲ : ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਲਮਦੀਨ ਲੰਗੋਟੀਏ ਯਾਰ ਸਨ। ਸ਼ਾਤਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਬੇਗ਼ਰਜ਼ ਮਿੱਤਰਤਾ ਮਰੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਤ ਵਿਚ, ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਓਹਾ ਇਲਮਦੀਨ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਛੜਨ ਲਗਿਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿੱਤਰ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਹੋਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੈਰਾ, ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹੇ ਹੋਏ ਕੁਛ ਵਾਕ, ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

੧੭. ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ—ਇਹ ੧੯੬੫ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਕਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੱਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਹੋਲੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਖੂਬ ਖੇਡੀ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਪੇਸ਼ਨਗੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੱਜ ਇਹ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਨੇ, ਭਲਕੇ ਟੈਂਕਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਗੇ। ਪੈਂਹਠ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਆ" ਤੇ ਮੈਂ "ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ" ਲਿਖਿਆ। ਦਸ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੬੬ ਨੂੰ 'ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਸਮਝੌਤਾ' ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਬਦਲਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ। (ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ)। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਾਂ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਛਪਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਵਧੇਰੇ ਤਸਦੀਕ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਡੀਫੇਨਸ ਮਨਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਕਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਯੋਧੇ ਨੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾਏ ਹਨ, ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਬਹਾਦਰੀ ਬਦਲੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਦਸ-ਕੁ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੈਂ-ਕੁ ਸਫ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟਾਈਪ ਹੋਇਆ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਠੋਸ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਵੇਖੇ ਡਿੱਠੇ ਹਨ। ਭਿੱਖੀਵੰਡ ਵਿਚ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਦੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਓਪਰਾ ਜਾਪੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾ ਆਮ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਚੀਰੇ ਜਮੀਨ

ਅਲਾਟ ਕਰਾਉਣੀ, ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਚੀਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਢੁਕਵੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਤੇ ਅੰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ : "ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਛਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ।"

ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਸ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ" ਲਿਖਿਆ। ਇਕ ਹਿੱਦੀ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਸੀਮਾਏ" ਵੀ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਆਖਰੀ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਿਫ਼ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਏਗਾ, ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ।

੧੫. ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ—ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਸੰਸਥਾ 'ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ' ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਹ ਤੂਤਾਂਵਾਲਾ ਖੂਹ ਦਾ (ਤਸਵੀਰ ਦਾ) ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਜਿਹੀਦਾਰ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਨਾ ਸਾਹਿਤੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ, ਵੱਡਾ ਜ਼ਿੰਦੀਦਾਰ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਧ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਡੁੱਡਾ ਤੇ ਬਸੰਤ ਕੌਰ। ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵੇਖੇ ਡਿੱਠੇ ਹਨ। ਡੁੱਡਾ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਇਕ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੰਮਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਤੇ ਇਕ ਆਦਿ ਧਰਮੀ। ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਪਾਤਰ ਹੈ।

ਤੇ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ? ਚੌੜੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਜਣ ਮਿਲਿਆ। ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁਟ ਲਿਆ। ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹਣ ਕੁਝ ਫੁਰਮਾਓ ਵੀ ?" ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਘਰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰ ਤੂੰ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨਾ ਬਣ ਜਾਈਂ।" ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਵਡਾਦਾਰ ਰਹਾਂਗਾ। ਕਮਾਲ ਦੇ।"

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਕਿਥੇ ਵੇਖੀ। (ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ।) ਇਕ ਘਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਜਥਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਣ ਗਏ।

ਉਸ ਬੀਬੀ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜਤਾਲੀ-ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਬੜਾ ਰੁਹਬ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗਭਰੂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕਾਕਾ! ਤੂੰ ਗਿਆਨੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੌਰ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਛ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ।"

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਉਹ ਗਭਰੂ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਘੰਟਾ-ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੋਵੇਂ ਦਲੀ ਉਮਰ ਸਾਂ। ਨਾ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਸੀ, ਨਾ ਭੈ। ਉਸ ਬੀਬੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ ਇਹ ਸੀ। "ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਦਿਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਫੌਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ। (ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।) ਕਦੇ ਸਾਡਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਏਸੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਦੋ ਇਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂ? ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਟਿਆਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਵੀਂ ਆਈ ਨੂੰ ਚੰਗੀ-ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਕਹੀ। ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।...ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਬੁਲਾਏ ਚਲੀ ਗਈ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ', ਮੈਂ ਚੱਲੀ ਹਾਂ।' ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆ ਲੈਣ ਦਿਹੋ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛ ਕੇ...'। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, 'ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਨਹੀਂ' ਸੀ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਈ ਸਾਂ, ਸੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਲੀ ਚੱਲੀ ਹਾਂ।'...ਗਿਆਨੀ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਆਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨਕੇ ਬੜੇ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਤੇ ਬੱਸ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸੌਂਕਣ ਨਾਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ। ਸੱਚੀ ਪੁਛਦੇ ਹੋ; ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੌਂਕਣ ਸਮਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਗਿਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੈਥੋਂ ਮਨ ਉਕਤਾਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ। ਵਾਹਵਾ!.....।"

ਉਹ ਹੈ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਦੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਆਂ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਛ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਸਰਵਣ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ, (ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ) ਪਰ ਸਰਵਣ ਦੀ ਮਾਂ—ਸਵਰਨੀ—ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤ ਹੈ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰਵਣ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ । ਜਰਨੈਲ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਮਾਂ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਡੁੱਡੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਵਣ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸਨ ।

(ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੋ, ਤਾਂ ਵੇਖੋ "ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ" ।)

੨੬. ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ—ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਲੜਕੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚੀ । ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਫਰਖੀ ਹਨ । ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਪਿੰਡ 'ਖਾਰਾ' ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੈ ।

ਕਿਸੇ ਇਕ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨੀ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ । ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਪੀੜ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਚੋਖੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ । ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਕਈ ਵਿਆਹ ਕਰਾਏ । ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ ਸੀ । (ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ ਸਨ) । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟੀ ਸੀ । ਰੱਬ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ । ਔਲਾਦ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਾ ਹੋਈ । ਛੋਟੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਬੁੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਕੋਲ ਲੈ ਆਈ । ਸ਼ਾਮੋ ਉਸ ਤੋਂ ਚੋਥੇ ਥਾਂ ਛੋਟੀ ਸੀ । ਉਹ ਛੇ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਆਈ, ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਣ ਤਕ ਓਥੇ ਰਹੀ । ਉਹ ਓਸੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੈਂਕਾ ਪਿੰਡ ਸਮਝਦੀ ਸੀ । ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨ ਭੈਣ ਭਣਵਾਈਏ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਣ

ਵਾਸਤੇ ਕਹਿਣਾ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਧੀ ਆਂ।'

ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਪਾਹਣੇ ਦੇ। ਮਗਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਸੀ, ਤੇ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰ-ਸੰਤਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਗਰਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸਖਤ ਈਰਖਾ ਸੀ।

ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਵਾਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮੋਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਇਆ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸਗਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਉਮੈ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਟ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਲਈ, ਕਿ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਣਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਲਵਾਤੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੁਆਈ। ਪਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੜੇ ਖਲਵਾਤੇ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਨਾ ਲਾਇਆ।

ਫਿਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਲੁਆਈ, ਤੇ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੋਰੀ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਦਿਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਮੰਨਿਆ। ਸੋ ਗੱਲ ਮੁੱਕ ਗਈ।

ਫਿਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੇ ਨਾਬਾਲਗ਼ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜ਼ਮਾਨਤਾਂ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਰ੍ਹੇ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ।

ਛਿੱਬੇ ਪੈ ਕੇ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਉਸਤਰੇ ਦੇ ਫੱਟ ਲਾ ਕੇ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਰਾਦਾ ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਕੇ ਬਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮੋਂ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਮੋਂ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਅੰਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਲ ਫ਼ਰੇਬ ਕਰ ਕੇ, ਘਰਦੀ ਤੇ ਸੱਸ ਉੱਤੇ ਦਬਾ ਪਾ ਕੇ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਮੋਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਸੀ। ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਸ਼ਾਮੋਂ ਅਜੇ ਸੱਲਾ ਸਾਲ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵ ਦਾਦੇ-ਪੋਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੇ

ਉਸਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੇ ਆਪਣਾ ਪੇਂਕਾ ਪਿੰਡ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਦੁੱਡੇਗੇ ਮਾਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਓਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 'ਵਹੁਟੀ' ਬਣ ਕੇ ਆ ਗਈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਛੋਟੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘੁੰਡ ਨਹੀਂ ਲਾਹਿਆ।

ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੜੀਆਂ ਬਾਲੜੀਆਂ ਖੇਡਦੀਆਂ ਬੋਲੀ ਪਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :
'ਜਿਹੜੀ ਗਿੱਧਾ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਰੰਨ ਬਾਬੇ ਦੀ।'

ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਸ਼ਾਮੇ 'ਬਾਬੇ ਦੀ ਰੰਨ' ਬਣ ਕੇ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਕੱਟਿਆ। ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖਣ ਗਿਆ। ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਓਥੋਂ ਮਰੀ ਹੋਈ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤੇ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ, ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਮਲੀ ਵਾਂਗ ਧੁਖਦੀ ਸ਼ਾਮੇ ਸਿਵੇ ਵਿਚ ਸਭ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਈ।

ਘਰ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ, ਉਸਨੂੰ ਹੈਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਭੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਲਹੂ ਵਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਹ ਹੈਜ਼ੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰੀ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਆਤਮ ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਮੈਂ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਬੜਾ ਬੇਚੈਨ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੰਤ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ, 'ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੈਨ ਆਇਆ।'

ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਵੇਖੇ ਡਿੱਠੇ ਹਨ। 'ਰਾਜ' ਵੀ ਕੁਛ ਵੇਖਿਆ ਡਿੱਠਾ ਤੇ ਕੁਛ ਕੁਛ। ਕਲਪਤ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਕਲਪਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੱਜਣ (ਕਵੀ) ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਰਾਜ' ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਜ਼ਬਥਾਤੀ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ, 'ਕਾਸ! ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਵਰਗੀ ਸਾਬਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ।'

੧੭. ਸੁੰਢਾ ਆਹਲਣਾ—ਇਹ ਇਕ ਛੋਟਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਸਭ ੧੫੬ ਦਾ । ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਮੇਰਾ ਵੇਖਿਆ ਡਿੱਠਾ ਹੈ । ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਸਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ, (ਜਿਸ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ।) ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਆਪਣਾ । ਨਾ ਪਤਨੀ, ਨਾ ਪੁੱਤਰ, ਨਾ ਭਰਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀ । ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ । ਉਹਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਬੱਲੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਕੱਲ੍ਹਾ ਆਦਮ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤੇ ਛਪਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ । ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਨਾਵਲ (ਅਜੇ ਤਕ) ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਹੈ ।

ਦੋ ਅਧੂਰੇ ਨਾਵਲ—੧੯੭੪ ਵਿਚ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ (ਸਗੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ) ਹੋਈ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਢਾਡੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । (ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਕਦੋਂ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ ।)

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਉਹ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ" । ਪਰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ ।

ਰਸ਼ੀਅਨ ਨਾਵਲਕਾਰ "ਸੋਲੋਖੋਵ" ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ "ਤੇ ਭਾਨ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ", ਮੈਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ । ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ । ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਲੈਣ ਤਕ) ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ । ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ "ਸਿੰਘ ਬੁੱਕੇ" । ਥੋੜਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ । ਵੈਸੇ ਮੇਰੀ ਰੀਝ ਹੈ, ਕਿ ਕਦੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੂਰੇ ਕਰ ਸੱਕਾਂ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰ "ਸਿੰਘ ਬੁੱਕੇ" ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ।

ਕੁਛ ਆਲੋਚਕਾਂ ਬਾਰੇ—ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤਾਂ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਨਾ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵੀ; ਤਾਂ

ਉਹ ਇਸ ਬਿਜਕ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਇਕ ਢਾਡੀ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ।

ਸਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਉਹ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ' ਵੱਲੋਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਛ ਸਫ਼ੇ ਲਿਖ ਦਿਤੇ। 'ਸੋਧਕ ਸਾਹਿਬ' (ਮੈਂ ਨਾਮ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਆਪ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।) ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਇਉਂ ਕਢ ਦਿਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਲਾਹ ਤਾਲਾ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਪਰਚੇ (ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ) ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ. ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਹਸਰਤ' ਨੇ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲੜਾ ਐਮ. ਏ. ਨੇ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਝੜ ਲਹਿੰਦਾ ਗਿਆ। ੧੯੭੩ ਵਿਚ ਸ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ, "ਨਾਵਲ ਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ" ਜੋ 'ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ' ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਛਾਪੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚਵਾਨ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ : ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੱਸ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲੜਾ, ਪ੍ਰੋ. ਵਿਨੋਦ, ਸ. ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਤੇ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ। ਸ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁਖਬੰਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

'ਜੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਬਾਰੇ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ, ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੋਭਾ ਕਰਨੀ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਛ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਜੁਝਾਉ ਦਿਤੇ ਹਨ (ਜਾਂ ਸ਼ੰਕੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ) ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੁਛ ਵਿਚਾਰ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਉਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ੀ ਕਰਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਮਹਾਨ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਫਲ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੀਤਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੋਲਾ, ਲਾਰੇਸ ਅਤੇ ਵਾਲਟੇਅਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਤੈਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਉਤਰ—"ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਛਮੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਯਤਾ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕਰਮ ਓਧਰ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ, ਏਧਰ ਉਹ 'ਪਾਪ' ਜਾਂ ਆਚਰਣ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ : ਰੂਸੋ ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ (ਮਾਮ) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਰੂਸੋ ਨੂੰ ਕਾਕਾ (ਪੁੱਤਰ) ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਰੂਸੋ ਕਾਮ-ਪ੍ਰੇਰਤੀ ਵੀ ਓਸੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਤਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲੇਖਕ ਦਾ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ।"

ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਬਾਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਓਦੋਂ ਅਜ ਆਖਰੀ ਨਾਵਲ 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਹੀ ਸੀ।) ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਸਤਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਂਦੇ ਹਨ। "ਹੁਣ ਕਿਰਪਾਲ ਕੀਹਦੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ? ਕਿੰਨੀ ਅਖੁੱਲ੍ਹ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਪਰਸੂਤ ਰੋਗ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਉਤਰ : "ਸਾਡੀ ਸੱਭਯਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਏਹਾ ਮੈਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਰਪਾਲ ਨੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪਤੀ ਮੰਨਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਲੁਟੇਰਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਭਚਾਰ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਤਕ ਗਿਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਇਹ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ।"

ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ "ਸੀਤਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।"

ਉਤਰ :—ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹ 'ਨੀਵਾਂ' ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਆਂਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਅੰਸੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰੇ।

ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ 'ਨਾਵਲ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਹੈ।"

ਉਤਰ :—ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਵੀ ਲਿਖ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸ 'ਅੰਤ' ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰਦਾ, ਕਿ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀ ਹੈ?"

ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਨੇ 'ਤੂਤਾ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਤੇ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਛ ਨੁਕਤੇ ਸੁਝਾਏ ਹਨ, ਜੋ ਲਿਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਲਿਖਣੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਉਤਰ :—ਚਲੋ, ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਤਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਜਾਇਗਾ।

ਪ੍ਰਿੰ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਵਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਮੌਲਕ ਲੇਖਕ ਵੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਰਚਨਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਸ ਨਾਵਲ (ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ) ਵਿਚ ਸੀਤਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ, 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਵਾਕਰ ਫਿਰ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਹੈ।"

ਉਤਰ :—ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਵੀ 'ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਸਭ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਘਾਤ ਹਨ। ਜੇਹੇ ਜੇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜੇਹੀ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਿੰ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ :—"ਸੀਤਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਅੰਸ ਉਤਨਾ ਨਹੀਂ ਉਘੜਦਾ।" (ਭਾਵ, ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।)

ਉਤਰ :—ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਜੀਵਨ

ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੇਗਾ। ਥੱਚੇ ਦੇ ਅੰਗੂਠਾ ਚੁਸਣ ਵਾਂਗ ਉਹ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਝੱਲ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜੁਗ ਸੱਚ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੀਤਲ ਆਖਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਉਤਰ :—ਜੇਹੇ ਜੇਹੇ ਜੁੱਗ ਦੇ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਹਰ ਰਾਜ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕੁਛ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਗੇ ਹੀ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਬਦਲਨ ਦਾ ਦਿੱਫ਼ਕ ਰਹੇਗਾ।

ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਰਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜੁਗ-ਪਲਟਾ ਨਹੀਂ? ਫਿਰ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, ਜੁੱਗ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਝਾਉ ਥੋੜੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤੇ ਵਡਿਆਈ (ਮਾਸ ਕਰ ਬੋਲੀ ਦੀ) ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੀਤਲ ਸੁਚੇਤ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਹੀਂ।"

ਉਤਰ : ਨਾ 'ਸੁਚੇਤ' ਨਾ 'ਅਚੇਤ' ਮੈਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲਜ਼, ਲੈਨਿਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦਿਜ਼ਮ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਮਾਰਕਸ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧੈਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਉਪਮਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਵਲ 'ਈਚੇਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ' ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ।

ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ ਦਾ ਲੇਖ " 'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ' ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪਸਾਰ" (ਵੇਖੋ 'ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ') ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ

ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲੜਾ (M. A.) ਮੇਰਾ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਦੋਸਤ। ਇਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾ ਵੀ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ—ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਚੌਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ—'ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ', 'ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ', 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਤੇ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਵਿਚੋਂ ਮਾਸਟਰ ਪੀਸ ਕਿਸਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਲੋਚਕ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ।

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ 'ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ' ਬਾਰੇ ਇਕ ਟਿਪਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ।

ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਕ 'ਮੁਲਾਕਾਤ' ਦਰਜ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਉਤਰ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।' ਇਹ ਬੋਲੀ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਂ ਕਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ। (ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਲੀਆ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤਨੇ ਮਨ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।) ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਨਰੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਹੈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਸਨ। ਕੁਛ ਸ਼ਿਅਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘੋਟਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਮੈਂ ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਬੋਲਣੇ ਤੇ ਔਖੇ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣੇ। ਮਨੋਰਥ ਸੀ, ਕਿ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ 'ਵਿੱਦਵਾਨ' ਸਮਝਣ।

ਸਮੁੰਦਰੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ) ਦੀਵਾਨ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ

ਕੇ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੀ ਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਿਅਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਬਿਆਲ ਹੈ, ਚੰਦਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਲਾਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ, ਜੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲਵੋ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਇਗਾ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ-ਵੰਗ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮੋਹਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਬਜ਼ੁਰਗਵਾਰ! ਆਪ ਜੀ ਦੀ 'ਬੇਨਤੀ' ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਹੁਕਮ' ਸਮਝ ਕੇ ਮੰਨਾਂਗਾ, ਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਠੋਠ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂਜਿਆ ਸੁਆਰਿਆ ਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ। ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ ਠੋਠ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਓਹਾ ਨਿੱਖਰੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗਰਾਹ ਬਣੀ।

ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਮੈਂ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ' ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਨਾਵਲ ਨਵੀਸੀ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ? ਇਸਦੇ ਵੀ ਕੁਛ ਕਾਰਨ ਹਨ।

੧੭੧੬ ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਗੁਰਮ-ਬਿਆਲੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਘਰ ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਭੁੱਖੇ ਤਿਹਾਏ ਤੇ ਨੰਗੇ ਤਨ ਉਹ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਂਦੇ, ਚਰਖੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਉਂਦੇ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ਲ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲਿਆ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਰਮ-ਬਿਆਲੀਏ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਕ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਧਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਭੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਕਿਥੋਂ ਆਵੇ।

ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲ ਕੁਝ ਢਿੱਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਪੰਡਤ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ 'ਪੰਡਤ' ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪੰਡਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਹੀ ਭਾਰਤ ਬੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਲਾਕ ਪੰਡਤ ਨੇ ਆਪ ਬੋਧੀ ਬਣ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਢਾਹ ਲਾ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਹੈ। (ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਈਸਾਈ ਹਨ।) ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੋਧੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਖਤਰਾ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਿਆ। ਸੋ ਉਸਨੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬਚਾਉ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਦਾ।

ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਡਤ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਆਲ ਆਇਆ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾਇਆ, ਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੰਭਾ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤਕ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਖੀ (ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ) ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਅੱਖੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਅੱਖੀ ਬੋਲੀ ਕੋਈ ਵਰਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਸੰਮਤ ਤਾਂ ਐਸੇ ਬਿਖੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੋ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਮਝਣੇ ਔਖੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :—

“ਸੰਮਤ ਸੋਲਾਂ ਸੈ ਗ੍ਰਹਿ ਜਾਨੋ।” (੧੬੦੬)

“ਸਸਿ ਖਟ ਰਿਤ ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਮਤੋ।” (੧੬੬੬)

“ਸਸਿ ਖਟ ਗ੍ਰਹਿ ਪੁਨ ਬੇਦ ਬਖਾਨੀ।” (੧੬੬੮)

ਸੰਮਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਲਿਖਣਾ ਸੋਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ।

ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ (ਉਰਦੂ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਨ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ 'ਅਬਜਦ' ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਝਣਾ ਸੌਖਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।

ا ب ج د ه و ز ح ط ی ک
ع ف ص ق ر ش ت ث خ ذ ض طع

ਭਾਵ, ਅਲਫ਼ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਦੇ (ਏਕੇ ਦੇ ਨਹੀਂ)। ਬੇ=ਦੋ ਦੇ। ਜੀਮ=ਤਿੰਨ ਦੇ। ਦਾਲ=ਚਾਰ ਦੇ। ਅਬਜਦ=1+2+3+4=10। ਹੇ (ਗੋਲ)=5। ਵਾ=6। ਜ਼ੇ=7। ਹੇ (ਜੀਮ ਚੇ ਵਾਲੀ)=8। ਤੋਏ=9। ਯੇ=10। ਕਾਫ਼ (ਡੰਡੇ ਵਾਲਾ)=20। ਲਾਮ=30। ਮੀਮ=40। ਨੂਨ=50। ਸੀਨ=60। ਐਨ=70। ਫ਼ੇ=80। ਸੁਆਦ=90। ਕਾਫ਼ (ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਾਲਾ) 100। ਰੇ=200। ਸ਼ੀਨ=300। ਤੇ=400। ਸੇ=500। ਜ਼ਾਲ=600। ਜੁਆਦ=700। ਜ਼ੋਏ=800। ਗੈਨ=9000।

ਅਰਬੀ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ 30 ਅੱਖਰ ਹਨ।

ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਾਲ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪੇ=ਬੇ ਦੇ। ਟੇ=ਤੇ ਦੇ। ਚੇ ਬਰਾਬਰ ਜੀਮ ਦੇ। ਡਾਲ=ਦਾਲ ਦੇ। ਗਾਫ਼=ਕਾਫ਼ ਡੰਡੇ ਵਾਲੇ ਦੇ। ਝੇ=ਰੇ ਦੇ। ਜ਼ੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਤੀ ਦੇ=ਜ਼ੇ ਇਕ ਨੁਕਤੀ ਦੇ। ਆਦਿ।

ਹੁਣ ਲਿਖਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੇਖੋ।

ਬਗੁਫ਼ਤ ਰਦਵਾਂ 'ਬਿਆ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ'।

ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਬਿਆ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ' ਸੰਨ ਹੈ। ਬੇ=2+ਯੇ=10+ਅਲਫ਼=1+ਮੀਮ=40+ਜ਼ੋਏ=700+ਫ਼ੇ=80+ਰੇ=200। ਸੰਨ ਬਣਿਆਂ 9233। (ਹਿਜਰੀ ਹੈ।)

ਮੈਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬੱਲੇ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਾਉਂਦੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ

ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਦੱਸਣਾ ।
ਫਿਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣਾ । ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ
ਭੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਜਾਂ ਮੰਡਨ
ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਅੱਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ
ਲਗਨ ਹੈ ।

“ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ” ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ।

ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ :—

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ, ਕਵੀ ਸੰਨਾਪਤੀ ।
੨. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ।
੩. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ।
੪. ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ।
੫. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ।

ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ :—

੧. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਿਮਾ, ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ।
੨. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ।
੩. ਪਰਚੀਆਂ, ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ।
੪. ਤੇ ਨੌਂ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ।

ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ :—

ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਹੈ ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਾਗ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ।

ਚੌਥਾ ਭਾਗ ਛਪ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ
ਸੂਰਜ) ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦਸ ਹਾਸਾਂ ਹਨ । ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਾਸਾਂ
ਗਿਆਰਵੀਂ, ਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ), ਛੇ ਹੁੱਤਾਂ ਤੇ ਦੋ ਐਨ ਹਨ ।

ਮੇਰਾ ਧਰਮ 'ਕੰਮ' ਕਰਦੇ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਅੱਗੇ ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇ ।

ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ,
ਲੁਧਿਆਣਾ—੨

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
੨੬-੫-੮੩

22/11/2011
5.1.2011

ਸੀਤਲ ਚੰਪਤੀ

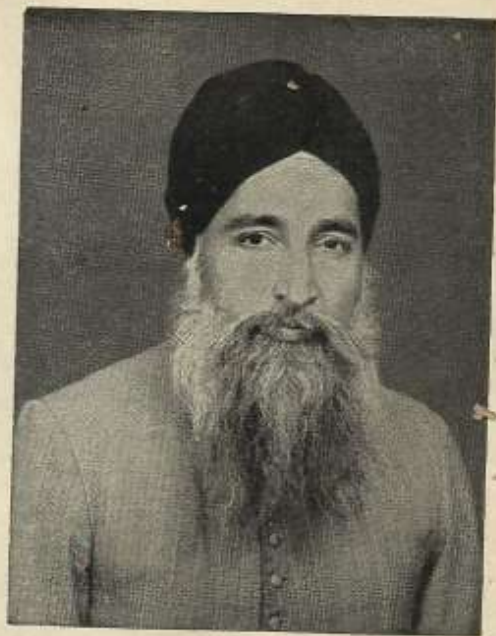

ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ 'ਸੀਤਲ'

੧੯੩੦ ਈ.

੧੯੪੨ ਈ.

ਮੇਰੇ ਦੋ ਮੇਹਰਬਾਨ

ਗਿ: ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਵੈਦ'
(ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਐਂਡ ਸਨਜ਼)
ਤਰਨ ਤਾਰਨ (ਪੰਜਾਬ)

ਡਾ: ਮਾਘੀ ਰਾਮ ਦੋਪਤਾ
ਮਾਲੀ ਗੰਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੇਰੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਥੀ (੧੯੮੩)

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਸੋਗਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸੋਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਢਾਡੀ' ਦਾ
ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵੰਡ ਸਮੇਂ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' ਰਚਿਤ

ਇਤਿਹਾਸ : ੧. ਵੇਖੀ ਮਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ, ੨. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੩. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ੪. ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੫. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ੬. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ, ੭. ਸਿੱਖ
ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ, ੮. ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ, ੯. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ
ਗਿਆ, ੧੦. ਦੁੱਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ, ੧੧. ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ,
੧੨. ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ੧੩. ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਖਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ੧੪. ਸਿੱਖ
ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਯੋਧੇ, ੧੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ, ੧੬. ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋਕਚਰ ।

ਨਾਵਲ : ੧੭. ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ, ੧੮. ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ, ੧੯. ਮੁੱਲ ਦਾ
ਮਾਸ, ੨੦. ਪਤਵੰਤੇ ਕਾਤਲ, ੨੧. ਵਿਜੇਗਣ, ੨੨. ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ੨੩. ਦੀਵੇ
ਦੀ ਲੋ, ੨੪. ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ, ੨੫. ਬਦਲਾ, ੨੬. ਈਚੰਗਲ ਨਹਿਰ, ੨੭.
ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ੨੮. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੈਸਾ, ੨੯. ਤੁਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ, ੩੦. ਧਰ-
ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ੩੧. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ, ੩੨. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ, ੩. ਸੁੰਦਰੀ ਆਹਲਣ
੩੩. ਮਾਂ ਜਿੰਦਾ, ੩੪. ਮਾਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

ਕਵਿਤਾ : ੧. ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ, ੨. ਸੱਜਰੇ ਹੰਝੂ, ੩. ਦਿਲ ਦਰਿਆ, ੪. ਮੇਰੇ
ਗੀਤ, ੫. ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਗੀਤ, ੬. ਮੇਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ,
੭. ਮੇਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਦੂਜਾ ਭਾਗ, ੮. ਮੇਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਤੀਜਾ ਭਾਗ,
੯. ਮੇਰੀਆਂ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਚੌਥਾ ਭਾਗ, ੧੦. ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ,
੧੧. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਪੰਜ ਭਾਗ ।

ਵਾਰਾਂ : ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ, ੨. ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ, ੩. ਸੀਤਲ ਹੰਝੂ, ੪. ਸੀਤਲ
ਹੁਲਾਰੇ, ੫. ਸੀਤਲ ਤਰੰਗਾਂ, ੬. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਸੰਗ, ੭. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੮. ਸੀਤਲ
ਤਰਾਨੇ, ੯. ਸੀਤਲ ਵਾਰਾਂ, ੧੦. ਸੀਤਲ ਤਾਘਾਂ, ੧੧. ਸੀਤਲ ਵਲਵਲੇ,
੧੨. ਸੀਤਲ ਚੰਗਿਆੜੇ, ੧੩. ਸੀਤਲ ਚਮਕਾਂ, ੧੪. ਸੀਤਲ ਰਮਜਾਂ, ੧੫. ਸੀਤਲ
ਉਮੰਗਾਂ, ੧੬. ਸੀਤਲ ਅੰਗਿਆਰੇ, ੧੭. ਸੀਤਲ ਮੁਨਾਰੇ, ੧੮. ਸੀਤਲ ਸੁਗਾਤਾਂ ।

ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ

ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੧੪੧੦੦੨.